

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Βασίλης Ζουναλής, Τό «σήμερα» τοῦ Παλαιστινιακοῦ • Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Περί ἀναγνώσεως: τελευταῖοι στήν Εὐρώπη • Γιώργος Ἀγγελόπουλος καί Deema Kannef, «Βαλκάνια», Γεωπολιτικές ἀναπαραστάσεις καί ἐπιστημονικός λόγος • Στέφανος Δημητρίου, Τό πρόβλημα τῶν ἀξιῶν στήν «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» • Μάρθα Πύλια, Ἔρικ Χόμπσμπωμ, Ὁ ἱστορικός καί τό ἔργο του • Νίκος Γρύπας, Βιβλιοπαραγωγή καί ἀγορά • Λάμπρος Πόλκας, Ὑπολογιστές καί ἀρχαιογνωσία • Μαριάννα Τόλια, Θέατρο • Μαρία Μανωλά, Ἡ «Φόνισσα» καί ἡ «Τιμή καί τό χρῆμα» • Βασιλική Γρηγοροπούλου, Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ, Ἐπιστολή γιά τόν Ντ' Ἀλαμπέρ • Παντελής Μπουκάλας, Δημήτρης Κυρτάτας, γιά τό βιβλίο τοῦ Διονύση Καψάλη, Στόν καιρό • Γιώργος Ἡλόπουλος, Μπ. Μπρέχτ, Κριτικές προσεγγίσεις • Κώστας Βούλγαρης, Ἄνιστόρητο • Μαρίνα Κόντη, Anna Seghers, Ἐκεῖνο ἀκριβῶς τό μπλέ

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Μάιος 2002 • τεῦχος 100 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Μάιος 2002
τεύχος 100 • 4 €

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Βασίλης Ζουναλής, Τό «σήμερα» του Παλαιστινιακού	5
Άγγελος Έλεφάντης, Περί αναγνώσεως: τελευταίοι στην Εύρωπη.. ..	8

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη):	40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη):	20 €
Φοιτητική (12 τεύχη):	30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.:	60 €

Εύρωπη

Έτήσια (12 τεύχη):	50 €
--------------------	------

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη):	60 €
--------------------	------

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος
υποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

Γιώργος Άγγελόπουλος και Deema Kannef, «Βαλκάνια», Γεωπολιτικές αναπαραστάσεις και έπιστημονικός λόγος	12
Στέφανος Δημητρίου, Τό πρόβλημα των άξιων στήν «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης»	15
Μάρθα Πύλια, Έρικ Χόμπσμπομ, Ό ιστορικός και τό έργο του	21
Νίκος Γρύπας, Ό οικονομική κρίση τής βιβλιοπαραγωγής και άγοράς	28
Λάμπρος Πόλκας, Όπολογιστές και άρχαιογνωσία: τό παράδειγμα του «Περσέα»	31
Μαριάννα Τόλια, Θέατρο. Περίοδος 2001-2002, «ή μεγάλη άνθιση»	39

Μαρία Μανώλα, Ό «Φόνισσα» του Ά. Παπαδιαμάντη και «Ό τιμή και τό χρήμα» του Κ. Θεοτόκη	43
Βασιλική Γρηγοροπούλου, Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ, Ό επιστολή για τόν ντ' Άλαμπέρ.....	47
Δημήτρης Κυρτάτας, Παντελής Μπουκάλας για τό βιβλίό του Διονύση Καψάλη Ό τόν καιρό	51
Κώστας Βούλγαρης, Ό ανιστόρητο	59
Μαρίνα Κόντη, Ό αναζητώντας τό χαμένο μπλέ	63
Ό από τίς τελευταίες εκδόσεις.....	65

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχοΰ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Έξώφυλλο: Φερνάν Λεζέ, Όι χτίστες, 1950

Τό «σήμερα» τοῦ Παλαιστινιακοῦ

Ὁ πόλεμος γιά τή γῆ τῆς Παλαιστίνης διαρκεῖ πάνω ἀπό ἐξήντα χρόνια. Φαίνεται, μάλιστα, πώς δέν θά τελειώσῃ σύντομα. Ὅχι ἐπειδή αὐτή ἡ μακροχρόνια διαμάχη προωνίζεται ἀναγκαστικά ἓνα ἀντίστοιχο μακροχρόνιο μέλλον, ἀλλά διότι εἶναι ἀκόμη ἀδύνατον, πολύ περισσότερο σήμερα ἀπό χθές, νά «τά βροῦν» Ἰσραηλινοί καί Παλαιστίνιοι.

Εἶναι ἀκόμη ἀδύνατον νά «τά βροῦν» ἐπειδή ἀδυνατοῦν, καί οἱ δύο πλευρές, νά μιλήσουν τή γλώσσα τῆς πολιτικῆς, τή γλώσσα τοῦ ἐφικτοῦ, τή μόνη γλώσσα πού θά ἀπεγκλωβίσει τούς κατοίκους τοῦ Ἰσραήλ καί τῶν Κατεχομένων, τό συντομότερο καί μέ τό μικρότερο κόστος, ἀπό τή σημερινή κατάστασή τους.

Πράγματι, ἡ κατάσταση εἶναι ἀνεκδιήγητη καί γιά τίς δύο πλευρές, ὄχι μόνο γιά τούς Παλαιστίνιους. Τό ὅτι γιά ἓναν «ἀντικειμενικό» ἐξωτερικό παρατηρητή ἡ κατάσταση τῶν Παλαιστινίων εἶναι ἀσυγκρίτως πολύ πιό τραγική ἀπό ἐκεῖνη τῶν Ἰσραηλινῶν, δέν καθιστᾷ τούς τελευταίους εὐτυχέστερους. Ἰπάρχουν ἐκεῖ δύο διαφορετικοί κόσμοι, δύο ἀσύμβατες καταστάσεις πού δέ συγκρίνονται μέ τά ἴδια μέτρα καί σταθμά ἀλλά εἶναι «ἐξίσου» ἀνυπόφορη καί ἡ μία καί ἡ ἄλλη (βάσει διαφορετικῶν κριτηρίων ἢ καθεμιά).

Οἱ κάτοικοι τοῦ Ἰσραήλ ἔχουν κάθε λόγο νά θεωροῦν, ἀπό τή σκοπιά τους, ἀνυπόφορο τό κακό, τό θανατικό καί τόν τρόμο πού σκορπίζουν οἱ ἐπιθέσεις αὐτοκτονίας τῶν δεκαεξάχρονων «μαρτύρων» τοῦ Ἀλλάχ καί ὄχι μόνον. Εἴτε διαφωνοῦν, εἴτε συμφωνοῦν μέ τήν πρόσφατη πολιτική τῶν ὄπλων καί τίς ἐκκαθαριστικές ἐπιχειρήσεις τοῦ τύπου «Τεῖχος προστασίας» τοῦ Σαρὸν καί τῶν συνεργατῶν του, νοιώθουν τά ἀδιέξοδα καί αὐτῆς τῆς ἐπιθετικῆς πολιτικῆς, νοιώθουν ἐγκλωβισμένοι, ἔρμαια ἐνός ἀστάθμητου μέλλοντος, ὄμηροι τῶν Παλαιστινίων ὁμήρων τους, καθόλου περήφανοι (πλὴν ἐξαιρέσεων) γιά τίς ἀθλιότητες τῆς «νικηφόρας» στρατιωτικῆς μηχανῆς τους. Ἄς μή μᾶς διαφεύγει ὅτι παρά τά ἔντονα στοιχεῖα «στρατιωτικοποίησης» τῆς κοινωνίας τοῦ Ἰσραήλ, αὐτό εἶναι ἡ μόνη δημοκρατική χώρα στήν περιοχή. Ὅσοι διαφωνοῦν μποροῦν νά ὑψώσουν δημόσια τή φωνή τους κατά τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς καί δέν ἐμποδίζονται νά διαδηλώσουν (βλέπε τήν πρόσφατη μεγάλη διαδήλωση εἰρήνης στό Τέλ Ἀβίβ, ὅπου 100.000 Ἰσραηλινοί ἀπαίτησαν τήν ἀποχώρηση τῶν Ἰσραηλινῶν δυνάμεων ἀπό τά παλαιστινιακά ἐδάφη καθώς καί τήν ἀποχώρηση τῶν ἐποίκων πού εἶναι καί τό σημαντικότερο).

Μιά τέτοια δημοκρατική κοινωνία δέν εἶναι δυνατόν, παρά τίς κορῶνες τῶν ἀκροδεξιῶν καί τῶν φανατικῶν ἰουδαϊστῶν, παρά τόν ἐγκλωβισμό τῆς στήν πολιτική «ὀφθαλμόν ἀντί ὀφθαλμοῦ», παρά τίς ἀνασφάλειές της, νά μή νοιώθει στήν πλειοψη-

φία της ἄβολα καί μέ τά πρόσφατα γεγονότα (ισοπέδωση τῆς Παλαιστινιακῆς Ἀρχῆς στή Ραμάλα, αἷμα καί καταστροφές στή Βηθλεέμ, τή Ναμπλούς, τή Τζενίν). Δέν εἶναι δυνατόν νά νοιώθει περήφανη γιά τούς στρατιῶτες της, γιά ὅσα πράττουν «ἐν ὀνόματι» της. Οἱ ἐπιστολές μικρῶν μαθητῶν πού δημοσίευσε πρό ἡμερῶν ἡ ἐφημερίδα *Yediot Aharonot* («ἀγαπημένε μου στρατιώτη, κάνε μου τή χάρη, σκότωσε ὅσο τό δυνατόν περισσότερους Ἄραβες») δέν ἐκφράζουν τήν πλειοψηφία τῶν Ἰσραηλινῶν.

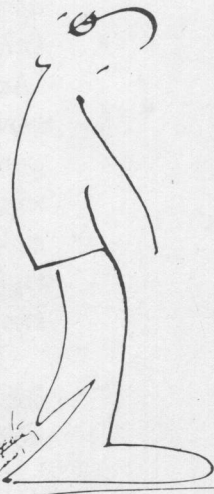
Πῶς γίνεται, ὅμως, κι αὐτή ἡ κοινωνία πού συμφωνεῖ πλειοψηφικά μέ τή δημιουργία παλαιστινιακοῦ κράτους (περίπου δύο στούς τρεῖς Ἰσραηλινούς συμφωνοῦν μ' αὐτό σύμφωνα μέ πρόσφατη δημοσκόπηση), δηλαδή ἐπιθυμεῖ τήν εἰρηνική συμβίωση μέ τούς Παλαιστινίους, νά ἔχει γιά ἡγέτη της ἕναν Σαρόν καί ὄχι κάποιον σάν τόν μακαρίτη Γιτζάκ Ράμπιν; Γιατί δέ βάζει τό πιστόλι της στή θήκη ἀλλά τό ἀδειάζει στά κορμιά τῶν Παλαιστινίων; Γιατί οἱ ἡγέτες αὐτῆς τῆς κοινωνίας δέν ἀκολουθοῦν πιά τήν ἀρχή «γῆ ἔναντι εἰρήνης»; (Ἡ ἀρχή «γῆ ἔναντι εἰρήνης» θεμελιώθηκε γιά πρώτη φορά στή διάσκεψη τῆς Μαδρίτης, τό φθινόπωρο τοῦ 1991 κι ἄνοιξε τό δρόμο γιά τίς ἐπίπονες διαπραγματεύσεις τοῦ Ὁσλο τήν ἐποχή τοῦ Γιτζάκ Ράμπιν).

Πῶς ἔγινε κι αὐτή ἡ δημοκρατική κοινωνία δέν κατάφερε νά ἐξουδετερώσει τόν φανατισμό πού ὅπλισε τό χέρι τοῦ δολοφόνου τοῦ Γιτζάκ Ράμπιν; Πῶς γίνεται καί οἱ σημερινοί ἡγέτες της διαγωνίζονται στό ποιός θά μιλήσει καλύτερα τή γλώσσα τῆς στρατιωτικῆς ἐπιβολῆς στά Κατεχόμενα κι ὄχι τή γλώσσα τῆς πολιτικῆς;

Ἡ εὐκολη ἀπάντηση στά παραπάνω ἐρωτήματα εἶναι πῶς «φταῖνε οἱ Παλαιστίνιοι». Αὐτοί ἔχουν μέσα τους τόν δαίμονα τοῦ κακοῦ, εἶναι πιά ὑποκείμενα τῆς ιδεολογίας τοῦ «ἰεροῦ πολέμου», ὑποκείμενα τῶν μουφτῆδων, τῆς Χαμάς, τῆς Τζιχάντ, εἶναι ἡ μήτρα τῶν ἐφῆβων «μαρτύρων» πού ἀναστατώνουν τήν ἰσραηλινή κοινωνία μέ τίς ἐπιθέσεις αυτοκτονίας, πού παραμορφώνουν ἀνταντακλαστικά τή δημοκρατικότητά της καί δέν τῆς ἀφήνουν ἄλλη διέξοδο παρά τήν πολιτική τῶν ἐκκαθαριστικῶν ἐπιχειρήσεων μέχρι πλήρους συμμορφώσεως τῶν δαιμονισμένων. Κακό πράγμα ἡ ἰσραηλινή Δεξιά, πλὴν ἀπαραίτητο, ἀναγκαῖο κακό γιά τή συμμόρφωση τῶν Παλαιστινίων. Ἡ Ἀντιδεξιά ἄς περιμένει στή γωνία.

Φταίει ὁ Ἀραφάτ γι' αὐτό. Αὐτός τορπίλισε, τήν τελευταία στιγμή, τή χειροπιαστή προοπτική ὀριστικῆς ἐπίλυσης τῆς σύγκρουσης, γιά τήν ὁποία πάσχισε ὁ Ἐχούντ Μπάρακ μέ τήν παρότρυνση τοῦ Κλίντον. Ἐκεῖ στό Κάμπ Ντέιβιντ, τίς τελευταῖες ἐβδομάδες τῆς προεδρίας Κλίντον, ἡ ἐπιμονή τοῦ Ἀραφάτ στό ζήτημα τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Παλαιστινίων προσφύγων ἔφερε τά πάνω-κάτω. Ὁ Ἀραφάτ, εἴτε δέν κατάλαβε τήν ἱστορική συγκυρία, εἴτε δέ θέλησε νά τήν ἐκμεταλλευθεῖ γιά τόν ταλαίπωρο λαό του (φοβούμενος ὅτι ἡ ὀριστική ἐπίλυση τῆς σύγκρουσης συνταξιοδοτοῦσε καί τόν ἴδιο), εἴτε ἐκτίμησε λαθεμένα τή διαπραγματευτική του θέση (συνέβη

ἔμφωνοι...

τότε απόσυρση τῶν Ἰσραηλινῶν ἀπό τόν Νότιο Λίβανο) κι ἔγινε ἡ αἰτία νά χάσει ὁ Μπάρακ τίς ἐκλογές καί νά ἀναλάβει ὁ Σαρόν. Προσφέρθηκε γῆ στούς Παλαιστίνιους ἀλλά ὁ ἡγέτης τους συμπεριφέρθηκε τουλάχιστον μικρόψυχα.

Ἐδῶ, πάντως, εἶναι πού φθάνει ὁ κόμπος στό χτένι: ἡ ἀνεπάρκεια τῆς παλαιστινιακῆς γῆς. Ὅλοι, πλὴν τῶν φονταμενταλιστῶν καί τῶν δύο πλευρῶν, γνωρίζουν ὅτι ἡ λύση τοῦ προβλήματος εἶναι δύο κράτη στή γῆ τῆς Παλαιστίνης. Ἡ γῆ, ὅμως, τῆς Παλαιστίνης ἀποτελεῖ πιά πολύ στενό κορσέ γιά αὐτά τά δύο κράτη. Ἡ ἔκτασή της φαντάζει μίζερη καί γιά τό Ἰσραήλ καί πολύ περισσότερο γιά τούς Παλαιστίνιους. (Ποιός διαφωνεῖ ὅτι ἡ προσφορά ἐδάφους πού ἔγινε στό Κάμπ Ντέιβιντ γιά ἓνα παλαιστινιακό κράτος σπασμένο σέ δύο ξεχωριστές περιοχές, Δυτική Ὀχθη καί Γάζα, πού συνδέονται μέ ἓναν μόνο δρόμο ἦταν ὄχι ἀπλῶς μίζερη ἀλλά καί ἀπαράδεκτη;).

Ἀκόμη κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἐποικισμός τοῦ Ἰσραήλ σταματᾷ, ὅτι ἡ ἐκεῖ εἰσροή Ἑβραίων τῆς διασπορᾶς παύει καί πῶς οἱ κάτοικοι τοῦ Ἰσραήλ δέν αὐξάνονται τόσο ὥστε νά «κατακυριεύσουν» κι ἄλλη γῆ, πῶς νά βολέψει ἡ γῆ τῆς Παλαιστίνης τή δημογραφική πίεση τῶν ἤδη ἐγκαταστημένων στή Δυτική Ὀχθη καί τή Λωρίδα τῆς Γάζας; Ἐπιπλέον, πῶς νά ικανοποιήσει ἡ γῆ αὐτή τίς ἱστορικοῦ βάθους βλέψεις καί τῶν δύο πλευρῶν γιά τήν ἱερή πόλη τῆς Ἱερουσαλήμ χωρίς ἀντισταθμίματα;

Ποιός θά λύσει αὐτόν τόν γόρδιο δεσμό; Φαίνεται πῶς Ἰσραηλινοί καί Παλαιστίνιοι ἀδυνατοῦν νά τά καταφέρουν μόνοι τους. Ἀπαιτεῖται ἡ παρέμβαση τρίτων. Ἀλλά ὁ ΟΗΕ, πού φάνταζε κάποτε ἀρμόδιος γιά τήν ἀνάληψη παρόμοιων ρόλων, ἔχει ἀχρηστευθεῖ. Ἡ Εὐρώπη, που φέρει καί τήν ἱστορική εὐθύνη γιά τό παλαιστινιακό ἀδιέξοδο, θύματα τῆς ὁποίας εἶναι καί οἱ Ἀραβες (ἀποικιοκρατία, ἱμπεριαλισμός) καί οἱ Ἑβραῖοι (ἀντισημιτισμός, γενοκτονία), ἀδυνατεῖ νά ἀναλάβει τίς εὐθύνες της. (Ἐδῶ καί ἑννέα περίπου δεκαετίες ἄρχισε νά προωθεῖται, μέ βρετανική πρωτοβουλία, ἡ ἐθνική ἀποκατάσταση τῶν Ἑβραίων ἔξω ἀπό τήν Εὐρώπη, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά πέραγε ὁ πονοκέφαλος πολλῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν γιά τό λεγόμενο «ἐβραϊκό ζήτημα». Ἐπελέγη ἡ «ἐλεύθερη πρὸς διάθεση» γῆ τῆς Παλαιστίνης χωρίς συνυπολογισμό τῶν διαθέσεων τῶν Ἀράβων κατοίκων τῆς περιοχῆς. Βλέπε τό ἄρθρο τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη Ἡ «προϊστορία» τοῦ Παλαιστινιακοῦ στό προηγούμενο τεῦχος τοῦ Πολίτη).

Δέ μένουν παρά οἱ ΗΠΑ. Πράγματι, οἱ ΗΠΑ ἔχουν «ἀναλάβει» ἐκ νέου τό Ἰσραήλ, βοηθούμενες ἀπό τίς ἀραβικές χῶρες πού «ἀνέλαβαν» τούς Παλαιστίνιους, προκειμένου ἀμφότερες οἱ πλευρές νά παραμείνουν μακριά ἀπό τή βία καί νά ξαναβαδίσουν σέ πολιτικές διαπραγματεύσεις. Οἱ ἀποτυχημένες ἀντίστοιχες προσπάθειες τοῦ παρελθόντος δέν ἀφήνουν πάντως περιθώρια αἰσιοδοξίας. Ἡ ἀναγκαῖα ἐξωτερική παρέμβαση γιά τή λύση τοῦ παλαιστινιακοῦ πρέπει νά εἶναι καί ἰκανή. Πέρα ἀπό

τήν ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς «γῆ ἔναντι εἰρήνης» ὀφείλει, τουλάχιστον, νά «ἀντισταθμίσει τήν ἀνεπάρκεια γῆς». Ἄλλά οἱ πρόσφατες γενικολογίες τοῦ προέδρου Μπούς γιά τά προβλεπόμενα στάδια λύσης τοῦ προβλήματος δέν προοιωνίζονται τέτοιου τύπου παρέμβαση [α. τερματισμός τῆς παλαιστινιακῆς τρομοκρατίας (πῶς; πότε;) β. πάγωμα (ἡμερῶν, μηνῶν δεκαετιῶν;) γ. ἀναδίπλωση τῶν ἰσραηλινῶν ἐποικισμῶν (ποιός θά τήν ἐπιβάλλει;) καί δ. διαπραγμάτευση νέων συνόρων γιά ἕνα παλαιστινιακό κράτος (ποιός καί πῶς θά ἀντισταθμίσει τίς «ἀδικίες» τῆς διανομῆς τῆς γῆς ἔτσι ὥστε νά ἐπιβληθεῖ μιά κοινά ἀποδεκτὴ καί βιώσιμη λύση;)]

Οἱ ΗΠΑ, γιά λόγους πού δέν θά συζητήσουμε ἐδῶ, δέ θά βγάλουν οὔτε αὐτή τή φορά τά κάστανα ἀπό τή φωτιά. Ἄν ἐπρόκειτο νά τά βγάλουν, θ' ἄρχιζαν νά τοποθετοῦν τά πράγματα ἀπό τό δ, δηλαδή τή διαπραγμάτευση νέων συνόρων γιά τό παλαιστινιακό κράτος, ἀπό τό Κάμπ Ντέιβιντ, ἐδῶ καί τώρα. Ἀφήνουν, ὅμως, τό μοίρασμα τῆς γῆς τῆς Παλαιστίνης στά ἀστάθμητα ἐνός μακρινοῦ μέλλοντος.

Βασίλης Ζουναλής

Περί ἀναγνώσεως: τελευταῖοι στήν Εὐρώπη...

Α. Ὄταν ὑπουργός Παιδείας καί Θρησκευμάτων ἦταν ἀκόμη ὁ Γεράσιμος Ἀρσένης εἶχε ἀναγγελθεῖ τό πρόγραμμα γιά τίς Σχολικές Βιβλιοθήκες τό ὁποῖο θά χρηματοδοτοῦνταν ἀπό τό Β' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης μέ τό κάθε ἄλλο παρά εὐκαταφρόνητο ποσό τῶν 80 δισ. δραχμῶν. Στήν ἀρχή τό πρόγραμμα προέβλεπε 2.000 βιβλιοθήκες πού, στή συνέχεια, περιορίστηκαν σέ 1.000 καί ἐν τέλει ὁργανώθηκαν 500, οἱ ὁποῖες ἐφοδιάστηκαν μέ 500 βιβλία ἐκάστη. Γιά τήν ἐπιλογή τῶν βιβλίων εἶχε συγκροτηθεῖ σχετική ἐπιτροπή, ἀπό ἐκπαιδευτικούς κυρίως, πού συνέταξε τόν σχετικό κατάλογο (περίπου 5.000 τίτλοι) καί ἄρχισαν μετὰ ταῦτα νά γίνονται διάφορα γιά νά παραγγελθοῦν τά βιβλία αὐτά ἀπό τοὺς ἐκδότες καί νά πάρουν τό δρόμο τῶν Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν. Στό μεταξύ πολλά ἀκούστηκαν καί γράφτηκαν γιά τόν τρόπο πού ὁργανώθηκε ὅλη αὐτή ἡ ἐπιχείρηση, πολλά τά παράπονα, οἱ ἐπικρίσεις, πολλά δέν ἔγιναν ὅπως θά ἔπρεπε νά γίνουν, στήν Ἑλλάδα ζοῦμε. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τό θέμα μου δέν εἶναι αὐτό. Ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα οἱ 500 σχολικές βιβλιοθήκες, πού προικοδότησε τό Β' Κ.Π.Σ. εἶναι γεγονός, δέν εἶναι λίγες,

μιά καλή ἀρχή εἶναι, παρόλο πού εἶχαν προγραμματιστεῖ 2.000. Τό πρόγραμμα, πάντως, διακόπηκε ἐν ἀναμονῇ χρημάτων ἀπό τό Γ΄ Κ.Π.Σ.

Ἄλλά τά σοβαρά προβλήματα ἀρχίζουν μετά τόν ἐφοδιασμό τῶν Σχολείων μέ βιβλία. Ἄλλωστε βιβλία στά σχολεῖα ὑπῆρχαν καί πρὶν· σέ πολλές περιπτώσεις, ὅπου βρέθηκαν φιλόπονοι καί φιλοπρόοδοι ἐκπαιδευτικοί, ἐκ τῶν ἐνότων εἶχαν δημιουργηθεῖ σοβαρές βιβλιοθήκες, σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις οἱ βιβλιοθήκες αὐτές λειτουργοῦσαν ἐκπαιδευτικοί καί μαθητές τίς ἐπισκέπτονταν.

Ἄλλά γιά νά λειτουργήσει μία βιβλιοθήκη, καί μάλιστα Σχολική, δέν ἀρκοῦν τά βιβλία. Ἡ βιβλιοθήκη πρῶτα ἀπ' ὅλα χρειάζεται μία αἴθουσα γιά νά στεγαστεῖ, εἰδάλως τά βιβλία τά τρώει τό ὑπόγειο. Δεύτερον χρειάζονται ράφια στόν τοῖχο γιά νά ἐκτεθεῖ ἡ πραγματεία της. Τρίτον χρειάζεται στοιχειώδης ἔστω ὀργάνωση ἀναγνωστηρίου: τραπέζια, καρέκλες νά κάθονται οἱ ἀναγνώστες, ὑπεύθυνος βιβλιοθήκης, εἰδικός εἰ δυνατόν, ἀλλά καί ὁ ἀνειδίκευτος φιλόλογος, θεολόγος ἢ γυμνατής κάτι μπορεῖ νά κάνει. Τά βιβλία χρειάζονται εὐρετηρίαση, ταξινόμηση, περιοδικές ἐκθέσεις μέσα στό ἀναγνωστήριο τοῦ σχολείου ὥστε νά κεντρίζουν τό ἐνδιαφέρον τῶν μαθητῶν. Χρειάζεται ἐπίσης βιβλιοθηκονόμο, ἰδίως ἂν ἀποκτήσει πολλά βιβλία καί κυρίως μία τέτοια διδασκαλία καί εἶδος προγράμματος πού νά παραπέμπουν στά βιβλία τῆς βιβλιοθήκης, τά βιβλία νά στηρίζουν καί νά ἐμπλουτίζουν τή διδασκαλία, διότι ἀπό μόνοι τους οἱ μαθητές δέν πρόκειται νά συμβουλευτοῦν τή βιβλιοθήκη. Χρειάζεται ἐν τέλει καλλιέργεια ἀναγνωστικῆς κουλτούρας.

Ποιές ἀπό τίς προηγούμενες προϋποθέσεις γιά τή ζωντανή λειτουργία μιᾶς βιβλιοθήκης συνόδεψαν τή δημιουργία τῶν Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν εἶναι μᾶλλον ἐρώτημα καί ζητούμενο παρά κεκτημένο. Πάντως χωρίς αὐτές τά βιβλία δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν καί, ὡς γνωστόν, κάτι πού δέν χρησιμοποιεῖται παραμένει στά ἀζήτητα, εἶναι ἄχρηστο. Ἀχρηστευμένες οἱ Σχολικές Βιβλιοθήκες δέν μποροῦν νά συμβάλουν στήν ἀνάπτυξη τῶν ἀναγνωστικῶν συμπεριφορῶν τῶν νέων.

Β. Οἱ δημοσκοπήσεις τοῦ Εὐρωβαρομέτρου πού πρόσφατα ἀνακοινώθηκαν, κατέταξαν τούς Ἕλληνες καί τίς Ἑλληνίδες στήν τελευταία θέση μεταξύ τῶν Εὐρωπαίων ὡς πρὸς τήν ἀνάγνωση ἐφημερίδων, περιοδικῶν καί βιβλίων. Κι ἀμέσως ἄρχισε ὁ ὄδυρμός: ὁποῖον κατάντημα, «οἱ Ἕλληνες δέν διαβάζουν», οἱ Ἕλληνες τό ρίχνουμε στό ξεφάντωμα, τά τσιφτετέλια καί τήν τηλεθέαση, ὁ πολιτισμός μας φθίνει, ἂν καί δέν ἔλλειψαν κάποιοι πού ὑπενθύμισαν ὅτι οἱ Ἕλληνες ποτέ δέν διαβάζαμε περισσότερο ἀλλά εἴχαμε ἄλλους τρόπους νά πιάνομε τό νόημα τῆς ζωῆς, καλύτερα ἀπό τούς λογοκρατούμενους δυτικούς. Ἄς εἶναι.

Πάντως πολλοί ἐπισήμαναν, καί ὀρθῶς, ὅτι ἂν οἱ Ἕλληνες δέν διαβάζουν αὐτό ὀφείλεται κυρίως στό Σχολεῖο. Εἶναι τό Σχολεῖο, μέ τίς παπαγαλίες καί τό ἐξεταστι-

κοκεντρικό σύστημά του πού δέν καταφέρνει νά εἰσαγάγει τούς μαθητές στή συνήθεια, τήν ἀνάγκη καί τήν ἀπόλαυση ἐν τέλει τῆς ἀνάγνωσης. Καί δέν εἶναι μόνο τό Σχολεῖο (δηλαδή Δημοτική καί Μέση Ἐκπαίδευση) πού δέν ἀνταποκρίνεται στή μορφωτική του ἀποστολή, τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τά πανεπιστήμια. Ξέρουμε, ἐστω ἐμπειρικά, ὅτι ἡ ἐργαλειακή, ὑπερπροσανατολισμένη στό ἐπάγγελμα, στόν ἀνταγωνισμό τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας καί τήν κοντόθωρη ἐξειδίκευση παρεχόμενη στά ΑΕΙ-ΤΕΙ παιδεῖα κάθε ἄλλο παρά καλλιεργεῖ ἀναγνωστικές συμπεριφορές. Μέ ὅποιονδήποτε πανεπιστημιακό κι ἂν κουβεντιάσει κανεῖς γιά τό θέμα αὐτό θά ἀκούσει τήν ἴδια ἐπώδω: «οἱ φοιτητές, οἱ νέοι δέν διαβάζουν». Ἀφοῦ οἱ φοιτητές καί οἱ νέοι δέν διαβάζουν τότε οἱ στατιστικές τοῦ Εὐρωβαρόμετρου ἢ τῆς ὁποιασδήποτε ἄλλης ἔρευνας — κι ἔχουν γίνει ἀρκετές, ὥστε νά μιλάμε πιά μετά λόγου γνώσεως καί ὄχι μέ προσωπικά παραδείγματα — ἀπεικονίζουν ἀρκετά πειστικά τήν πραγματική κατάσταση.

Καί δέν εἶναι μόνο τό σύνολο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ πού χρεοκοπεῖ. Εἶναι καί τό σπίτι, ἡ οἰκογένεια πού συμβάλλει ἀποφασιστικά στή διδασκαλία τῆς ἄγνοιας. Ἄν στό σπίτι δέν διαβάζουν, ἂν οἱ γονεῖς οὔτε ἔχουν βιβλία στό σπίτι, οὔτε, κυρίως, διαβάζουν, γιατί νά διαβάσει τό παιδί; Ἀφοῦ ὁ σύγχρονος νεοελληνικός πολιτισμός, οἱ συμπεριφορές πού ἐπικρατοῦν σ' αὐτόν, τό ἀξιακό του σύστημα, τά πάθη του, τά ψυχοκινητικά καί πνευματικά του ἐνεργήματα ἀφετηριάζονται ἀπό τό τηλεθέαμα, ἀφοῦ ὀργανώνονται μέσα στόν κρότο τῶν ντεσιμπέλ τῆς διασκέδασης — οὐδεμία σημασία ἂν πρόκειται γιά σκυλάδικο, κλάμπινγκ, μπάρ, ἐλληνάδικο ἢ ὅ,τι ἄλλο — τότε γιατί, καί κυρίως πῶς, νά διαβάσει ὁ Νεοέλληνας; Τό διάβασμα προϋποθέτει καί συνεπάγεται τή σιωπή, ἀτμόσφαιρα σιγηλή, ἀθόρυβη, γιατί μόνον ἔτσι «μιλοῦν» οἱ λέξεις καί τά γράμματα, μόνον ἔτσι ἀποκτοῦν φωνή, μόνον ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἐσωτερική συνομιλία μέ τόν συγγραφέα καί τά πράγματα, μόνον ἔτσι ἡ γραφή φωνοποιεῖται μέσα μας, μάς μιλάει: κι ἄς ἔλεγε ὁ Σωκράτης — λάτρης τῆς προφορικότητας αὐτός — ὅτι ἡ γραφή δέν ἔχει ἐσωτερικότητα. Ἐπομένως εἶναι ὁ γενικότερος πολιτισμός πού δέν ἀξιοδοτεῖ, ὅταν δέν τήν ἀντιμάχεται, τήν ἀνάγνωση. Ἀπ' αὐτόν τόν πολιτισμό προκύπτει ἡ ὑποτιμητική γιά τούς Ἑλληνες κατάταξη τοῦ Εὐρωβαρόμετρου.

Γ. Νά προσθέσω καί μιά τρίτη διάσταση, ἴσως τή σημαντικότερη. Πρὶν μερικά χρόνια μερικοί μαθητές λυκείου, ἀπ' τά Καλύβια τῆς Ἀττικῆς, δημοσιοποίησαν, μέ ἐπιστολή τους, τήν κατανομή τοῦ ἡμερήσιου χρόνου τους. Τόσες ὥρες στά μαθήματα, τόσες στό φροντιστήριο, τά ἀγγλικά, τά γαλλικά, τά ιδιαίτερα, μετακίνηση, φαῖ, τόσο ὁ ἀναγκαῖος ὕπνος. Περίσσευε μισή ὥρα. Κι ἀναρωτιόνταν οἱ μαθητές: «τί νά τήν κάνουμε;».

Πρόσφατα, δημοσιεύθηκε μιά ἔρευνα γιά τόν ἐλεύθερο χρόνο τῶν μαθητῶν τοῦ Λυ-

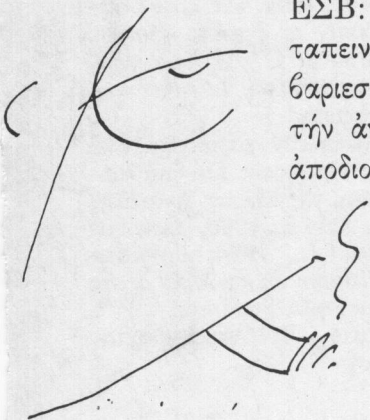
κείου, μέ ὑψηλό δείγμα ἀπ' ὅλη τήν Ἑλλάδα. Συμπέρασμα τῆς ἔρευνας: ὁ ἐλεύθερος χρόνος τῶν μαθητῶν εἶναι 40' τήν ἡμέρα κατά μέσον ὄρο. Τί θά κάνουν, λοιπόν, οἱ μαθητές σ' αὐτά τά σαράντα λεπτά; Θά χαθοῦν μέσα στά πάθη τῆς Μαντάμ Μπωβαρύ; Ἔχουν τά δικά τους. Πάντως σέ αὐτά τά σαράντα λεπτά τήν ἡμέρα δέν μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ «χῶρος ἀναγνωστικῆς ἀπόλαυσης» (Ρολάν Μπάρτ).

Τό ἀποτέλεσμα ὅμως αὐτό δέν ἔρχεται ἀπό μόνο του. Εἶναι συνέπεια τῶν συγκεκριμένων καί ἐφαρμοσμένων πολυετῶν πρακτικῶν ὀργάνωσης καί κανονικοποίησης τῆς ζωῆς τῶν νέων. Βέβαια ποτέ δέν βγῆκε κάποιος ὑπουργός νά πεῖ «Ἑλληνες μή διαβάσετε», «νέοι μή διαβάσετε». Ἀντίθετα μάλιστα. Ἀλλά ἂν δέν εἶναι ἡ πολιτική ἡγεσία, ἡ ἀρμόδια γιά τήν Παιδεία τῶν νέων πού στήν πράξη, ἀφαιρώντας ἀπό τοὺς νέους τόν ἐλεύθερό τους χρόνο, ἀποτρέπει τήν ἀνάγνωση, τότε ποιός εἶναι ὁ κατ' ἀρχήν ὑπεύθυνος; Ἡ ἐκπαίδευση εἶναι ἐξεταστικοκεντρική, μέ συνέπεια μιᾶ ἀγχώδη προσπάθεια συλλογῆς μορίων στήν ὁποία θά ὑποταχθοῦν ὅλες οἱ ἐνέργειες γιά τήν ἐπιτυχία τῆς μοριοσυλλογῆς, θά ἀναπτυχθοῦν ὅλες οἱ δυνατές στρατηγικές γιά τήν πολυπόθητη εἴσοδο στά ΑΕΙ, στό πτυχίο καί τό ἐπάγγελμα. Τά ὑπόλοιπα εἶναι γιά νά εὐημεροῦν οἱ ἀριθμοί. Λέτε οἱ παῖκτες τοῦ Μπίγκ Μπράδερ καί Σία νά δώσουν τό καλό παράδειγμα ρίχνοντάς το στήν ἀνάγνωση τοῦ Σταντάλ ἢ τοῦ Καραγάτση;

Βέβαια, λέμε, φταίει ἡ παγκοσμιοποίηση, φταίει τό σύστημα, φταίει, λένε μερικοί, ἡ ἀπαιδευσία τῶν ἐκπαιδευτικῶν, φταίει ἡ κοινωνία, φταίει τό σπίτι, φταίει ἡ τηλεόραση, φταίει τό προσωπικό φταίξιμο τοῦ καθενός μας. Σ' αὐτόν τόν αἰτιοκρατικό συμφορμό, ὅπου ὅλοι φταῖνε γιά ὅλα καί ἄκρη δέν μποροῦμε νά βγάλουμε, ξεχνᾶμε τό οὐσιῶδες: ἡ κοινωνία δέν φτιάχνεται μέ ἴση συνδρομή ὅλων μας. Γιά τό πρόβλημα τῆς ἀνάγνωσης, πού ἡ φθίνουσα σημασία της στή ζωή μας, ὑποτίθεται, μᾶς ταπεινώνει καί μᾶς φτωχαίνει, φταίει κυρίως τό Σχολεῖο καί εἰδικότερα ἡ ἐπί δεκαετίες πολιτική τῶν ὑπουργείων, τῶν ὑπουργῶν καί τῶν κομμάτων πού ἐκπονοῦν καί ἐπιβάλλουν τά συγκεκριμένα συστήματα ὀργάνωσης καί μόρφωσης τῶν νέων. Ἡ ἀλήθεια αὐτῶν τῶν συστημάτων εἶναι γραμμένη ἐπάνω στά ἴδια τά σχολικά βιβλία: Ο-ΕΣΒ: Ὅταν ἔχουμε Σχολεῖο Βαριέμαι. Κι ὅμως αὐτή ἡ κοινωνία πού αἰσθάνεται ταπεινωμένη ἀπό τά συμπεράσματα τοῦ Εὐρωβαρόμετρου, πού ζεῖ καθημερινά τή βαρυστημάρια τῶν παιδιῶν της γιά τά βιβλία, πού ἡ ἴδια τά σπρώχνει μακριά ἀπ' τήν ἀνάγνωση, θά ξαναψηφίσει σέ ποσοστό 90% τά κόμματα πού ὀργανώνουν τήν ἀποδιοργάνωση.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Καί
πῶς
δέχεται
νά κάνει
ζά
Παιδιά
μας
καλύτερα
ἀπὸ
ἐμᾶς,
ἐάν
ἐμεῖς
δέν
ἐμάδα
Χειρότεροι
ἀπ'
αὐτῶν;

ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Γεωπολιτικές αναπαραστάσεις και έπιστημονικός λόγος

του Γιώργου Άγγελόπουλου και Deema Kannef

Οι μεταβολές που πραγματοποιούνται από το 1989 στην ανατολική Ευρώπη έχουν ανατρέψει σε μεγάλο βαθμό τις μεταπολεμικές κοινωνικοπολιτικές δομές. Η ανάγκη κατανόησης αυτής της ανατροπής επιτάχυνε την ανάπτυξη πληθώρας μελετών. Είμαστε μάρτυρες μιάς ευρύτατης παραγωγής έρευνητικών προγραμμάτων και δημοσιεύσεων, έκδοσης ειδικών έπιστημονικών περιοδικών και διεξαγωγής ενός μεγάλου αριθμού συνεδρίων και διεθνών έπιστημονικών συναντήσεων που αναφέρονται στις κοινωνίες της ανατολικής και ειδικότερα της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης. Άν και το έρευνητικό αυτό ενδιαφέρον δέ μπορεί να χαρακτηριστεί όψιμο και παρ' όλο που το ίδιο φαινόμενο, τηρουμένων των αναλογιών, έχει παρουσιαστεί και στο παρελθόν,¹ θεωρούμε ότι είναι αναγκαίο να έξεταστούν κριτικά οι βασικοί άξονες ανάπτυξης αυτής της δραστηριότητας. Η ανάγκη αυτή καθίσταται σήμερα περισσότερο επιτακτική αφού η φετινή έκδοτική χειμερινή περίοδος στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία σήμανε την αύξηση της έκδοσης μεταφράσεων πολλών δημοφιλών στις Η.Π.Α. μονογραφιών οι οποίες αναφέρονται στα Βαλκάνια.²

Εστιάζοντας στις αναλύσεις που κυριαρχούν στη διδλογραφία που παράγεται στη δυτική Ευρώπη και τη βόρειο Αμερική επιδιώκουμε να συνεισφέρουμε σε μιά πληρέστερη κατανόηση της σχέσης μεταξύ των γεωπολιτικών αναπαραστάσεων και του έπιστημονικού λόγου στην περίπτωση των Βαλκανίων. Χωρίς να παραδλέπουμε επιμέρους διαφορές στα πλαίσια αυτής της επιτυχημένης στην αγορά του βιβλίου παραγωγής, υποστηρίζουμε ότι μεγάλο μέρος της, όπως τα πολυδιαφημισμένα έργα των Κέναν (Kennan), Μπρζεζίνσκι (Brzezinski), Κάπλαν (Kaplan), Φόουκς (Fowkes) και Γκέντρεμ (Guntram), αναπαράγουν συγκεκριμένα στερεότυπα για τις κοινωνίες της ΝΑ Ευρώπης.³ Χρήσιμο πάντως είναι να διευκρινιστεί ότι οι απόψεις στις οποίες αναφερόμαστε δέν αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο της βιβλιογραφικής παραγωγής για τα Βαλκάνια αλλά συνδέονται με γενικότερες τάσεις που καθορίζουν τους τρόπους με τους οποίους ο δυτικός βιομηχανικός κόσμος συγκροτεί τις αναπαραστάσεις της άμεσης περιφέρειάς του.⁴ Πολλές από τις μελέτες για

τη ΝΑ Ευρώπη εμφανίζουν μιά τάση εικονογράφησης της περιοχής ως έντονα και ξεκάθαρα διακριτής από την υπόλοιπη Ευρώπη, ως μιά περιοχή όπου το φυλετικό πρωτόγονο παρελθόν κυριαρχεί σε κάθε μορφή κοινωνικής, οικονομικής, πολιτισμικής και πολιτικής δράσης. Τό φαινόμενο αυτό, τό οποίο επιγραμματικά ή Τοντόροβα (Todorova) όνόμασε βαλκανισμό,⁵ θεμελιώνεται σε τρεις άξονες ανάλυσης.

1. Παρόμοια φαινόμενα παρουσιάστηκαν και στις αρχές του αιώνα όταν ή βία διαλύση της Όθωμανικής αυτοκρατορίας και ή ανάπτυξη των έθνικισμών στην περιοχή επιτάχυνε τή μελέτη των κοινωνιών της ΝΑ Ευρώπης.

2. Στην Ελλάδα πρόσφατα κυκλοφόρησε τό βιβλίο του D. Kaplan *Η επερχόμενη αναρχία* (Ροές, Άθήνα, 2001) οι αναλύσεις του οποίου αναφέρονται και στην ανατολική και ΝΑ Ευρώπη. Στα ελληνικά κυκλοφορούν επίσης και Brzezinski Z., 1998, *Η μεγάλη σακαιέρα*, Νέα Σύνορα, Άθήνα - Huntington S., 1999, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ό άνασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, Terzo Books, Άθήνα.

3. Kaplan (ό.π.) - Kaplan D., 1993 *Balkan Ghosts: A Journey through History*, St. Martin's Press, N.Y. - Huntington (ό.π.) - Brzezinski Z. (ό.π.) - Brzezinski Z., 1989-1990, «Post-Communist Nationalism», *Foreign Affairs*, 68(5): 1-12 - Carnegie Endowment, 1993, *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Enquiry in Retrospect with a new introduction and reflections of the present conflict by George F. Kennan*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C. - Fowkes B., 1999, *The Post-Communist Era: Change and Continuity in Eastern Europe*, Macmillan Press, London - Guntram M.D. και Kaplan D. (έπιμ.), 2000, *Nested Identities. Nationalism, Territory and Scale*, Rowman and Littlefield, Lanham.

4. Τό έργο του Χάντιγκτον τό πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα προώθησης ανάλογων απόψεων. Για μιά κριτική προσέγγιση για τις περιπτώσεις της Μέσης Άνατολής και της Άνατολικής Ευρώπης βλ. Said E., 1996, *Όριενταλισμός*, Νεφέλη, Άθήνα και Wolff L., 1994, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford.

5. Τοντόροβα M., 2001, Βαλκάνια - Η Δυτική Φαντασίωση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

α. Οι κοινωνίες της ΝΑ Ευρώπης σέ ιστορικά κενό χρόνο

Βασικό χαρακτηριστικό των προσεγγίσεων στις οποίες αναφερόμαστε είναι ότι οι έρμηνείες του παρελθόντος και του παρόντος της περιοχής που προτείνουν κινούνται εκτός ιστορικού χρόνου. Σέ όρισμένες μάλιστα περιπτώσεις όπως, για παράδειγμα, στις αναλύσεις των Κέναν, Μπρζεζίνσκι και Κάπλαν για την κοινωνική συγκρότηση στη ΝΑ Ευρώπη υποστηρίζεται ότι υπήρξε ένα ιστορικό κενό πενήντα ετών. Οι παραπάνω συγγραφείς διατείνονται ότι στην περίοδο 1940-1990, οι κοινωνίες της ΝΑ Ευρώπης παρέμειναν αναλλοίωτες μέσα στη «βαθιά κατάψυξη» (deep freeze) ή «στην ασφαλισμένη χύτρα βρασιού» (heavy lid) του κομμουνισμού. Όταν κατέρρευσαν «τά κομμουνιστικά καθεστώτα», η δυναμική αυτών των κοινωνιών αναπτύχθηκε χωρίς περιορισμούς και τελικά επέστρεψαν στην κατάσταση που βρίσκονταν πριν τό Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τό αναλυτικό αυτό σχήμα οδηγεί πολλούς ερευνητές νά εξηγήσουν, για παράδειγμα, τίς διενέξεις μεταξύ των Κροατών και των Σέρβων κατά τή δεκαετία του 1990 βάσει «αίωνων έθνοτικών ανταγωνισμών». Άν όμως δεχτούμε ανάλογες υποθέσεις καταλήγουμε στην κατασκευή μιάς τυποποιημένης εικόνας των Βαλκανίων που λειτουργεί ως σύμβολο μέ αρχέγονα χαρακτηριστικά, απαλλαγμένο από τό ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό γίνεσθαι.

Οί ίδιοι συγγραφείς θεωρούν ότι ό μοναδικός τρόπος για νά «διορθωθούν» και νά ξεπεραστούν τά διαχρονικά προβλήματα των χωρών της ΝΑ Ευρώπης είναι νά υποστούν οι κοινωνίες αυτές έναν βαθύ μετασχηματισμό. Όσες επιτύχουν σέ αυτήν τήν προσπάθεια θά ένταχθούν στό δυτικό βιομηχανικό καπιταλιστικό κέντρο και όσες άποτύχουν, θά οδηγηθούν σέ μιά ιδιότυπη κατάσταση οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής έξάρτησης.

β. Η άπόλυτη γεωγραφική διαίρεση μεταξύ δυτικής, ανατολικής και ΝΑ Ευρώπης

Η τυποποιημένη εικόνα της ΝΑ Ευρώπης στό έργο των συγγραφέων στους οποίους αναφερόμαστε συνδέεται και μέ τή σαφή διαίρεση μεταξύ δυτικής και ανατολικής Ευρώπης. Ιστορικά έπιχειρήματα έπιστρατεύονται για νά άποδείξουν ότι οι δύο αυτές περιοχές άποτελούν «δύο κόσμους». Τά κριτήρια της διάκρισης μεταξύ δυτικής και ανατολικής Ευρώπης ποικίλουν ανάλογα μέ τό συγγραφέα: πολιτισμικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες, έπίπεδα ανάπτυξης και δομές οικονομικής διάρθρωσης, σχέση του πολιτικού συστήματος μέ τήν ύπαρξη ή τήν άνυπαρξία κοινωνίας των πολιτών, συνδυασμός όλων των παραπάνω ή άκόμα και βιολογικές καταβολές των πληθυσμών.⁶ Τό στερεότυπο αυτό της ανατολικής Ευρώπης συνδέεται μέ κυρίαρχες ιδεο-

λογικές τάσεις που δέν περιορίζονται στό πλαίσια της τελευταίας δεκαετίας. Άπό τήν έποχή του Διαφωτισμού και μετά, ή διάκριση μεταξύ δυτικής και ανατολικής Ευρώπης άφενός ένισχύει τή συγκρότηση της συλλογικής άφάιρησης που όνομάζεται «Δύση», άφετέρου άπαλλάσσει αυτήν τή «Δύση» από κάθε ευθύνη για τά δεινά της δικής της «Άνατολής».⁷

Η άπόσταση από τή «Δύση» αυξάνεται στην περίπτωση της ΝΑ Ευρώπης. Η κατάσταση γίνεται άκόμα πιο πολύπλοκη μέ δεδομένη τήν προσπάθεια που καταβάλλεται τά τελευταία χρόνια από πολιτικούς και διανοούμενους⁸ για τήν καθιέρωση της έννοιας της κεντρικής Ευρώπης, ενός ένδιάμεσου χώρου μεταξύ της πολιτισμένης «Δύσης», της ύπανάπτυκτης ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων βαρβάρων.

γ. Πολιτική όρθότητα στις αναλύσεις των κοινωνιών της ΝΑ Ευρώπης

Ό τρίτος, έξίσου σημαντικός άξονας κοινών χαρακτηριστικών των αναλύσεων που παρουσιάζουν τήν περιοχή της ΝΑ Ευρώπης ως έντονα και ξεκάθαρα διακριτής από τήν υπόλοιπη Ευρώπη, συνδέεται μέ τήν κυριαρχία πολιτικά όρθων άπόψεων στις μελέτες της περιοχής. Οί ερευνητές εμφανίζονται συχνά νά προσπαθούν νά ανάκαλύψουν και νά αναδείξουν τήν κρυμμένη άλήθεια που οι καταπιεσμένοι γηγενείς άρνούνται δημόσια νά παραδεχτούν.⁹ Έπιπλέον, όπως έχει έπισημάνει ό Κέρτι (Kurti), πολλοί από τους ερευνητές που μελετούν τήν περιοχή έξ' όρισμού υιοθετούν προσεγγίσεις που άπλοϊκά συγκρίνουν τίς κοινωνίες της ΝΑ Ευρώπης μέ τίς πολυπολιτισμικές βιομηχανικές κοινωνίες του καπιταλιστικού κέντρου. Άνάγουν έτσι κάθε

6. Στην εισαγωγή του στην επανέκδοση της 1913 Carnegie Endowment Enquiry, ό Kennan συνοψίζει χαρακτηριστικά τά αίτια των πολέμων στη ΝΑ Ευρώπη αναφερόμενος «σέ βαθύτερα στοιχεία του χαρακτήρα (των Βαλκανίων) που πιθανώς κληροδοτήθηκαν από ένα μακρινό φυλετικό παρελθόν» (Carnegie Endowment, ό.π., σελ. 11).

7. Wolff (ό.π.) - Todorova 1997 - Carrier G.J. (έπιμ.), 1995, *Occidentalism: Images of the West*, Oxford University Press, Oxford - Hertzfeld M., 1998, *Η Άνθρωπολογία μέσα από τόν καθρέπτη*, Άλεξάνδρεια, Άθήνα.

8. Η προσπάθεια αυτή είναι, για παράδειγμα, έμφανής στό έργο του Β. Χάβελ και του Μ. Κούντερα. Για μιά εκτενέστερη άνάλυση βλ. Okey R., 1992, «*Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions*», Past and Present, 137: 102-133.

9. Χαρακτηριστική είναι ή κριτική του Κ. Brown που καταλογίζει ανάλογες τάσεις στό έργο του Danforth M.L., 1999, *Η Μακεδονική διαμάχη*, Άλεξάνδρεια, Άθήνα (βλ. Brown K., 1999, «*Marginal Narratives and shifty Natives: Ironic Ethnography as Anti-nationalist Discourse*», *Anthropology Today*, 15(1): 13-16).

πολιτισμική ή γλωσσική διαφοροποίηση σε ένδειξη ύπαρξης εθνοτικής ταυτότητας, με αποτέλεσμα να αναπαράγουν ούσιοκρατικές αντιλήψεις για τον πολιτισμό και να ανακαλύπτουν δεκάδες εθνοτικές μειονοτικές ομάδες στη ΝΑ Ευρώπη.¹⁰ Παράλληλα, αγνοούν άλλες μορφές κοινωνικής ανισότητας (τάξικες, έμφυλες) ή μηχανιστικά ανάγουν κάθε μορφή κοινωνικής ανισότητας στο επίπεδο των εθνοτικών ή εθνικών ανταγωνισμών.

Τελικά, τό ζήτημα δέν είναι νά άμφισβητήσουμε ότι όρισμένες περιοχές μπορούν νά θεωρηθούν ως ένότητες βάσει κάποιων κοινών πολιτισμικών, κοινωνικών και πολιτικο-οικονομικών χαρακτηριστικών τους. Η έμμονή όμως σε μία όριστική διαχρονική διάκριση μεταξύ ανατολικής, δυτικής και ΝΑ Ευρώπης δέ μπορεί νά άποδοθεί άποκλειστικά και μόνο στις όποιες διαφορές υπάρχουν ανάμεσα σ' αυτές τις περιοχές. Άλλωστε, μπορούν έν δυνάμει νά υπάρξουν πολλαπλοί τρόποι διακρίσεων και σχηματισμών ανάλογα με τά κριτήρια διαίρεσης και διάκρισης των κοινωνιών.¹¹ Θα μπορούσε, για παράδειγμα, κανείς νά όρίσει ως ένότητα όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες πού είναι πολιτισμικά, κοινωνικά και πολιτικά έπηρεασμένες από τον καθολικισμό. Τό συγκεκριμένο παράδειγμα δημιουργεί ένα σύνολο πού σαφώς τέμνει κάθετα τις διακρίσεις μεταξύ της ανατολικής, δυτικής και νότιας (μεσογειακής) Ευρώπης. Περιοχές όπως ή Πολωνία, ή Ίσπανία και ή νότια Γερμανία (Βαυαρία), πού με βάση τά κυρίαρχα στερεότυπα ανήκουν στην ανατολική, στή μεσογειακή και στή δυτική Ευρώπη, παρουσιάζονται σε αυτή την περίπτωση νά ανήκουν σε μία ένότητα.

Η υιοθέτηση μιås κριτικής προσέγγισης της ΝΑ Ευρώπης όφείλει, κατά τή γνώμη μας, νά πληρεί όρισμένες βασικές προϋποθέσεις. Οί προϋποθέσεις αυτές άφορούν: (α) στην έπανεξέταση των αναλυτικών κατη-

γοριών και των κριτηρίων με τά όποια συγκροτούμε τό αντικείμενο των μελετών μας και όρίζουμε τή διάκριση μεταξύ δυτικού ευρωπαϊκού κέντρου, ανατολικής Ευρώπης και ΝΑ ευρωπαϊκής περιφέρειας, (β) στην άποφυγή κάθε άπόλυτης κατηγοριοποίησης κοινωνιών και πολιτισμών πού μειώνει τήν ικανότητα αντίληψης των πολλαπλών και ποικίλων τρόπων με τους όποιους συνθέτονται οι συλλογικότητες (γ) στην άνάλυση των κοινωνικών διακρίσεων τόσο στο επίπεδο των τοπικών κοινωνιών, όσο και στο μακροεπίπεδο του κράτους.

10. Kurti L., 1996, «Affairs of Anthropologists in and of Eastern Europe», *Anthropology Today*, 12(3): 11-15. Ός τυπικό παράδειγμα τέτοιας άνάλυσης μπορεί νά θεωρηθεί τό έργο του Poulton (για παράδειγμα, Poulton H. 1996, «The Balkans and the West: Principles at State», στο Carter F.W. και Norris H.T. (έπιμ.) *The Changing Shape of the Balkans*, Westview Press, London).

11. Τό σημείο αυτό έχει άποτελέσει τή βάση πολλών κριτικών ανάλυσεων της διαδικασίας δημιουργίας των στερεότυπων της δυτικής, ανατολικής και ΝΑ Ευρώπης. Για παράδειγμα, βλ. Todorova (δ.π.) - Herzfeld (δ.π.) - Hann C. (έπιμ.), 1993, *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*, London, Routledge - Skopetea E., 1991, «Orientalism i Balkan», *Istorijski Casopis*, 38: 131-143 - Verdery K., 1996, *What Was Socialism and What Comes Next?*, Princeton University Press, Princeton - Carrier (δ.π.) - Wolff (δ.π.) - Pearson R., 1995, «The Making of '89: nationalism and the dissolution of communist Eastern Europe», *Nations and Nationalism*, 1(1): 69-79 - Goldsworthy V., 1998, *Inventing Ruritania*, Yale University Press, New Haven - Hadas M. & Voros M., 1996, «Colonisation or Partnership? Eastern Europe and Western Social Sciences», *Replika*, 1: 3-9.

‘Ο Σεφέρης και η Κριτική: η ύποδοχή του σεφερικού έργου (1931-1971)

Άντώνης Δρακόπουλος

Έξετάζοντας τήν ύποδοχή του Σεφέρη κατά τήν χρονική περίοδο 1931-1971, ό συγγραφέας επιχειρεί νά προσδιορίσει τους παράγοντες πού συνέβαλαν στην προσοδευτική αναγνώριση του ποιητή και ακολουθώς στην εγκαθίδρυσή του στον κανόνα της νεοελληνικής γραμματείας.

Έκτός από τήν άποτίμηση των κριτικών αντιδράσεων και τήν ένταξή τους στα ιστορικά και αϊθητικά τους συμφραζόμενα, ανάλυνται οι παράγοντες πού έπηρέασαν καθοριστικά τήν ύποδοχή του Σεφέρη και όδήγησαν στην «συναίνετική» άποδοχή του έργου του ως κλασικού: ό δυναμικός τρόπος με τον όποιο ό κύκλος των Νέων Γραμμάτων δήλωσε τήν παρουσία του, οι στρατηγικές του για τήν προβολή των αισθητικών του επιλογών αλλά και για τήν προώθηση του σεφερικού έργου ως προτύπου για τήν κατεύθυνση της ελληνικής ποίησης, ό ανταγωνισμός και ό διάλογός του με άλλες αισθητικές τάσεις.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ Μασσαλίας 20α, Αθήνα, τηλ.: 36.45.057, fax: 36.41.260

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΣΤΗΝ «ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ»

Κριτική προσέγγιση στο έργο του Π. Κονδύλη

του Στέφανου Δημητρίου

Η

Έννοιολογική απαρτίωση και
μεθοδολογικό πλαίσιο
της «περιγραφικής θεωρίας
της απόφασης»

«περιγραφική θεωρία της απόφασης» συστήνεται ως μία θεωρία ανάλυσης των ανθρώπινων πράξεων, με άξονες τις έννοιες της αυτοσυντήρησης και της διεύρυνσης της ισχύος, στις οποίες αποδίδεται πλήρης οντολογική προτεραιότητα. Στη θεωρία του Παναγιώτη Κονδύλη, οι ανωτέρω έννοιες, συμπλεκόμενες με το ζεύγμα «φίλου-έχθρου», συγκροτούν την προκαταρκτική συνθήκη για τη διαμόρφωση ταυτότητας και για την ανάδυση της υποκειμενικότητας. Δηλαδή, η επιλογή μίας στάσης ή ενός πλέγματος πεποιθήσεων, τις οποίες ένστερνίζεται το υποκείμενο, συνιστά «απόφαση» ή οποία αναδεικνύει μία κοσμεικόνά κατάλληλη να ἐγγυηθεῖ τόν ἀναγκαῖο γιά τήν αὐτοσυντήρηση τοῦ ὑποκειμένου προσανατολισμό.¹

Δοθέντος τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ συγκεκριμένη θεωρία ἐκφαίνεται ὡς ἀξιακός μηδενισμός, ὁ ὁποῖος διακηρύσσει ὅτι ὁ κόσμος καί ὁ ἄνθρωπος δέν ἔχουν καμία

ἀντικειμενική ἀξία καί νόημα, ἡ ἀνάδυση τῆς ὑποκειμενικότητας μέσω τῆς ἀπόφασης δέν ἀποτελεῖ ὀρθολογική πράξη, ἡ ὁποία ἐδραιώνει μία σχέση μεταξύ ὑποκειμενικοῦ-ἀντικειμενικοῦ, ἀλλά συνιστᾶ ἕνα πεδίο ὑπαρκτικῆς αὐτοκατανόησης τοῦ ὑποκειμένου μέσω τῶν ἐννοιῶν τῆς διασφάλισης τῆς αὐτοσυντήρησης καί τῆς ἐπίτασης τῆς ἐπιδιωκόμενης ἰσχύος.²

Ἡ «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης», ἀναφερόμενη σέ ὅλες τίς πτυχές τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης καί ἔρευνας – γνωσιοθεωρία, πολιτική φιλοσοφία, συγκρότηση τῶν ἐπιστημῶν καί τῶν ἐννοιῶν τῆς – ἐγείρει καθολικές ἀξιώσεις ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας (ἄρα ἀποκρούει καί ἀρνεῖται τό ἐπιτίμιο τοῦ σχετικισμοῦ) καί ἀντιπαρτίθεται πρὸς τίς κανονιστικές θεωρίες. Κατά τήν περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης, αὐτές οἱ τελευταῖες προβάλλουν ἀξιώσεις ἐγκυρότητας, καθολικῆς ἰσχύος, δεσμευτικότητας καί ἀντικειμενικότητας, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀδικαιολόγητες, ἐφόσον ἀποτελοῦν «μεταμφίσεις» τῆς ἀξίωσης γιά κατίσχυση καί περαιτέρω διεύρυνση τῆς ἰσχύος.³

Ἐπί τῇ βάσει αὐτῆς τῆς παραδοχῆς, ὁ Κονδύλης ἐλέγχει τόν κανονιστικό λόγο τῶν θεωριῶν, οἱ ὁποῖες προβάλλουν ἀξιολογικά καί ὀρθοκανονιστικά προτάγ-

* Τό κείμενο ἀπετέλεσε ἀνακοίνωση στό 8ο Ἐπιστημονικό Συνέδριο τοῦ Ἰδρύματος Σάκη Καράγιωργα, τό ὁποῖο διεξήχθη στό Πάντειο Παν/μιο (28-31 Μαρτίου 2001), μέ γενικό τίτλο ἐργασιῶν: «Ἰδεολογικά ρεύματα καί τάσεις τῆς διανόησης στή σημερινή Ἑλλάδα».

1. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ἰσχύς καί ἀπόφαση*, Στιγμή, Ἀθήνα 1991, σ. 20. Στό ἐξῆς θά ἀναφέρεται ὡς *ΙΑ*.

2. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, σ. 213.

3. Μιχάλης Παπανικολάου, Ἡ ἐννοια τῆς ἰσχύος στό «Ἰσχύς καί ἀπόφαση», περιοδικό Νέα Ἑστία, τχ. 1717, τόμος 146, Νοέμβριος 1999, σ. 539.

ματα, και διαπιστώνει ότι είναι έγκρυπτη στον πυρήνα αυτών των θεωριών ή κοσμοθεωρητική πεποίθηση και έπιλογή που επιρρωννύει σκοποθεσίες και αξιώσεις ισχύος ατόμων και ομάδων. Ταυτοχρόνως, προβάλλει αυτές τις αξιώσεις με τη μορφή προταγμάτων τά όποια τίθενται στην ύπηρεσία του γενικού όφέλους.⁴

Μία κανονιστική θεωρία, κατά τον Κονδύλη, δέν εκδιπλώνει ούτε αποκαλύπτει τό στοιχείο της «άπόφασης» που τη συγκροτεί. Αντιθέτως, διά της προβολής των όρθοπρακτικών και δικαϊκών αίτημάτων της, συνυφαίνεται και αυτή με τό όντολογική ύψη και προτεραιότητας ζεύγμα «φίλου-έχθρου», όπου ή έπιλογή του «φίλου», έν έπιγνώσει της ύπαρξης του «έχθρου», ενεργοποιεί τον μηχανισμό της θεωρίας και έμβάλλει στον κανονιστικό της λόγο τό σύνολο των αξιολογικών προσδιορισμών, τούς όποιους έπιδαφιλεύει στα καθολική ισχύος αίτήματά της.

Έτσι, ή δεσμευτικότητα, την όποια αξιώνει μία κανονιστική θεωρία, είναι επί της ουσίας ή άμφιση με την όποια καλύπτεται ή «γυμνή άπόφαση». Αντιθέτως, ή «περιγραφική θεωρία της άπόφασης», ταυτοχρόνως προς τον διακεκρυγμένο μηδενισμό της, τονίζει και την αξιολογική της ούδετερότητα, αξιώνοντας άπλώς την καθαρή περιγραφή ως μόνη δυνατότητα για τό θεωρητικό λόγο και για την έπιστημονική έξήγηση, έπανεισάγοντας έτσι τό θετικιστικό lapsus της αντικειμενικής περιγραφής, συμφυρόμενο με τον αξιολογικό σχετικισμό.

Στην «περιγραφική θεωρία της άπόφασης» ή αξιολογική ούδετερότητα προβάλλει ως έμμενές γνώρισμα μίας φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, ή όποια κηρύσσει την παραίτηση από την έξιδανικευμένη αίαιτηση για γνωστική προσέγγιση της άλήθειας και της πρόσληψης του νοήματος του κόσμου.⁵ Άμεση συνέπεια μίας τέτοιας θέσης είναι ή παραίτηση από τον ζωντανό κόσμο του ανθρώπινου πράττειν – τό όποιο θέτει αίτήματα και προβάλλει αξίες, για νά καταστήσει ύπαρξιακώς προσπελάσιμο τον άνοικιο κόσμο – και ή καταφυγή στον έρμηνευτικό όρίζοντα της αξιολογικής ούδετερότητας, ή όποια έπαναφέρει στο προσκήνιο τό άνεξάρτητο από πάθη και προκαταλήψεις και παραμένον σε πλήρη διαφάνεια νεωτερικό ύποκείμενο.

Ός τέτοιο ύποκείμενο αυτοπροσδιορίζεται ό θεωρητικός της «περιγραφικής θεωρίας της άπόφασης», στην προσπάθειά του νά έξισορροπήσει την αξιολογική ούδετερότητα, της όποιας την άναγκαιότητα διασαλπίζει, με την αίτούμενη από την ίδια την περιγραφική θεωρία καθολική έγκυρότητα.⁶ Στις εκδιπλώσεις αυτής της καθολικής αξίωσης για έγκυρότητα και αντικειμενική άλήθεια, όπως προβάλλονται από την «περιγραφική θεωρία της άπόφασης», έντοπίζεται και τό άφετηριακό σημείο από τό όποιο έξικνεϊται ό τρόπος πρόσληψης της πραγματικότητας από την ίδια τη θεωρία. Αυτό τό άφετηριακό σημείο συμπίπτει με τη βασική παραδοχή ότι ή ύπαρξη – ύπό μορφή ατόμου

ή συνομαδώσεων, μεταξύ συμμαχούντων αλλά και ανταγωνιζόμενων ύποκειμένων – άποτελεί την έσχατη και μή περαιτέρω αναγώγιμη πραγματικότητα.⁷ Στόν όρίζοντα της έξιδας για την άπόκτηση και έπίταση της ισχύος, τον όποιο διανοίγει ή πραγματικότητα του διαρκούς και άτέρμονος πολέμου, άναδεικνύεται ή όντολογική συνθήκη αυτοαναγνώρισης του ρόλου των ύποκειμένων και αυτοκατανόησης της ταυτότητάς τους, ή όποια όρίζεται ως σχέση «φίλου-έχθρου».

Μέ αυτόν τον τρόπο, ή «περιγραφική θεωρία της άπόφασης» άναδεικνύει μία μορφολογία της σκέψης, έκτυπο χαρακτηριστικό της όποιας είναι ή διαρκής έναλλαγή των δύο πόλων του αντιθετικού ζεύγματος «φίλου-έχθρου», αναλόγως προς την ύψη των κοσμοθεωρητικών πεποιθήσεων και των άποβλέψεων ισχύος, τις όποιες έγκολπώνεται κάθε ένας από τούς όρους του ζεύγματος.⁸ Έπιπλέον, ή ταυτότητα του «έχθρου» συντείνει στην ένίσχυση της συνοχής των συνομαδώσεων, οι όποιες συσπειρώνονται ως φίλιες δυνάμεις και προσαποκοτύν ταυτότητα ένώπιον του κινδύνου που άπειλεί την αυτοσυντήρηση. Αυτός είναι ό όρίζοντας όπου διανοίγεται ή άπόφαση στην όποια ένθυλακώνεται τό πλέγμα των προενοήσεων και προκαταλήψεων, οι όποιες άποτελούν τό ένδιαίτημα της θεωρίας. Αυτές οι προθεωρητικές αποφάσεις δέν προϋποθέτουν κάποιο ύποκείμενο που τις έπιλέγει και τις λαμβάνει, αλλά προϋπάρχουν ως δυσερμηνεύτα περιεχόμενα και δυοδιάκριτες σκιές που συσκοτίζουν τη διαφάνεια της ειλημμένης από την ανθρώπινη όντότητα κοσμοεικόνας.¹⁰ Κατ' αυτόν τον τρόπο, τό πλέγμα των αποφάσεων, ως πεδίο όπου έντοπίζονται τά χαρακτηριστικά που ύφαινουν τη μορφολογία του κοσμοθεωρητικού προσανατολισμού των δρώντων, αίρει τη διάκριση μεταξύ κριτικού έπιχειρήματος και μή κριτικού λόγου. Δηλαδή, ή «περιγραφική θεωρία της άπόφασης», ως αξιολογικώς ούδέτερη και άρνησιστράτευτη περιγραφή, έν αντιθέσει προς τις κανονιστικώς προσανατολισμένες θεωρίες, άντιμετωπίζει και τούς όρθολογικούς άντιπά-

4. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, «Η άπόφαση για θεωρία στη θεωρία της άπόφασης του Παναγιώτη Κονδύλη», *Νέα Έστία*, τχ. 1717, τόμος 146, Νοέμβριος 1999, σ. 500.

5. Παναγιώτης Κονδύλης, *Η Ήδονή, Η Ισχύς, Η ούτοπία*, Στιγμή, Άθήνα 1992, σ. 53.

6. Παναγιώτης Κονδύλης, «Όφειλόμενες άπαντήσεις», *περιοδικό Λεβιάθαν*, 15, 1994, σ. 111.

7. Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, Λεβιάθαν, 15, 1994, σ. 138.

8. Στέλιος Βιρβιδάκης, «Σχόλια στο Ίσχύς και Άπόφαση», *Λεβιάθαν*, ό.π., σ. 99.

9. Παναγιώτης Κονδύλης, «Έπιστήμη, ισχύς και άπόφαση», *Δευκαλίων*, περίοδος Γ', τόμ. 12, τχ. 2, Φεβρουάριος 1994, σ. 159.

10. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, σ. 49.

λους της ὡς λειτουργικούς μοχλούς στόν μηχανισμό δράσης καί προβολῆς τῶν ὀρθοκανονιστικῶν, ἀξιακῶν αἰτημάτων, ὁ ὁποῖος ἐνεργοποιεῖται ἀπό τήν «ἀπόφαση».

Ἔτσι, ἡ προβολή τῆς «γυμνῆς ἀπόφασης» στό περιεχόμενο καί τά προτάγματα τῶν κανονιστικῶν θεωριῶν ὀρίζει τόν χῶρο ὅπου ἐκτυλίσσεται ἡ ἀντιπαράθεση μεταξύ περιγραφικοῦ ντεσιζιονισμοῦ καί κανονιστικοῦ, φιλοσοφικοῦ λόγου.¹¹

Οἱ προϋποθέσεις καί οἱ ὀρίζουσες τοῦ περιγραφικοῦ ντεσιζιονισμοῦ: μεθοδολογικός ἀτομισμός καί ἀξιολογικός σχετικισμός

Ἡ «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» προϋποθέτει τήν ἔννοια τῆς «ἀπόφασης» ὡς ὄρο ὁ ὁποῖος προσλαμβάνει τό ἰδιαίτερο περιεχόμενό του ἐντός τοῦ συγκεκριμένου ἐνδοθεωρητικοῦ πεδίου. Ὁ ὄρος ὑποδηλοῖ τήν ὑπαρξή ἐνός ἐρμηνευτικοῦ ὀρίζοντα στόν ὁποῖο εἶναι δυνατό νά διακρίνουμε τά ἐκτυπα γνωρίσματα ὄλων τῶν προϋποθέσεων καί ὑπονοήσεων πού προηγούνται κάθε ἀποψῆς, σχηματοποίησης καί, κυρίως, διαποτίζουν τήν οἰανδήποτε κανονιστική εἰκόνα τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἐγείρει ἀξιώσεις καθολικῆς ἐγκυρότητας.¹²

Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, στή διατεινόμενη ὅτι διαθέτει ὀρθολογική θεμελίωση κανονιστική εἰκόνα τοῦ κόσμου ἀντιπαράθετοι μία ἄλλη εἰκόνα τοῦ κόσμου, διαμορφωμένη μέ τό ἀνεπεξέργαστο – ἀπό κάποια ὀρθολογική θεωρία – ἕλικό τῶν προλογικῶν σημασιῶν καί προκαταλήψεων. Ἔτσι, ἡ «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» προβάλλει τήν «ἀπόφαση» ὡς πρωταρχικό ἀλλά καί ἀνορθολογικό ἐφαλτήριο ἀπό τό ὁποῖο ἐξικνεῖται κάθε ἔλλογη ἀπόφαση γιά τή συγκρότηση θεωρίας.¹³ Κατά συνέπεια, τό ὀρθολογικό περιεχόμενο τοῦ κανονιστικοῦ, θεωρητικοῦ λόγου διαχωρίζεται ἀπό τήν ἐγκυρότητά του, ἐφόσον τό νόημα αὐτῆς τῆς ἐγκυρότητας ὑπάρχει μόνο ὡς νόημα τό ὁποῖο ἐπιρρωνύει καί ἐδραιώνει τήν ταυτότητα τοῦ ὑποκειμένου καί τήν αὐτοκατανόησή του.

Τό ἐνεργούν ὑποκείμενο τῆς «ἀπόφασης» εἶναι τό ὑποκείμενο πού ἐκφέρει τόν κανονιστικό λόγο τῆς ὀρθολογικῆς θεωρίας, ἡ ὁποία, ὅμως, ἐκπίπτει σέ ὀρθολογικό σχεδιάσμα γιά τήν ἐξιδανίκευση ἐνός ὑπαρξιακῶς ἀπροσπέλαστου καί ἀνοίκειου κόσμου, ὁ ὁποῖος ἐδράζεται στήν ἀνορθολογική βάση πού οἰκοδομεῖται μέ τό ἕλικό τῶν προλογικῶν σημασιῶν.¹⁴ Ὡστόσο, στό σημεῖο αὐτό ἐμφιλοχωρεῖ τό ἐρώτημα, τό ὁποῖο, ὑπό μορφή ἐνστασης πρὸς τίς ἀξιώσεις τῆς «περιγραφικῆς

θεωρίας τῆς ἀπόφασης», θέτει τό πρόβλημα τῶν προκαθορισμένων μορφικῶν ιδιοτήτων, τίς ὁποῖες αὐτή ἡ θεωρία ἀποδίδει στό ὑποκείμενο. Δηλαδή, ἡ συγκεκριμένη θεωρία, προκειμένου νά συνδέσει τό ὑποκείμενο μέ τόν ἀγῶνα γιά τήν ἀπόκτηση καί τή διατήρηση ταυτότητας ἀλλά καί μέ τήν ἐπίταση τῆς ἰσχύος, ἐχει προενοήσει τόν κόσμο ὡς ἐμπόλεμη περιοχή, ὅπου ἐκτυλίσσονται διαρκεῖς συγκρούσεις, ἀλλά καί ὡς ὑπαρκτικό ἐνδιαίτημα ὅπου ἡ ἀνθρώπινη ὄντοτητα κατοικεῖ ἀμυνόμενη καί ἐπιτιθέμενη, συγχρόνως, πρὸς ἀναζήτηση φίλων δυνάμεων καί κατανίκηση τῶν ἐχθρῶν.¹⁵

Σέ αὐτό τό ζεῦγμα «φίλου-ἐχθροῦ» μποροῦμε νά ἀναζητήσουμε τά ἀρχετυπικά γνωρίσματα τῆς ταυτότητας, ἀλλά καί τόν ὑπαρκτικό ὀρίζοντα στόν ὁποῖο διανοίγεται ἡ διεύρυνση τῆς ἰσχύος καί τῆς αὐτοσυντήρησης. Ἡ συγκρότηση αὐτοῦ τοῦ διπόλου «φίλου-ἐχθροῦ», εἰλημμένου ἀπό τόν Κάρλ Σμίτ (Carl Schmitt), ἀποκτᾶ στήν «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» τά γνωρίσματα μίας ἀνθρωπολογικῆς σταθερᾶς, ὡστε νά ἀποτελεῖ καί τή μοναδική δυνατότητα ἐξήγησης καί ἀνακατασκευῆς τῶν προϋποθέσεων τοῦ ἀνθρώπινου πράττειν.

Στήν περίπτωση αὐτή, τό ζεῦγμα «φίλου-ἐχθροῦ» τίθεται ὡς ἀξιωματική ἀρχή ὡς πρὸς τίς ἐξηγητικῆς δυνατότητες τῆς ἴδιας τῆς θεωρίας, ἀλλά καί ὡς ὄρος στόν ὁποῖο ἀνάγεται ἡ θεωρητική καί πρακτική ἀντίληψη γιά τόν κόσμο, ἀπό τίς ὁποῖες διέπονται τά ἀνθρώπινα ἐνεργήματα.¹⁶ Ἀκόμη, τό ζεῦγμα αὐτό ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη βαρύτητα ἐντός τοῦ ἐνδοθεωρητικοῦ πλαισίου τῆς «περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης», διότι ἡ «ἀπόφαση» λαμβάνεται καί σχηματοποιεῖται σέ ἀναφορά μέ τήν ἔννοια τοῦ «ἐχθροῦ» καί πορίζεται τό περιεχόμενό της μέσω τῆς πολυσχιδίας τῶν ἐχθροπραξιῶν πού ἀπειλοῦν ἀλλά καί ἐνδυναμώνουν τήν ὑπαρκτική ταυτότητα. Αὐτές οἱ πολλαπλές ἐχθροπραξίες δημιουργοῦν πολλούς καί ἰδιαίτερους «κόσμους», ὁργανωμένους ἐπὶ τῆ βάσει τῶν διηνεκῶν συγκρούσεων, ὡστε, ἐν τέλει, ὁ κόσμος νά ἀνάγεται σέ αὐτήν τήν ἀπειρία τῶν σχηματοποιημένων εἰκόνων του.¹⁷ Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ὁ ντεσιζιονισμός τῆς «περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης» φαίνεται συμφυῆς

11. «Δέκα ἐρωτήσεις στόν Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, σ. 21, ὁ.π.

12. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, σ. 55.

13. Κοσμάς Ψυχopaίδης, ὁ.π., σ. 502.

14. Παναγιώτης Κονδύλης, «Ἐπιστήμη, ἰσχύς καί ἀπόφαση», σ. 167.

15. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, σ. 93.

16. Θεόδωρος Γεωργίου, «Κριτική τῆς Περιγραφικῆς Θεωρίας τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, ὁ.π., σ. 87.

17. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ἡ Ἥδονή, Ἡ Ἰσχύς, Ἡ οὐτοπία*, ὁ.π., σ. 71.

πρός τό σχετικισμό, ό όποίος ήδη ύπολαμβάνει στίς παραδοχές του τήν άξιολογική ούδετερότητα. Ταυτοχρόνως, άνάγει τήν πολυτυπία τών πολιτισμικών εκφράσεων, τών κοσμοθεωρητικών πεποιθήσεων, αλλά και τής κοινωνίας, σέ έναν άτομικό τύπο, δηλαδή στή σχέση «φίλου-έχθρου».¹⁸

Στό σημείο αυτό, ό σχετικισμός, πού έξεικονίζει τήν κοινωνική ολότητα ως ένότητα μέ σχεσιακή διάρθρωση – όπου τά έπιμέρους πεδία συνδέονται μέσω τών συγκρούσεων, τίς όποιες πυροδοτεί ή βούληση γιά «άπόφαση» και γιά διαφύλαξη τής αυτοσυντήρησης – συμψύρεται μέ τό μεθοδολογικό άτομισμό. Δηλαδή, ή «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης» φαίνεται νά προϋποθέτει τόν άξιολογικό σχετικισμό του Μάξ Βέμπερ (Max Weber), όπου τό άξιακό περιεχόμενο τής πολιτικής άπόφασης άποκτά άνορθολογικό χαρακτήρα. Αυτός ό σχετικισμός, ό όποίος οδηγεί στήν άξιολογική ίσοδυναμία μεταξύ όλων τών άπόψεων και κοσμοθεωρητικών στάσεων, συνυφαίνεται μέ τόν περιγραφικό ντεσιζιονισμό υπό τό πνεύμα τής άνατροπής του όρθολογικού, κανονιστικού του πλαισίου.¹⁹ Ταυτοχρόνως, όμως, ή «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης» διολισθαίνει σέ μία κατασκευαστική αυθαιρεσία, ως προς τήν έννοιολογική της άπαρτίωση, έφόσον καταφάσκει στό μηδενισμό, ένώ διεκδικεί άντικειμενική αλήθεια ως θεμελιωμένο σύστημα αλλά και ως μεταθεωρητικός λόγος μέ ισχύ τόσο γιά τή γνωσιοθεωρία και τή σχέση λογικής και άξιων όσο και γιά τήν έπιστήμη.

Άποτέλεσμα αυτής τής άνατροπής είναι ή άδυναμία έλλογης συγκρότησης τής πολιτικής βούλησης, ή όποία, πλέον, νοείται από τόν περιγραφικό ντεσιζιονισμό ως έγκρηπτη στή δομή του πράττειν και εκδιπλούμενη μέσα από τίς πτυχώσεις τής «άπόφασης». Κατ' αυτόν τόν τρόπο, ή «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης» συγκροτείται φορμαλιστικά, ώστε ή άνορθολογική διάσταση τής βούλησης και ή διεκδικούμενη διεύρυνση τής ισχύος της νά άποτελούν τούς διηνεκείς όρους αλλά και τίς προϋποθέσεις γιά τήν άνασκευή του ανθρώπινου πράττειν, όπως και γιά τίς καθολικές θεωρήσεις και έρμηνείες του πραγματικού. Σέ αυτήν τήν περίπτωση, όμως, άναδεικνύεται μόνο μία δυνατότητα προσέγγισης του πράττειν μέσω του διαχωρισμού του λογικού και του άξιακού στοιχείου, τά όποια, άντιθέτως, συνυφαίνονται στή δομή ενός όρθολογικού έπιχειρήματος. Αυτή προϋποθέτει ως βασικό γνώρισμα του πράττειν τίς άτομικές άποβλέψεις ισχύος, σέ βάρος τής δυνατότητας γιά έλλογη και καθολική άνασυγκρότηση τών περιεχομένων τής ανθρώπινης πρακτικής. Άκόμη αυτή ή δυνατότητα προσέγγισης του πράττειν τίθεται κατά παράβλεψη τών έρμηνευτικών σχημάτων, στά όποια θά μπορούσε νά ένταχθεί, εάν αυτά νοηθούν ως γενικοί τύποι όπου τό ειδικό, δηλαδή ή άτομική επίδιώξη, περιλαμβάνεται και μπορεί νά έξηγηθεί από τόν πρακτικό λόγο.

Τά άνωτέρω άποτελούν προϋποθέσεις πού τίθενται από τήν «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης», προκειμένου αυτή νά διακηρύξει τήν άδυναμία άνασυγκρότησης του όρθολογικού και άξιακού περιεχομένου τής ανθρώπινης πράξης, ώστε νά τονίσει έμφατικώς τήν πρωταρχική λειτουργία του μηχανισμού τής «άπόφασης». Αυτή ή προελημμένη άπόφαση άνατρέχει στους άξιακούς τύπους δεδομένων ιστορικών, πολιτισμικών κατηγοριών, τούς όποιους, έν συνεχεία, άνάγει στό στοιχειώδη και θεμελιώδη άτομικό τύπο τής όριοθετημένης σχέσης «φίλου-έχθρου». Η συγκεκριμένη άναγωγή είναι σημαντική γιά τό μεθοδολογικό στρατήγημα του περιγραφικού ντεσιζιονισμού, διότι από αυτήν εκκινείται ή άνάλυση τής δομής τών κανονιστικών θεωριών σέ προθεωρητικό επίπεδο. Δηλαδή, μέ αυτόν τόν τρόπο, προϋποτίθεται ή δυαδική αντίθεση «φιλίας-έχθρότητας», ώστε ή άπληλαγμένη από έξιδανικευτικές ψευδαισθήσεις «άπόφαση», ή όποία ένεργοποιεί τόν μηχανισμό του κανονιστικού λόγου, νά ένδυθει τήν περιβολή τής έξαντικειμενίκευσης τών κανονιστικών αίτημάτων πού συγκαλύπτουν τήν πολεμική φύση του πνεύματος, προς τήν όποία είναι συμφυής ή πρωταρχική «άπόφαση».²⁰ Αυτή ή έξαντικειμενίκευση είναι τό προσφυές μέσο γιά τήν έξακτίνωση τών έξουσιαστικών βλέψεων, οι όποιες είναι ένυπαρκτες στή δομή κάθε κανονιστικού, θεωρητικού λόγου. Προκύπτει, λοιπόν, σύμφωνα μέ τίς έπιταγές του περιγραφικού ντεσιζιονισμού, μία προκαθορισμένη πορεία γιά τόν κανονιστικό λόγο, όπου αυτός πορεύεται στό ναρκοθετημένο, από τίς λανθάνουσες χειραγωγικές άποβλέψεις, πεδίο τών θεωρητικών έχθροπραξιών.²¹

Έτσι, είναι δυνατό νά διαπιστώσουμε ότι ή «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης» άναπτύσσεται παράλληλως προς τή δυνητική άνάπτυξη πού ακολουθεί μία κανονιστική θεωρία, έφόσον ή πρώτη άνασυγκροτεί τούς στοιχειώδεις όρους πού θεμελιώνουν και συνέχουν τήν κατασκευή τής δεύτερης. Δηλαδή, εάν θέλουμε νά διακριδίσουμε τή λειτουργία τών όρων, οι όποιοι άπαρτιώνουν τή μεθοδολογική σπονδύλωση τής «περιγραφικής θεωρίας τής άπόφασης», θά πρέπει νά τήν άνασυγκροτήσουμε επί τή βάση τών ένδοθεωρητικών διακρίσεων, οι όποιες άποτελούν τούς άξονες τής έννοιολογικής συνοχής της.

Κατ' αυτόν τόν τρόπο, είναι δυνατός ό έντοπισμός διακρίσεων μεταξύ του άληθους, τό όποιο άναφέρεται στήν πρωταρχική «άπόφαση», και του ψευδούς, τό όποιο άφορά τήν έξαντικειμενίκευση αυτής τής «άπό-

18. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, ό.π., 133.

19. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, ό.π., σ. 505.

20. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, σ. 124.

21. Παναγιώτης Κονδύλης, ό.π. σ. 62, όπου γίνεται έκτενής άναφορά στήν έννοια του «έχθρου».

φασης», ὑπό μορφή ἀξιακοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ πράττειν, ὅπως τό συλλαμβάνει ἡ κανονιστική θεωρία. Ἀκόμη, δέν πρέπει νά διαλανθάνει τήν προσοχή ἡ διάκριση μεταξύ τοῦ πεδίου τῆς «περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης», ὅπου ἐνοποιοῦνται οἱ προενοημένες ἀποβλέψεις ἰσχύος, καί τό «μετά» τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τό πεδίο δοκιμασίας γιά τήν ἀντοχή τῶν συγκαλυμμένων αὐτῶν ἀποβλέψεων. Δηλαδή, ὁ περιγραφικός ντεσιζιονισμός ὑπολαμβάνει μία χρονική ἀκολουθία ὅπου ἡ ἐξαντικειμενικευμένη «ἀπόφαση» – ἐπί τῆ ἐμφανίσει τοῦ «ἐχθροῦ» – προσπαθεῖ νά ἐπιτύχει τήν κατίσχυσή της καί, δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου, ἀποκαλύπτει τήν ἀλήθεια τῆς, ἡ ὁποία, ὅμως, ἔχει ἀνάγκη ἀπό τό ἀναληθές τῆς ἐχθρικῆς κοσμοεικόνας, γιά νά ἐπιτύχει καί νά διασφαλίσει τή δικαιολόγησή της.²²

Ἐπόμενο βῆμα γιά τήν κριτική ἀνακατασκευή τῆς «περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης» εἶναι ἡ ἐξακρίβωση τῶν τυπικομορφικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς. Δηλαδή, ἡ θεωρία τοῦ περιγραφικοῦ ντεσιζιονισμοῦ προϋποθέτει ἓνα σημασιολογικό πλαίσιο, ἐντός τοῦ ὁποίου ἐξοπλίζει τήν ἐπιχειρηματολογική σκευή της καί βάσει αὐτῆς τῆς προπαρασκευῆς προβαίνει στίς θεμελιώδεις μορφικές διακρίσεις, ὅπως τίς προαναφέραμε, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά εἶναι κοινές μεταξύ διαφορετικῶν ἢ καί ἀντιπάλων κοσμοεικόνων.²³ Αὐτή ἡ διακρίβωση τῶν κοινῶν τυπικομορφικῶν γνωρισμάτων εἶναι θεμελιώδης γιά τήν «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης», στό βαθμό πού ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιά τήν πιθανή διαψευσιμότητά της. Δηλαδή, ἡ ἴδια ἡ θεωρία διαψεύδεται μόνο ἀπό ἄλλες θεωρίες, τῶν ὁποίων τά τυπικά γνωρίσματα ἔχει συλλάβει καί ἐξεικονίσει αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ περιγραφικός ντεσιζιονισμός, καί ἔτσι ἡ «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» ἐπιβεβαιώνεται κατὰ τή διάψυσή της.

Σέ αὐτό τό σημεῖο, τό νεοθετικιστικό lapsus τῆς περιγραφῆς, ὡς μόνης δυνατότητας γιά κάθε θεωρία, ἀφοῦ οἱ ἀξιολογήσεις ἔχουν νεκρωθεῖ – μετά τόν ἀκρωτηριασμό τῆς δεσμευτικῆς τους ἰσχύος στήν προκρούστεια κλίνη τοῦ ἀξιολογικοῦ σχετικισμοῦ, καί τῆς ἰσοκυρίας ὄλων τῶν ἀξιακῶν προσανατολισμῶν – συναντᾶται μέ τήν προοπτική τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας. Αὐτή ἡ ἀντικειμενική ἀλήθεια ἐγκεῖται στή διαβολή κάθε καθολικῆς ἐρμηνείας καί θεωρητικῆς γενίκευσης ἡ ὁποία ἐλέγχεται ὡς ἐξουσιαστική ἀπόβλεψη ἐκ μέρους τῶν ἐνεχομένων στή συγκρότηση τῶν κανονιστικῶν δεσμεύσεων τοῦ πράττειν.²⁴ Ἡ μόνη παραδεκτῆ καθολικότητα εἶναι ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ περιγραφικοῦ ντεσιζιονισμοῦ ὡς θεωρίας καί ἡ πλήρης ἀποδοχή τῆς ἐχθροπραξίας σέ βάρος τῆς ψευδοῦς καί συγκαλυμμένης συναίνεσης. Ὡστόσο, αὐτή ἡ μετανεωτερική, ὡς πρός τή θεωρητική της σύλληψη, ἐκδοχή τοῦ ντεσιζιονισμοῦ ἔχει καί ἰσχυρό προνεωτερικό περιεχόμενο. Δηλαδή, ὑπερβαίνει ἀκόμη καί τίς μορφές ἱστορικῆς ἀμφισβήτησης τῶν ὀρθολογικῶν αἰτημάτων,

ἀφοῦ δέν ἀναγνωρίζει στίς ἀξίες οὔτε καί τήν ἀσθενή δεσμευτικότητα πού μπορεῖ νά παράσχει τό ἱστορικό καί πολιτιστικό πλαίσιο πού τίς συγκροτεῖ.²⁵ Βάσει τῶν ἀνωτέρω μποροῦμε νά καταλήξουμε στά ἐξῆς συμπεράσματα:

Πρῶτον, εἶναι ἀδύνατη, ὡς πρός τίς δυνατότητες τῆς «περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης», μία ἀξιολόγηση τῶν ἀξιῶν, σέ διαφορετικούς ἱστορικούς καί πολιτισμικούς τύπους τοῦ πραγματικοῦ, ἐφόσον τό καθολικό καί κανονιστικό σύστημα κρίσης καί ἀξιολόγησης σχετικοποιεῖται σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε νά εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐνταξη τῶν ἐπιμέρους τύπων ἀξιῶν στό γενικότερο τύπο τοῦ ὀρθολογικῶς κριτέου. Ἄλλωστε ὁ ἐνύπαρκτος σέ αὐτήν τή θεωρία μεθοδολογικός ἀτομισμός – ὁ ὁποῖος συνίσταται στό νά συγκροτεῖται καί νά ἐδράζεται ἡ θεωρητική κατασκευή τοῦ ντεσιζιονιστικοῦ ἐπιχειρήματος στή βάση ἐνός ὑποκειμένου πού ἐκδιπλώνει τίς πτυχές τῆς κοσμοεικόνας, τήν ὁποία ἐγκολπώνεται ὡς ἐκδοχές τοῦ ζεύγματος «φίλου-ἐχθροῦ» – δέν ἐπιτρέπει μία τέτοια καθολική κρίση καί ἀξιολόγηση τῶν ἀξιῶν. Δεύτερον, ἂν ὁ κανονιστικός, θεωρητικός λόγος ἐνθυλακώνεται σέ ἀξιακούς τύπους, κατόπιν μίας ἀσυνείδητης «ἀπόφασης», ἡ ὁποία δραστηριοποιεῖ τά ἀνθρώπινα ἐνεργήματα – ὅπως πρεσβεύει ἡ «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» – τότε δέν εἶναι δυνατή καμία ὀρθολογική ἀνασκευή καί ἀξιολόγηση τῶν καθολικῶν προϋποθέσεων τοῦ ἀνθρώπινου πράττειν, μέσω ἐνός θεωρητικοῦ-πρακτικοῦ λόγου, ὅπως ἐπίσης εἶναι ἀδύνατη καί ἡ ἐννόηση τῆς πολιτικῆς συγκρότησης μέσω τῆς δικαιοπολιτικῆς ἰσχύος τῶν ἀξιῶν καί τῆς λογικῆς τους δικαιολόγησης.

Σέ αὐτήν τήν περίπτωσι, ὁ λόγος αὐτός ἐξασθενεῖ, προκειμένου νά μὴν ἀκουστεῖ ἡ ἐξουσιαστική του ἀπαίτηση, ἡ ὁποία συστήνεται μέ τό ψευδώνυμο τῆς συναίνεσης. Ἔτσι, αὐτός ὁ ἀξιολογικός σχετικισμός, ἀναγόμενος στόν ὑπέρτερο ἀναβαθμό τοῦ μηδενισμοῦ, θεμελιώνει μία ἀντίληψη ἀξιολογικῆς οὐδετερότητας, ἡ ὁποία, ὑπό τό πνεῦμα τῆς ἀξιολογικῆς ἐλευθερίας, συνδιαλέγεται μέχρι καί μέ λεπτοφυεῖς ἀπολήξεις κοσμοθεωρητικῶν στάσεων, οἱ ὁποῖες ἐδρεύουν στόν ἀνορθολογικό πυρήνα κάθε αὐταρχισμοῦ. Αὐτές οἱ στάσεις παρορῶνται τήν ἀνάγκη ὀρθολογικοῦ, ἀναστοχαστικοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου τῶν ἱστορικῶν σχέσεων, οἱ ὁποῖες, ὁ-

22. Κοσμᾶς Ψυχοπαίδης, ὅ.π., σ. 511.

23. Θεόδωρος Γεωργίου, ὅ.π., σ. 89.

24. Κοσμᾶς Ψυχοπαίδης, ὅ.π., σ. 512.

25. Σταυρούλα Τσινόρεμα, «Ἡ λογική τοῦ πολιτικοῦ: Πολιτική ἀπόφαση καί κανονιστική δέσμευση», *Νέα Ἔστια*, τχ. 1727, τόμ. 148, Ὀκτώβριος 2000, σ. 503-505, ὅπου ἀσκεῖται κριτική στίς ἀπόψεις περί ἀξιολογικῆς οὐδετερότητας στίς κοινωνικές ἐπιστήμες, καί σ. 509-510, ὅπου γίνεται λόγος γιά τά προβλήματα πού ἀναφύονται ἀπό τόν πολιτικό καί ἀξιολογικό σχετικισμό.

πως αναδεικνύουν την κανονιστικότητα της βίας και του κατεξουσιασμού, αναλόγως μπορούν και να αρθρουν προς την κατεύθυνση της χειραφέτησης ενός δημοκρατικού πολιτικού πράττειν τό όποιο ανήκει σε μία παράδοση ή όποια δέν χλευάζει τή συνταγματική πράξη αλλά αναστοχάζεται τις δεσμευτικές άξίες που ρυθμίζουν αυτό τό πράττειν.

Τρίτον, ή «περιγραφική θεωρία της άπόφασης» φιλοδοξεϊ νά άπομαγεύσει τήν κοσμοεικόνα του κανονιστικού, θεωρητικού λόγου. Η ίδια, όμως, ελάχιστα άποφεύγει τόν δογματισμό της άρνησης για μία κριτική προς τις άνορθολογικές - προνεωτερικές ή μεταμοντερνιστικές - έμβολές, οι όποιες έμφιλοχωρούν και πλήττουν τή συνοχή του κανονιστικού, άξιακού συστήματος του λόγου, τό όποιο υφίσταται ως οιονει κριτικός έλεγχος κάθε χειραγωγικής πρόθεσης. Η κριτική, ως έκτυπο γνώρισμα της νεωτερικής σκέψης και του άξιακού της συστήματος, είναι ίσως ή μόνη δυνατότητα για τήν άποφυγή της φορμαλιστικής σκλήρυνσης αυτής της σκέψης. Εάν, λοιπόν, έγκαταλειφθεί ή δυναμική του κρίνειν στά άνθρωπολογικά στερεότυπα που άναδεικνύει ή άνευ κριτηρίων έλευθέρας άξιολογούσα κοσμοθεωρητική βλέψη του περιγραφικού νεοσιζιονισμού, τότε παραχωρούμε στις άξιολογικώς ισόκυρες «ήμαρτημένες» και πιθανώς άνελεύθερες και άυταρχικές πολιτικές ρυθμίσεις τή δυνατότητα όρθολογικής ανασύνθεσης του πολιτικού πράττειν και δημοκρατικής συνοργάνωσης των κανόνων που θά διασφαλίζουν τήν άξιακή συνοχή του.

Τέταρτον, τό πολιτικό καταπίστευμα που μάς παραδίδει ή «περιγραφική θεωρία της άπόφασης», ή όποια προσαγορεύει ως άναγκαία τήν παραίτηση από τήν κριτική, είναι ή έγκατάλειψη της ιστορικής δυνατότητας για χειραφέτηση. Όταν μόνο ή βία και ή «άπόφαση» μπορούν νά χαλκεύουν τά γνωρίσματα που θά χαρακτηρίζουν τόν ιδεότυπο και τή μορφολογία της άνθρώπινης πράξης, τότε ή διόδευση προς τόν ολοκληρωτισμό φαίνεται άναπόδραστη. Σε αυτήν τήν περίπτωση, ή εύλαβής γονυκλισία στους ιερόθυτους μύστες των «πολιτικών θεολογιών», οι όποιοι θά έχουν υποκαταστήσει τους φορείς-υποκείμενα ενός όρθολογικού και κριτικού πολιτικού πράττειν, θά είναι ή μόνη παραμυθία για τους κακοδαίμονες της κοινωνικής ζωής, των όποιων ή «άπόφαση» δέ θά είναι άνάλογη της ισχύος που διαθέτουν.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 20

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

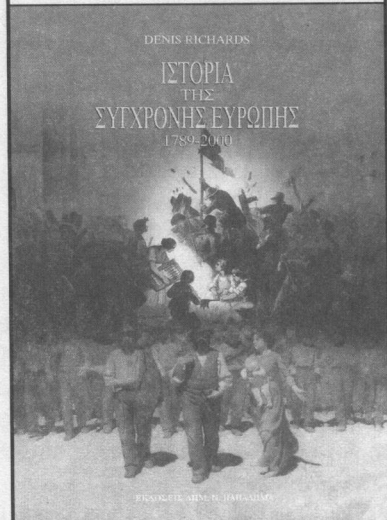
DENIS RICHARDS

Ιστορικός

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Από τη γαλλική επανάσταση
ως το τέλος του 20ου αιώνα

Με ειδικό Παράρτημα
για την Ελληνική Ιστορία

Μετάφραση
Φ. Κ. ΒΩΡΟΣ

Δεμένο
με 788 σελίδες, 71 εικόνες
εκτός κειμένων και 23 χάρτες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

ΕΡΙΚ ΧΟΜΠΣΜΠΟΜ Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

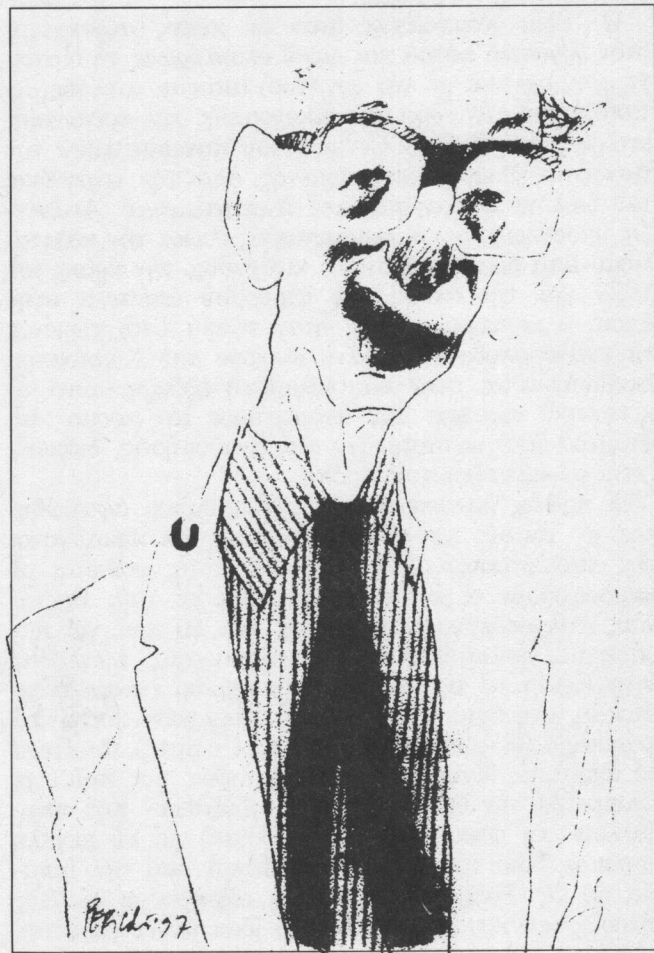
Γιά νά καταλάβουμε τόν 21ο αιώνα

μτφρ. έπιμ. Μάρθα Πύλια

Ή ζωή καί τό έργο του

Ο Έρικ Χόμπσμπομ, ιστορικός μέ παγκόσμια αναγνώριση, είναι Άγγλος κατ' εξαίρεση. Γεννήθηκε τό 1917 στην Άλεξάνδρεια, όπου οί γονείς του συναντήθηκαν γιά πρώτη φορά σέ άθλητικό όμιλο. Ο πατέρας του, γιός μεταναστών πού βρέθηκαν στην Αίγυπτο αναζητώντας δουλειά στό έσωτερικό τής άγγλικής αυτοκρατορίας, γνώρισε τή μητέρα του, γόνο διενέζικης άστικής οικογένειας, όταν εκείνη δεκαέξι ετών πήγε στην Αίγυπτο γιά ταξίδι αναψυχής μετά τήν επιτυχία της στίς σχολικές εξετάσεις. Πολύ γρήγορα ή νοσταλγία οδήγησε τή μικρή οικογένεια στην Αυστρία, όπου πριν ό μικρός συμπληρώσει τά δεκατέσσερα χρόνια του έχασε καί τούς δύο γονείς του. Αναγκάστηκε λοιπόν νά συναντήσει στό Βερολίνο έναν άλλο κλάδο τής οικογένειας, μόλις τρία χρόνια πριν ό Χίτλερ εκλεγεί καγκελάριος. Εκεί, έτυχε νά παρακολουθήσει τόν φύρερ σέ μιά δημόσια συγκέντρωση, γεγονός πού χαλύδωσε τήν αντιφασιστική του συνείδηση. Πολύ νωρίς, κι άφου διάβασε τό *Μανιφέστο τών Μάρξ* καί *Έγγελς* καί τόν *Ούτοπικό καί Έπιστημονικό Σοσιαλισμό*, δήλωσε κομμουνιστής.

Οικογενειακές συνθήκες τόν ανάγκασαν στή συνέχεια νά εγκαταλείψει τή Γερμανία γιά τήν Άγγλία όπου είχε πάρει ύποτροφία γιά τό πανεπιστήμιο τού Καίμπριτζ. Εκείνη τήν έποχή, ή άνοδος τού φασισμού στην Εύρώπη καί ό εμφύλιος τής Ισπανίας είχαν κινητοποιήσει έντονα τούς φοιτητές. Ο Χόμπσμπομ, πού φοιτούσε στην ιστορική σχολή, συμμετείχε στίς συγκεντρώσεις ενός κύκλου κομμουνιστών πανεπιστημιακών καί σύντομα εξέλιχθηκε σέ μιά από τίς πρωτοπόρες φυσιογνωμίες του. Μέλος τού βρετανικού κομμουνιστικού κόμματος, ανεχόταν πιά εύκολα τήν κηδεμονία τού κόμματος, όσο αυτό άκολουθοῦσε από άπόσταση τή σταλινική εξέλιξη τής 3ης Διεθνούς. Τό 1939, ό *Κύκλος τού Καίμπριτζ*, όπως όνομαζόταν αυτή ή συστράτευση διανοουμένων, ύποστήριξε τήν αντιφασιστική πολιτική τού Λαϊκού Μετώπου καί άρνήθηκε νά άκολουθήσει τή Μόσχα πού πρότεινε νά καταδικασθούν μέ τήν ίδια έμφαση ό φασισμός καί ό άγγλο-αμερικάνικος

νικος καπιταλισμός. Γιά τή Μόσχα, ό πόλεμος πού είχε ξεσπάσει ήταν πόλεμος ιμπεριαλιστικός γιά τόν Χόμπσμπομ καί τούς συντρόφους του ήταν χωρίς άμφιβολία αντιφασιστικός.

Ο Χόμπσμπομ διάλεξε νά γίνει ιστορικός, όχι γιά νά καταλάβει τό παρελθόν, αλλά γιά νά εξερευνήσει τίς άμοιβαίες επιδράσεις πού προσδιορίζουν τό παρόν. Έπηρεασμένος έντονα από τή θέση τού Μάρξ γιά τίς σχέσεις ανάμεσα στην οικονομική ύποδομή καί τίς πο-

λιτισμικές υπερδομές, θέλησε, παρ' όλα αυτά, να κατανοήσει την εξέλιξη των κοινωνιών, των νοοτροπιών και των αισθητικών πρακτικών, παίρνοντας αποστάσεις από τον «σέ τελευταία ανάλυση» προσδιοριστικό ρόλο του οικονομικού και παραμένοντας επικεντρωμένος στην εξέλιξη των κοινωνιών.

Η γέννηση του ιστορικού περιοδικού *Past and Present* (Παρελθόν και Παρόν) εγγράφεται σ' αυτή τη λογική και δέν είναι τυχαίο ότι ο Χόμπσμπομ επέλεξε ως προοίμιο της διακήρυξης του περιοδικού, ένα κείμενο του Ίμπν Χαλντούν που ορίζει ότι ιστορία είναι η έπιστήμη που καταπιάνεται με τον τρόπο που οι άνθρωποι κερδίζουν τη ζωή τους και κατασκευάζουν τις πολιτικές τους δομές.

Ο Έρικ Χόμπσμπομ ήταν με πάθος στραμμένος στον εργατικό κόσμο και άφοβη ολοκλήρωσε τη διατριβή του, σχετικά με την εργατική ιστορία, ανέλαβε μεταπολεμικά την έδρα της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας στο *Birbeck College* του πανεπιστημίου του Λονδίνου. Βαθεία επηρεασμένος από την ανάγνωση του βιβλίου *Σταλινισμός και Καπιταλιστική Ανάπτυξη*, υποστήριξε ότι ο κομμουνισμός έσωσε τον καπιταλισμό από δύο δραματικούς κινδύνους, την κρίση του 1929 και την άνοδο του φασισμού απέναντι στην οποία ο καπιταλισμός θά ήταν τελικά υποχρεωμένος να επανατοποθετηθεί. Όλο τό έργο του Χόμπσμπομ επικεντρώνεται στην καπιταλιστική εξέλιξη, αυτό τό κοινωνικό σύστημα που αναστάτωσε τον κόσμο και, ανάμεσα από καταστροφές και αναδομήσεις, διαιώνίζεται με καταπληκτικό τρόπο.

Οι πρώτες δημοσιεύσεις του Χόμπσμπομ αφιερώθηκαν σ' αυτούς που ο ίδιος ονόμασε «οί πρωτόγονοι της επανάστασης». Στις αναλύσεις αυτές φαίνεται να καρποφορούν οι έντονες συζητήσεις με τους Βρετανούς ανθρωπολόγους της γενιάς του '50 που, για παράδειγμα, μελετούσαν τις αντιαποικιακές εξεγέρσεις στην Κέννα, με τις οποίες ο Χόμπσμπομ έψαχνε αντιστοιχίες στη δυτική Ευρώπη. Τό εξεγερμένο κοινωνικό περιθώριο (οί ληστές, οί κλέφτες, οί άλχητες), ιδιαίτερα τό άγροτικό, κινητοποίησε τον ιστορικό μας που είχε έπισημάνει την όμοιομορφία των δοξασιών που περιβάλλουν τη φυσιογνωμία του «ληστή με τη μεγάλη καρδιά». Από την Κίνα ως τό Περού, από την Ισπανία ως τις Ηνωμένες Πολιτείες, ακούγονται οί ίδιες ιστορίες και κατασκευάζονται οί ίδιοι μύθοι γύρω απ' αυτήν τη μορφή, που σαγηνεύει τον άγροτικό κόσμο άρπάζοντας από τούς πλούσιους για να μοιράσει στους φτωχούς και σκοτώνοντας μόνο για να υπερασπίσει τη δικαιοσύνη.

Στην ίδια εποχή τοποθετείται χρονολογικά και η έργασία του για την κοινωνική ιστορία της τζάζ. Στά κειμενά του αυτά εκθειάζει τη δύναμη της τζάζ και την παρουσιάζει σαν τό ισχυρό εκείνο μουσικό ρεύμα που άν και γεννήθηκε από τά μύχια της λαϊκής ψυχής, μετασχηματίστηκε σε μία «έκπληκτική πηγή», χωρίς να βαπτισθεί στην κολυμβήθρα της θεομοθετημένης

μουσούρας. Απόλυτα καταξιωμένη μουσική, ή τζάζ έγινε στά μάτια του Χόμπσμπομ ή παγκόσμια τέχνη που κατάκτησε τούς διανοούμενους και τά μεσαία στρώματα σ' όλο τον κόσμο.

Όμως τό μεγάλο έργο του Χόμπσμπομ αποτελούν οί γιγαντιαίες ιστορικές του συνθέσεις για τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Με την ίδια πολυθεματική ενέργεια και την ίδια καθολική γνώση που χαρακτήριζε τον Μπρωντέλ, ο Χόμπσμπομ καταπιάστηκε με την άποδειξη της «μή γραμμικότητας» της κοινωνικής ανάπτυξης. Προς αυτήν την κατεύθυνση, ο Άγγλος ιστορικός επιχειρηματολογεί έπισημαίνοντας κοινωνικές ρωγμές από τό 1830 ως τό 1840, την επανάσταση του 1848, τό μεγάλο χρηματιστηριακό κράχ του 1873 (πρίν άκριβώς από την άνθιση της Μπέλ Έπók και τη νέα άκμή των αυτοκρατοριών), περίοδο καταστροφών (άπό τό 1914 ως τό 1945, πρίν από τη νέα χρυσή εποχή της άνοικοδόμησης της Ευρώπης και της περιφημης άμερικάνικης ανάπτυξης που τοποθετείται από τό 1945 ως τό 1973) και τέλος τη σύγχυση του 1973 (προανάκρουσμα για ένα άσχημο τέλος του 20ού αιώνα). Τίποτα δέν ξεφεύγει από την όξυτητα της γραφής του ιστορικού, ό όποιος όχι μόνο σφυρηλατεί στέρεες συνθέσεις, αλλά και τις τροφοδοτεί με ένα πλήθος άνεκδοτολογικών περιγραφών, με πληροφορίες, διηγήσεις, συλλογισμούς, με ένα πολύ πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό.

Ο Χόμπσμπομ τελειοποιεί διαρκώς τη σκέψη του μέσα στα χρόνια χωρίς να διστάζει να αλλάξει και μερικές φορές άποψη. Για ένα μεγάλο διάστημα υποστήριζε την ύπαρξη κατά τον 20ό αιώνα δύο άντιτιθέμενων και άντιφατικών διαδοχικών κινήσεων. Μετά τον όλεθρο της άστικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση σε κατακλυσμούς, καταστροφές, οικονομικές κρίσεις και πολέμους που σημάδεψαν τον κόσμο από τό 1914 μέχρι τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρατήρησε πώς την κρίση των πολιτικών συστημάτων και των φιλελεύθερων συνταγματικών θεσμών άκολούθησε ή άνοδος του φασισμού και του σταλινισμού και ή ταυτόχρονη ανάπτυξη μεγάλων επαναστατικών κινήματων. Ο κομμουνισμός έξιδανικεύτηκε και ή Σοβιετική Ένωση, παρά τις δομικές της αδυναμίες, υπήρξε ό πρωτομάστορας μίας σειράς από έπιτυχίες που, στό τέλος της περιόδου, την όδήγησαν στη θέση της μίας από τις δύο ισχυρότερες δυνάμεις του κόσμου.

Άπό τά μέσα του 20ού αιώνα ό ιστορικός διακρίνει μία νέα χρυσή εποχή όπου ό καπιταλισμός άναπροσδιορίζεται, δημιουργώντας την έντύπωση ότι έχει άφομοιώσει τά μαθήματα και την κριτική του σοσιαλισμού. Όλα τά μεγάλα προβλήματα που περιέγραφαν οί λέξεις άνεργία, άθλιότητα, πόλεμος, φάνηκαν τότε λυμένα. Ο Χόμπσμπομ βλέπει τον 20ό αιώνα σαν ένα δίπτυχο – καταστροφή και μετά ανάκαμψη. Σταδιακά συνειδητοποιεί έν τούτοις ότι ή φαινομενικά άπόλυτη άκμή μίας άνασυνταγμένης άστικής τάξης που επικρά-

τησε προς τά τέλη του αιώνα, μετά τήν κατάρρευση του σοσιαλισμού, αποδείχτηκε τό σύμπτωμα μιάς γενικής κρίσης πού περιλαμβάνει στους κόλπους της όχι μόνον τά πρώην κομμουνιστικά κράτη αλλά και τόν ίδιο τόν καπιταλιστικό κόσμο.

Άπό τό δίπτυχο πέρασε λοιπόν στό τρίπτυχο, όρίζοντας μία τελευταία περίοδο πού χαρακτηρίζεται από τήν άτακτη υποχώρηση των καθεστώτων του ανατολικού μπλόκ μέ όλέθριες συνέπειες για τίς χώρες αυτές και από τήν επανεμφάνιση στην ίδια τή Δύση, στίς ανεπτυγμένες χώρες, των παλαιών οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων πού θεωρούσαμε λυμένα: μαζική άνεργία, άβεβαιότητα, ξενοφοβία, άθλιότητα. Εάν, σ' αυτό τό κρίσιμο στάδιο, οι μεγάλες βιομηχανικές χώρες βρίσκονται τελικά λίγο ή πολύ προστατευμένες, ό Τρίτος Κόσμος παραμένει σέ στασιμότητα, ιδιαίτερα μάλιστα μετά τή δεκαετία του '80 πού για τήν Νότιο Άμερική αποδείχτηκε άπειρώς πιο τραγική από τή δεκαετία του '40. Χαρακτηριστικές από αυτή τήν άποψη είναι οι περιπτώσεις τής Βραζιλίας και του Περού.¹

Η πρωτοτυπία του έργου του Έρικ Χόμπσμπομ όφείλεται στην έξαιρετική ιστορική προσέγγιση πού προκύπτει από μία σχεδόν μοναδική ευρύτητα αντίληψων και ταυτόχρονα από τή συναρμογή και τή σύνδεση γεγονότων έκπληκτικά πολυάριθμων. Ο Άγγλος ιστορικός αποκαθιστά μία ιστορία πραγματικά παγκόσμια. Δέν άρκεϊται στην πλευρά του ρονομοϊούχου κόσμου, ούτε στην σύνοψη τής άντιπαράθεσης των μεγάλων δυνάμεων, αλλά διακατέχεται από τή βαθιά συνείδηση ότι αυτό πού συμβαίνει στην καρδιά τής Βραζιλίας, τής Συρία ή τή Νότια Άφρική μπορεί έξίσου να μäs φωτίσει για τίς στιγμιαίες τάσεις πού εκδηλώνονται στην Νέα Υόρκη ή τή Μόσχα.

Στό τέλος τής μελέτης του για τόν 20ό αιώνα ό Χόμπσμπομ διαπιστώνει ότι σέ παγκόσμια κλίμακα και σέ γενικές γραμμές οι άνθρωποι είναι περισσότεροι από ό,τι στό τέλος του 19ου αιώνα, τρέφονται καλύ-

τερα, είναι πιο υγιείς και παρατηρεί ότι τό μέλλον είναι άνοιχτό, επειδή ακριβώς ή παγκόσμια κρίση έβαλε σέ άμφισβήτηση σχεδόν όλες τίς θεβαιότητες στίς όποιες στηρίχθηκαν οι ισορροπίες του ψυχρού πολέμου.

Όστόσο, δέν μπορεί να είναι αισιόδοξος, γιατί ακόμη και αν υποθέταμε ότι ό σοβαρότερος από τους κινδύνους πού άπειλούσαν τόν κόσμο, αυτός ενός νέου παγκόσμιου πόλεμου φαίνεται τώρα μακρινός, στό τέλος του αιώνα καταγράφονται πολλά άλλα σοβαρά προβλήματα, δημογραφικά, οικολογικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά και κυρίως ή άνοδος των φανατισμών και ή υποχώρηση του όρθου λόγου. Η καπιταλιστική ανάπτυξη θά μπορούσε να παρασύρει τόν κόσμο σέ μία έκρηκτική κατάρρευση.

Τέλος μέ μία άναφορά στό έργο πού ό ίδιος άφιερώνει στους όρίζοντες του 21ου αιώνα. Ο Χόμπσμπομ καταθέτει εκεί μία σαφή αλλά και διστακτική του διάγνωση: «Πολιτική, κόμματα, έφημερίδες, οργανώσεις, αντιπροσωπευτικές συνελεύσεις και κράτη: κανένας από αυτούς τους θεσμούς δέ λειτουργεί σήμερα όπως λειτουργούσε στό παρελθόν και όπως υποθέταμε ότι θά συνέχιζε να λειτουργεί για μακρό χρονικό διάστημα. Τό μέλλον τους είναι άσαφές. Γι' αυτόν τόν λόγο, στά τέλη του αιώνα, δέ μπορώ να άτενίσω τό μέλλον μέ μεγάλη αισιοδοξία».² Αυτή ή άπαισιοδοξία, πού διαψεύδεται από πολλές προηγούμενες παρατηρήσεις του ίδιου του Χόμπσμπομ, διεκδικεί να προτάξει μίαν αλήθεια. Είναι όμως πολύ δύσκολο να μιλάμε για τό μέλλον μέ τή μορφή μονοδιάστατων άπολογισμών. Νά λοιπόν ένας ακόμη λόγος για να θυπιστούμε στα διβλία του ιστορικού έπιστήμονα Έρικ Χόμπσμπομ!

1. Και τό πρόσφατο παράδειγμα τής Άργεντινής.

2. Eric Hobsbawm, Στους όρίζοντες του 21ου αιώνα, μετά τήν εποχή των άκρων, Θεμέλιο 2000, σ. 206 (Σ.τ.Μ.).

«Ο αιώνας τέλειωσε άσχημα για ένα πολύ μεγάλο μέρος του κόσμου»

– Πιστεύετε ότι στην εποχή μας υπάρχει στην Γαλλία γύρω από τόν Πιέρ Μπουρντιέ και μερικούς άλλους μία νέα Άριστερά πού υποτιμούν οι ταγοί τής πνευματικής μας ζωής;

– Άπολύτως! Και δέ θά τήν έλεγα «νέα» γιατί πρόκειται για τήν ίδια πάντα Άριστερά, σταθερό συστα-

* Άπό τό ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Monde de l'education*, «21 διανοούμενοι συζητούν για να καταλάβουμε τόν 21ο αιώνα ... και 21 κριτικά θέματα», Ιούλιος-Άύγουστος 2001 (άρ. 294), σ. 114 -120. Τή συνέντευξη πήρε ό Άντουάν Σπίρ.

τικό στοιχείο τής γαλλικής συλλογικής ταυτότητας. Κάποια στιγμή βέβαια μπορεί ή άριστερά να άποκεφαλίστηκε από τίς συμπεριφορές όρισμένων προσώπων, κάποιων αντιπροσώπων της πού στην πορεία των εξέλιξεων κατέληξαν να εκφράζουν μία ιδεολογία μέ ολοκληρωτικά διαφορετικές έρμηνείες. Παρ' όλα αυτά ή Άριστερά υπήρχε πάντα και θά εξακολουθήσει να υπάρχει. Οι συζητήσεις πού έγιναν μέ τήν ευκαιρία του έορτασμού των διακοσίων χρόνων από τή Γαλλική Έπανάσταση απέδειξαν ότι είναι άδύνατο να καταργήσουμε τήν άριστερά, όχι μόνο από τή γαλλική ιστορία, αλλά και από τή γαλλική ταυτότητα. Μέχρι μία δεδομένη στιγμή όλος ό κόσμος, και οι πολιτικοί, ακό-

μη και ο ίδιος ο στρατηγός Ντέ Γκάλ, συνευρίσκονταν στον χώρο των ιδανικών που υποστήριζε ή άριστερα. Τόν 20ο κυρίως αιώνα οι υπερφιλελεύθερες τάσεις επιχείρησαν να μεταβάλλουν την κατεύθυνση της ιστορίας αλλά μάταια. Οι έρμηνείες άλλαξαν, όμως στην πνευματική, πολιτική και πολιτιστική ατμόσφαιρα της Γαλλίας τό δημοκρατικό φρόνημα, ή ριζωμένη άριστερα συνεχίζουν να υπάρχουν...³

- Άναφερόμενος στην ταυτότητά σας, επαναλαμβάνετε συχνά την έκφραση του Ρεϊμόν Άρόν «είμαι ένας στρατευμένος θεατής της ιστορίας». Χρησιμοποιείτε επίσης την εικόνα του «προσεκτικού ταξιδιώτη», ή ακόμη την έβραιογερμανική (yiddish) λέξη Kibbizer που σημαίνει αυτόν που κοιτά πίσω από τον ώμο του άλλου, και άλλες φορές αυτοχαρακτηρίζεστε ως κάποιος «περι πολλά μερμινών και τυρβαζόμενος». Τελικά, τί απ' αυτά ισχύει;

- Τό μεγαλύτερο διάστημα της ζωής μου υπήρξα στρατευμένο μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος. Στο τελευταίο μου βιβλίο, σέ μία συνέντευξη μ' ένα φίλο δημοσιογράφο, συζητάμε ακριβώς γι' αυτό τό πάθος που χαρακτήριζε τόν 20ό αιώνα, τό πάθος της πολιτικής... Όμως από την άλλη μεριά πρέπει να παραδεχτώ ότι ως στρατευμένος δέν έκανα και σπουδαία πράγματα. Δέν είχα ποτέ σημαντικές θέσεις στην πολιτική σκηνή. Όταν ήμουν φοιτητής συμμετείχα σέ μία από τις πιο γνωστές ομάδες αλλά σέ τί χρησίμευσε; Δέν ήταν και τόσο σημαντική υπόθεση! Η μόνη αποτελεσματική πολιτική δραστηριότητα που είχα ποτέ ήταν ή συγγραφή των βιβλίων και των άρθρων που, περί τά τέλη της δεκαετίας του '70, άρχές δεκαετίας του '80, άσκησαν μία κάποια επίδραση στην πολιτική ζωή της Άγγλίας και κυρίως στον έκσυγχρονισμό του Έργατικού Κόμματος... Όσοτόσο αυτό δέν προέκυψε από την ένεργό στρατεύσή μου, αλλά από τά άρθρα μου που άνοιξαν κύκλους συζητήσεων...

- Θέλετε να πείτε ότι επιδράσατε ως διανοούμενος;

- Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι μέχρι μία όρισμένη ηλικία άσκούσα παρόμοια επίδραση. Ημουν άπόλυτα στρατευμένος χωρίς ωστόσο να έχω σπουδαία δράση. Άκόμη και κατά τή διάρκεια του πολέμου ζούσα τήν ήσυχη ζωή ενός ανθρώπου που διαβάζει και γράφει. Μέ αυτή τή έννοια ήμουν παρατηρητής, αλλά παρατηρητής στρατευμένος και παθιασμένος. Ως διανοούμενο μέ διακατείχε έντονη συναισθηματική στρατεύση που όφειλα όπωσδήποτε να έλέγχω, ιδιαίτερα όταν καταπιανόμουν μέ τήν ιστορία. Αυτό σημαίνει, για να επανέλθουμε στον Άρόν, ότι, σχετικά μέ τήν πολιτική, δέν είναι πάντοτε άπόλυτα έφικτό να υιοθετούμε μία στάση ανάλογη μέ αυτήν του «στρατευμένου θεατή». Ο Άρόν υπήρξε βέβαια ένας πολύ σοβαρός διανοούμενος, ένας φιλόσοφος που δέν μπορούμε να άγνοήσουμε...

- Όταν σάς διαβάζουμε άπολαμβάνουμε μία με-

γαλόπνη σύνθεση που δρέπει ταυτόχρονα καρπούς από δημογραφικά και στατιστικά δεδομένα, από κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές ανακαλύψεις αλλά και από τις παιδικές σας άναμνήσεις. Στην «Εποχή των Έπαναστάσεων» εξηγείτε ότι ανάμεσα στην ιστορία και τή μνήμη υπάρχει ή ζώνη του λυκόφωτος. Πώς συνδέετε τήν ιστορία και τή μνήμη και τί σημαίνει «ζώνη του λυκόφωτος»;

- Σημαίνει τή ζώνη που συμπίπτει μέ τήν προσωπική άνάμνηση. Από τή στιγμή που κάποιος συνειδητοποιεί τόν έαυτό του υπάρχει μία άνάμνηση του κόσμου και της ιστορίας του καιρού του, άνάμνηση προς τήν όποια όφειλει να είναι άπόλυτα δύσπιστος. Γιατί στην πραγματικότητα δέν πρόκειται για σαφή άνάμνηση αλλά για τό χειρότερο και πιο επικίνδυνο κανάλι. Στην «Εποχή των Άκρων» επιχείρησα ακριβώς να αναλύσω εκ των υστέρων τις άναμνήσεις μου από τή δεκαετία του '30. Έπειδή ήμουν στρατευμένος αντίφασιστας θεώρησα ότι βρισκόμουν μπροστά από τόν καιρό μου και έμπνεόμουν από τά μεγάλα σχέδια της εποχής· έκτίμηση λανθασμένη τελικά, που δέν ανταποκρινόταν κατά κανένα τρόπο στα πράγματα. Σάν ιστορικός ανακάλυψα γεγονότα για τά όποια ως αυτόπτης μάρτυρας δέν είχα καν άναρωτηθεί. Στη Γαλλία, ή μεγαλειώδης νίκη του Λαϊκού Μετώπου - που θυμάμαι καλά γιατί ήμουν στο Παρίσι τό 1936 - όφειλόταν σέ μία μετακίνηση ψήφων υπέρ της άριστερας σέ ποσοστό μικρότερο από τό 1% του συνόλου των ψήφων που είχε πάρει ή ίδια ή Άριστερά στις έκλογές του 1932. Οι μόνες περιοχές του κόσμου που υπήρξε μετατόπιση υπέρ της άριστερας ήταν τότε οι Ένωμένες Πολιτείες και άργότερα οι Σκανδιναβικές χώρες. Άντίθετα στις περιοχές που προδικάζαμε τή νίκη της άριστερας, όπως στην Κεντρική Ευρώπη, είχε παρατηρηθεί σαφής μετακίνηση της κοινής γνώμης προς τή δεξιά. Κατά τόν ίδιο τρόπο, οι μνήμες που διατηρούσα από τόν ισπανικό εμφύλιο δέν ανταποκρίνονταν στίς

3. Τα πρόσφατα άποτελέσματα των γαλλικών εκλογών δέν φαίνεται να επιβεβαιώνουν τήν αισιοδοξία του Χόμπσμπομ για τόν σταθερά άριστερό χαρακτήρα της γαλλικής πολιτικής ταυτότητας, ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι στέλνουν μήνυμα άπόρριψης στο «ύπερ-νεοφιλελεύθερο» μοντέλο που κυριαρχεί στις δυτικές κοινωνίες. Άν στή συγκεκριμένη περίπτωση θέλαμε να χρησιμοποιήσουμε τούς όρους του ιστορικού, θα λέγαμε ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο σέ εξέλιξη που όφείλουμε να συνδέσουμε μέ τά προβλήματα που τό προκάλεσαν. Σ' αυτήν τή συνέντευξη, αλλά κυρίως στα τελευταία βιβλία του, ό Χόμπσμπομ έχει ήδη έπισημάνει μερικά από τά παρεπόμενα του «άνεξέλεκτου μετασχηματισμού του καπιταλισμού»: άνασφάλεια από τήν έλαστικοποίηση της εργασίας, κύματα προσφύγων και οικονομικών μεταναστών που έγκαταλείπουν τήν Άφρική, τήν Άσία και τά Βαλκάνια, υποχώρηση του όρθου λόγου, άνοδος των εθνικισμών.

παρατηρήσεις – πολύ πιο απαισιόδοξες τελικά – στις οποίες οδηγήθηκα ως ιστορικός. Χωρίς αμφιβολία, η Ιστορία ενυπάρχει στην προσωπική μνήμη. Όμως αν για παράδειγμα γράφοντας την ιστορία των σταυροφοριών, επιχειρήσω να την προσεγγίσω με τις εκ των προτέρων απόψεις, τα αξιώματα και τις εμπειρίες ζωής του 20ού αιώνα, θα παραμείνω απόλυτα ξένος ως προς το κλίμα της εποχής εκείνης. Διαθέτω τις πηγές, τη λογοτεχνία, τους αριθμούς και άλλα πολλά, όμως παρ' όλα αυτά υπάρχει πάντα μία γκριζα ζώνη. Για παράδειγμα στη δική μου περίπτωση η ζώνη αυτή αντιστοιχεί στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τον οποίο έζησαν οι γονείς μου και αποτελεί για μένα ένα είδος...

– Πνευματικού λουτρού;

– Όχι, θά έλεγα οικογενειακής και εθνικής παράδοσης στην οποία συμμετέχουμε αναπόφευκτα.

– Καί πού εξηγεί την όπτική γωνία πού έχετε σχετικά μέ την ιστορία;

– Πού δέν την εξηγεί καθόλου, αλλά πού αυτή ακριβώς ή παράδοση την θέτει ως πρόβλημα. Δέν αντιμετωπίζω τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για τόν οποίο δέν έχω καμία απόλυτως ανάμνηση όπως τόν αμερικάνικο εμφύλιο για τόν όποιον δέ διαθέτω καμία πνευματική και συναισθηματική άποσκενή. Έξυπακουέται ότι οι Άμερικανοί κουβαλάνε βαριές άποσκευές για τόν δικόν τους πόλεμο. Καί έμεϊς κουβαλάμε άποσκευές για τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ακόμη και αν δέν ήμασταν παρόντες. Αυτές οι οικογενειακές και εθνικές άποσκευές είναι πολύ σημαντικές... Για να σάς δώσω ένα παράδειγμα, σάς υπενθυμίζω ότι για πολλούς σημερινούς νεαρούς Άγγλους ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σημαίνει κάτι. Όταν λοιπόν ή ομάδα ποδοσφαίρου της Άγγλιας αντιμετωπίζει τή γερμανική, συνεχίζουμε να λέμε ότι δέν πρόκειται για έναν απλό αγώνα και έτσι αναβιώνει κατά κάποιον τρόπο ή μνήμη του Β΄ Παγκόσμιου Πόλεμου. Αυτή ή γκριζα ζώνη θέτει στον ιστορικό πολύ ενδιαφέροντα και σημαντικά προβλήματα. Καταρχήν του ζητά να απελευθερωθεί από τούς οικογενειακούς και τούς εθνικούς μύθους. Καί μέχρι ποιό σημείο ή εμπειρία της ζωής άσκει επίδραση στην επιλογή του πεδίου της έρευνας;

– Ως κομμουνιστής ιστορικός αισθανόσασταν απόλυτα έλεύθερος; Δέν είχατε ύποστει πολιτικό έλεγχο, δέν είχατε αυτόλογοκριθεί;

– Για να είμαι ειλικρινής πολύ λίγο. Καί κυρίως γιατί από τό 1946 μέχρι τό 1956, έμεϊς, ή ομάδα των ιστορικών, υπήρξαμε οι πιο πιστοί από τούς πιστούς. Καί τό 1966 οι πρώτοι πού άσκήσαμε κριτική. Εκείνα τά χρόνια δέν ήταν πολύ της μόδας ή πολιτική κριτική. Δέν υπάρχει αμφιβολία ότι ήμασταν λίγο συγκρατημένοι...

– Ο Ζάν-Πιέρ Βερνάν, γνωστός αντιστασιακός και φιλόσοφος, εξηγεί ότι ένας από τούς λόγους για τούς όποιους προσηλώθηκε στην Άρχαία Ελλάδα, ήταν ότι ή κομματική πειθαρχία δέν έφθανε μέχρις εκεί. Στραμμένους λοιπόν στο άπώτερο

παρελθόν είχε περισσότερη έλευθερία στην έρευνα απ' όση αν είχε διαλέξει τή σύγχρονη ιστορία.

– Κατά μία άρνητική έννοια αυτό θα μπορούσε να άφορα και τή δική μου περίπτωση. Καί για να τό πω άλλά, δέν επιχειρήσα ποτέ να άσχοληθώ με τή ρωσική ιστορία γιατί ήξερα ότι θα αντιμετώπιζα προβλήματα, ιδιαίτερα στην έρευνα της σύγχρονης ρωσικής ιστορίας, αφού θα έπρεπε να ύποστηρίξω πράγματα απόλυτως άπαράδεκτα. Στη δεκαετία του '30, για παράδειγμα, όφείλαμε να έσωτερικεύουμε τήν έχθρότητα προς τόν τροτσκισμό, γνωρίζοντας πάντως ότι οι επίσημες κομματικές προτάσεις για τό ζήτημα Τρότσκι ήταν τελείως έσφαλμένες. Για τόν ίδιο ακριβώς λόγο περιορίστηκα στο 19ο αιώνα, επειδή σχετικά με τόν 20ό όφειλα να άποδείξω ή να ύποστηρίξω ότι ή δημιουργία του άγγλικού κομμουνιστικού κόμματος είχε μεταβάλει τά πάντα, γεγονός καταφανώς άνυπόστατο. Γι' αυτό εκείνη τήν εποχή δέ θέλησα να ξεπεράσω στίς εργασίες μου τό όριο του 1914. Όμως κατά βάθος υπήρχε μία κάποια έλευθερία. Είχα εξηγήσει τότε λοιπόν, χωρίς να με ένοχλήσει κανείς, ότι τό κομμουνιστικό κόμμα δέν είχε καταθέσει σημαντικές άπόψεις για τήν άγγλική ιστορία. Υποθέτω ότι τό κόμμα μās θεωρούσε «καλούς συντρόφους»... Οι Ρώσοι περιφρονοΐσαν λιγάκι ό,τι κάναμε, κατά τά λοιπά όμως μās ενθάρρυναν σχεδόν στίς έρευνές μας. Ημαστε λοιπόν σχεδόν έλεύθεροι.

– Στα βιβλία σας γράφετε ότι χωρίς τή νίκη της ΕΣΣΔ επί της ναζιστικής Γερμανίας, οι κυβερνήσεις του δυτικού κόσμου, με εξαίρεση τίσ ΗΠΑ, θα άποτελούσαν παραλλαγές φασιστικών και άυταρχικών καθεστώτων και ύποστηρίζετε μάλιστα ότι ίσως τό πιο σταθερό άποτέλεσμα της Οκτωβριανής επανάστασης ήταν ή διάσωση του αντιπάλου, αφού τόν άνάγκασε να άνασχηματισθεί, να βελτιωθεί. Να μία ιδέα έντελώς άνορθόδοξη!

– Ναι, είναι άνορθόδοξη. Πάντως, εκείνη τήν εποχή απέφευγα να γράψω για τήν ιστορία του 20ού αιώνα και έτσι δέν υπήρχε ζήτημα έτεροδοξίας! Στην πραγματικότητα, κατά τή δεκαετία του '50, τό μόνο θέμα πού τέθηκε για τόν 20ό αιώνα ήταν ή διαπίστωσή μου ότι ή παγκόσμια επανάσταση δέν έγινε. Αυτό άλλαξε ολοκληρωτικά τά πράγματα. Θυμάμαι πώς άπάντησα σ' ένα ινδικό προοδευτικό περιοδικό όταν στην ερώτηση, αν πιστεύω στίς επαναστάσεις, προσπάθησα με έπιμέλεια να άποδείξω ότι ή επανάσταση έκανε τεράστια πρόοδο από τό 1944 ως τό 1949, αλλά δέν κατόρθωσα να πείσω τόν εαυτό μου ότι ή παγκόσμια επανάσταση πρόκειται να γίνει όπως τήν είχαμε όραματισθεί. Τό μόνο πού μπορούσαμε να πούμε τότε ήταν ότι οι ισορροπίες είχαν αλλάξει και ότι ό καπιταλισμός παλαιού τύπου άνήκε στο παρελθόν.

– Εκείνη τήν ώρα συλλάβατε λοιπόν τήν άνομολόγητη για τήν εποχή ιδέα ότι ή ρωσική επανάσταση έσωσε τόν καπιταλισμό;

– Έδω νομίζω ότι με βοήθησε λίγο ή εμπειρία, ιδίως ή εμπειρία από την Άγγλία και τις ΗΠΑ. Σέ μία πλευρά της αριστεράς, στή δεξιά, αλλά ακόμη και στήν επίσημη διοίκηση των συνδικάτων επικρατούσε ή αντίληψη ότι οι επαφές με τούς κομμουνιστές δέν ήταν απαραίτητες, επειδή είχαν τήν τάση νά ελέγχουν τά πάντα. Ώστόσο αποδείχθηκε ότι οι στρατευμένοι κομμουνιστές, παρ' ότι είχαν διαδραματίσει πολύ σημαντικό ρόλο στό άγγλικό και άμερικάνικο συνδικαλιστικό κίνημα, ένισχυσαν έν τέλει τίς υπάρχουσες συνδικαλιστικές δομές αντί νά επιδράσουν επαναστατικά. Ήταν άλλωστε εύκολότερο νά τίς μετατρέψουν, παρά τή μέγιστη συμβολή πού είχαν στή συγκρότηση τού συνδικαλιστικού κινήματος τών ΗΠΑ. Στήν πραγματικότητα, μετά τόν πόλεμο ή επιλογή στάσεων και θέσεων τών επαναστατικών κινήματων μέσα σέ συνθήκες σταθεροποίησης, μικρής ή μεγάλης διάρκειας, αποτέλεσε σοβαρό πρόβλημα γιά όλα τά κομμουνιστικά κόμματα – και έχω γράψει αρκετά σχετικά μ' αυτό. Στήν απόκλυψη αυτής τής σταθεροποιητικής λειτουργίας συνοψίζεται και ή «άνορθόδοξη» άποψη πού διατύπωσε παραπάνω.

– Πώς γίνεται εσείς, ένας ιστορικός τών νοοτροπιών και τών συμπεριφορών, νά μήν έχετε ασχοληθεί με τήν αξιολογή λογοτεχνία πού υπάρχει γιά τά στρατόπεδα συγκέντρωσης; Λέτε ότι είναι «άπερίγραπτη», όμως κάποιες μαρτυρίες μπόρεσαν νά μās μιλήσουν γιά όρισμένα πράγματα. Σκέπτομαι επίσης, χωρίς νά έχω τήν πρόθεση νά συγκρίνω τά δύο φαινόμενα, τή λογοτεχνία γιά τό γκουλάγκ, τόν Χαλάμοφ γιά παράδειγμα...

– Εκείνο πού με ένδιαφέρει σέ όλα τά φαινόμενα δέν είναι τόσο ή ψυχολογία – δέ λέμε άλλωστε ότι ό άνθρωπος είναι ικανός γιά όλα; – αλλά τά ιστορικά προβλήματα. Γιά παράδειγμα σχετικά με τό θέμα τού γκουλάγκ, παρακολουθώντας πρόσφατα μία έκπομπή στήν τηλεόραση, διαπίστωσα ότι τό γκουλάγκ ήταν ένα από τά στοιχεία τής άστραπιαίας εκβιομηχάνισης μιάς χώρας πού δέ μπορούσε νά αποφύγει τήν καταναγκαστική εργασία. Αναρωτιέμαι αν θά εξακολουθούσα νά είμαι στρατευμένος υπέρ τής Σοβιετικής Ένωσης γνωρίζοντας τότε ότι ή προγραμματισμένη εκβιομηχάνιση τής χώρας απαιτούσε τόσο μεγάλης κλίμακας καταναγκαστική εργασία. Είναι ένα πρόβλημα. Καί υπάρχει και ένα άλλο ανάλογο πρόβλημα: μπορούμε νά δικαιολογήσουμε τόν καπιταλισμό ό όποιος στήριξε τήν ανάπτυξη του σ' ένα σύστημα μαζικής δουλείας; Έχω τήν έντύπωση ότι τό γκουλάγκ αντιστοιχεί στίς φυτείες των σκλάβων...

Όφείλω πάντως νά πω ότι ή δημοσιογραφική σκοπιά τών πραγμάτων είναι λιγότερο ένδιαφέρουσα και ότι όλος ό κόσμος γνωρίζει πώς σφαγές, θυσίες και άλλα παρόμοια συνέβαιναν πάντα, χωρίς όλα αυτά νά συγχέονται γιά κανένα λόγο με τίς επιχειρήσεις συστηματικής γενοκτονίας. Δέν υπήρχε καμία οικονομική λογική στό σχεδιασμό τών γερμανικών στρατοπέδων

συγκέντρωσης. Άλλωστε είχε ξεσπάσει σύγκρουση χωρίς περιστροφές ανάμεσα στά μέλη των S.S. πού υποστήριζαν τή χρησιμοποίηση τής εργασίας των κρατούμενων και σ' αυτούς πού επέμεναν στή φυλετική κάθαρση. Όσο με άφορά, ένδιαφέρομαι περισσότερο γιά τήν ιστορική έρμηνεία παρά γιά τήν πρακτική εκδήλωση τού φαινομένου, γιατί είναι άδύνατον, ιδιαίτερα γιά κάποιον πού έζησε πολύ ήρεμη ζωή, όπως εγώ, νά αναπαράγει πράγματα πού ούτως ή άλλως δέν αναπαράγονται. Κατά μία έννοια τό θεωρώ ύποκριτικό από τήν πλευρά μου ...

– Όταν σās διαβάσουμε, διαπιστώνουμε μιά εξαιρετικά τεκμηριωμένη προσέγγιση πού συμπληρώνεται με άναφορές σέ μουσικούς, ζωγράφους και λογοτέχνες. Γιά τό γκουλάγκ υπάρχουν σημαντικοί συγγραφείς πού έχετε όποσδήποτε διαβάσει. Γιατί αυτοί οι συγγραφείς εξαιρούνται από τό τεκμηριωτικό σας υλικό;

– Γιατί ούτε τό γκουλάγκ, ούτε τά γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης αποτελούν αυτόνομα φαινόμενα στίς δικές μου ιστορικές έρμηνείες. Μπορώ νά πω ότι στά βιβλία μου υπογραμμίζω τή βαρβαρότητα τής ζωής τού 20ού αιώνα. Τό γκουλάγκ από τή μία μεριά, τά γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης από τήν άλλη, είχαν πολύ μεγάλη σημασία. Ώστόσο τά στρατόπεδα εξόντωσης δέν αποτελούν έν τέλει τή βάση ανάλυσης τής φασιστικής εποχής. Εάν ήθελα νά γράψω τήν ιστορία τής βαρβαρότητας τού 20ού αιώνα θά είχα προσεγγίσει τό θέμα με άλλο τρόπο... Έδωσα κάποτε μία διάλεξη πού δημοσιεύθηκε αργότερα με τίτλο «Βαρβαρότητα: Ένας όδηγός χρήσης»⁴ όπου ανέπτυσσα τήν ιστορία τής βαρβαρότητας τού 20ού αιώνα πού δέν ήταν μόνο ναζιστική ή κομμουνιστική. Πρόκειται γιά μιά άσκηση άλλου είδους. Καί ξέρετε, επειδή ακριβώς είμαι έβραϊος, κυρίως γιά αυτό δέ θέλω νά διατρέξω τόν κίνδυνο νά υποτιμήσω τό όλοκαύτωμα.⁵ Αν διαβάσετε με προσοχή τά σχετικά βιβλία μου, θά δείτε ότι υπάρχουν περισσότερες σελίδες γιά τήν σταλινική τρομοκρατία παρά γιά τή χιτλερική. Άλλά δέν νιώθω καθόλου υποχρεωμένος νά γράψω μιά περίληψη τής λογοτεχνίας τών γκουλάγκ επειδή αισθάνομαι τήν ανάγκη νά μήν άποσιωπήσω τίς τραγωδίες τού κομμουνισμού!

– Όταν έπεξεργάζεστε τήν εξέλιξη σέ μακρές διάρκειες καταλήγετε σέ μία διαδοχική περιοδολόγηση. Έτσι στήν «Εποχή τών άκρων» κάνετε λόγο γιά τήν εποχή τών καταστροφών (1914-1945), κατόπιν γιά τή χρυσή εποχή (1945-1973) και τέλος γιά τήν εποχή τής κατάρρευσης (1973-1991). Άκόμη και ό 19ος αιώνας υποβάλλεται σ' αυτό του είδους τήν περιοδολόγηση...

4. Eric Hobsbawm, Γιά τήν Ιστορία, Θεμέλιο, σ. 305-319.

5. Στο κείμενο ή έβραϊκή λέξη Shoah.

Έχω τήν έντύπωση ότι βλέπετε τήν ιστορία σάν ήμυνοειδή καμπύλη: ανάπτυξη, κρίση, ανάπτυξη, κρίση...

– Κατά τή γνώμη μου, ή βασική δομή τής ιστορικής εξέλιξης του καπιταλισμού άντανακλάται στά πολιτικά, ιδεολογικά και πολιτισμικά πεδία. Μία περίοδος επέκτασης, ανάπτυξης, μετασχηματισμού φθάνει στά όριά της και παράγει, όπως λέει ο Μάρξ, αντιφάσεις και κρίσεις. Αυτές αντιμετωπίζονται μέ τήν αναδόμηση τών συστημάτων και ούτω καθεξής. Πιστεύω ότι από τό τέλος του 18ου αιώνα, στον καπιταλιστικό τουλάχιστον κόσμο, παρατηρείται ένας ρυθμός έναλλαγής περιόδων πού κάθε μία άντιστοιχεί περίπου σέ 30 χρόνια. Αυτή ή καμπύλη δέν είναι αυθαίρετη, συνδέει συνεκτικά τά βιβλία μου, και αυτά παρ' ότι έχουν γραφτεί σέ διαφορετικούς χρόνους, κινούνται πάντα προς τήν κατεύθυνση τής ίδιας άνάλυσης.

– Μήπως σās έχει παρασύρει ή τριακονταετής άνάλυση και γι' αυτό ισχυριστήκατε ότι ο 20ός αιώνας τέλειωσε άσχημα; Σήμερα, δέκα χρόνια μετά, πιστεύετε ότι είχατε δίκιο νά προτάξετε μία τέτοιαν άπαισιοδοξία; Μήπως θά μπορούσαμε νά πούμε ότι έχετε υπερβολικά προσηλωθεί στά γεγονότα;

– Καταρχήν δέν εκφράζω ολοκληρωτική άπαισιοδοξία. Πιστεύω ότι ή σύγχρονη έποχή θά σημαδευτεί από μία τεράστια οικονομική άνθιση, μία παγκοσμιοποιημένη άνάπτυξη παρόμοια μ' αυτήν τής Εύρώπης στή «χρυσή έποχή». Όμως ο αιώνας τέλειωσε πράγματι άσχημα, γιά ένα πολύ μεγάλο μέρος του κόσμου. Μερικά προβλήματα, όπως ο κίνδυνος του παγκόσμιου πυρηνικού πολέμου, εξαλείφθηκαν αλλά άνησυχώ πολύ γιά τούς πρόσφυγες, τούς μετανάστες, αυτούς πού εκδιώκονται από τήν πατρίδα τους' ο αριθμός τών ανθρώπων αυτών υπολογίζεται σέ δεκάδες εκατομμύρια και τό μεγαλύτερο μέρος τους προέρχεται επί του παρόντος από τήν Αφρική, τήν Ασία και τά Βαλκάνια... Άλλά υπάρχουν και άλλοι λόγοι πού μέ υποχρεώνουν νά είμαι άπαισιόδοξος. Τά τελευταία τριάντα χρόνια παρατηρούμε τήν ένορχήστρωση ενός άνεξέλεγκτου μετασχηματισμού του καπιταλισμού. Παρατηρείστε τήν τάση γιά τήν έλαστικοποίηση τής εργασίας πού άφορā ολόκληρο τόν χώρο τής εργασίας και κυρίως τής άνειδίκευτης. Στο παρελθόν μία κάποια θεσμική έγγύηση διάρκειας και σταθερότητας έξασφάλιζε δυνατότητες εργασίας γιά τίς έπόμενες γενιές. Στο καιρό μας, ή λογική τής καπιταλιστικής και «ύπερ-νεοφιλελεύθερης» εξέλιξης τά κατέστρεψε όλα. Οί άνθρωποι έχασαν τούς χάρτες πλοήγησης και τόν προσανατολισμό του κόσμου. Και είναι πολύ άνησυχητικό νά μήν ξέρεis πού πηγαίνεις.

– Τό πιο παράδοξο είναι ότι είσθε τόσο άπαισιόδοξος ώστε νά δηλώνετε πώς στίς μέρες μας ο δρόμος είναι ανοιχτός σέ επικίνδυνες και αναχρονιστικές έπινοήσεις. Λέτε γιά παράδειγμα ότι ή άπο-πολιτικοποίηση, τά παλιτροϊκά ρεύματα τών φανατισμών, ή άγωνία τών νέων μās οδηγούν, μέ

τήν συνδρομή και τών μέσων ένημέρωσης, σέ μία πολύ άνησυχητική κατάσταση, μία πολιτιστική ύποχώρηση προς άδιέξοδες παραδόσεις...

– Γιά τίς τέχνες έχω συγκρατημένη άπαισιοδοξία. Χωρίς άμφιβολία, ή αρχιτεκτονική διανύει τή χρυσή της έποχή, δέ μπορούμε όμως νά τό γενικεύσουμε. Υπάρχουν τομείς του πολιτισμού πού δέν τά πάνε καλά... Οί κατασκευασμένες παραδόσεις υπάρχουν λίγο ή πολύ παντού και άποτελούν προνομιακό χώρο τών έθνικιστικών ιδεολογιών. Πρόκειται γιά νέα ιστορικά φαινόμενα πού ύποστηρίζουν τόν πανάρχαιο χαρακτήρα τους και πού γι' αυτό άναζητούν μυθολογικές ρίζες. Παραποιήσεις τής πραγματικότητας σημειώνονταν και στο παρελθόν: είχαν, γιά παράδειγμα, έπινοηθεί οί αυτοκρατορικές δωρεές του Μεσαίωνα και ή μεγάλη σκαυτοεξική έποποιία του 18ου αιώνα. Στήν έποχή μας όλα αυτά είναι πιο δύσκολο νά επιβιώσουν από τήν κριτική τών ειδικών. Όστόσο, ισχύουν ακόμη θεωρίες πού στηρίζονται στή μυθολογία, και θά παραθέσω έδώ τήν περίπτωση του Ισραήλ και τής σύγχρονης Ελλάδας, καθώς και τά δύο κράτη είναι ολότελα νέα. Η άρχαία Ελλάδα δέν υπήρξε ως έθνικό-έδαφικό κράτος' οί Έλληνες είχαν ξεχάσει τά πάντα από τήν κλασική άρχαιότητα... Όφειλαν λοιπόν νά έπινοήσουν μία λόγια γλώσσα πού νά τήν προσεγγίζει. Η περίπτωση του Ισραήλ είναι άπαράλλακτη: ή ιδέα του σύγχρονου έθνικου-έδαφικου κράτους στο έδαφος του Ισραήλ ούδέποτε υπήρξε και ούδέποτε υπήρξε στο έδαφος αυτό έθνικό έβραϊκό κράτος, έπειδή ή συγκεκριμένη έννοια ήταν άντίθετη μέ τήν έβραϊκή παράδοση και μάλιστα τή θρησκευτική. Έπινοήσαμε λοιπόν μία ιστορία, σχεδιάσαμε τά σύνορα όπως κόβουμε ένα κουστόμι και κάναμε ύψηλή ραπτική. Αυτό ακριβώς θέλω νά πω μιλώντας γιά τήν έπινοήση τής παράδοσης.

Η βιβλιογραφία του Έρικ Χόμπσμπομ πού έχει μεταφραστεί στα ελληνικά:

- Η συμβολή του Καρόλου Μάρξ στην έπιστήμη τής Ιστορίας, ΕΜΝΕ-Μνήμων (1981)
Η σκηνή τής τζάζ, Έξάντας (1993)
Η έποχή του κεφαλαίου 1848-1875, ΜΙΕΤ (1994)
Έθνη και Έθνικισμός από τό 1780 μέχρι σήμερα, Καρδαμίτσα (1994)
Η έποχή τών έπαναστάσεων 1789-1848, ΜΙΕΤ (1997)
Γιά τήν Ιστορία, Θεμέλιο (1998)
Η έποχή τών άκρων: ο σύντομος είκοστός αιώνας 1914-1991, Θεμέλιο (1999)
Η έποχή τών αυτοκρατοριών 1875-1914, ΜΙΕΤ (2000)
Στους όρίζοντες του 21ου αιώνα, Θεμέλιο (2000)
Ξεχωριστοί άνθρωποι, Θεμέλιο (2001).

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑΣ

Μέ αφετηρία τήν 25η Γιορτή Βιβλίου

τοῦ Νίκου Γρύπα

Η 25η Γιορτή Βιβλίου στό Πεδίο τοῦ Ἄρεως ἔκλεισε μόλις τίς πύλες της. Τώρα οἱ ἐγκαταστάσεις διαλύονται καί σημαίνει ἡ ὥρα τοῦ ἀπολογισμοῦ. Ἐχουμε καί λέμε λοιπόν: ἡ διοργάνωση ὑπῆρξε ἐπιτυχημένη. Εἶχε καλές ιδέες, ἀνανέωση περιπτέρων, φωτισμοῦ, μικρά εἰκαστικά, ὀθόνες γιά τήν ἐναλλασσόμενη προβολή βιβλίων καί πολλές παράλληλες ἐκδηλώσεις. Ἐκδηλώσεις «τιμώμενης χώρας», ἡ Ἰσπανία ἦταν φέτος, καθὼς καί εἰδικές ἐκθέσεις μέ θεματική ποικιλία: ἰσπανόφωνη λογοτεχνία καί ἑλληνική γλώσσα, Μικρασία, περιβάλλον καί οἰκολογία, ρατσισμός. Τό βιβλιοκαφέ τῆς εἰσόδου ἀποδείχθηκε λειτουργικός χώρος ὑποδοχῆς. Οἱ ἐκδότες δήλωσαν ικανοποιημένοι ἀπό τήν προσέλευση, ὁ κόσμος, εἶπαν, ἦταν περισσότερος ἀπό τίς προηγούμενες χρονιές. Κι ἦταν ψαγμένος, ἀνήσυχος. Παρά τά στοιχεῖα τοῦ Εὐρωβαρόμετρον πού μᾶς τοποθέτησε μεταξύ τῶν πῶ «ἀδιάβαστων» Εὐρωπαίων, χιλιάδες ἄνθρωποι, Ἀθηναῖοι, φαίνεται ὅτι ἐπισκεφθήκαμε τήν ἔκθεση, εἶδαμε καί πήραμε βιβλία. Καί ὄχι μόνο ὅ,τι νεότερο, σύγχρονο ἢ «μπέστ σελλερικό» προβάλλεται, ὄχι, καθόλου. Ψάξαμε καί ἔργα παλιότερα, ἐξαφανισμένα ἀπό τοὺς πάγκους, ἔργα μέ ἰδιαίτερο στίγμα, ἔργα κλασικά. Ἐν τούτοις...

Ἐν τούτοις, παρά τά ἐνθαρρυντικά μηνύματα ἐκ μέρους τῶν βιβλιοφίλων, ἡ ἐκδοτική καί βιβλιοπαραγωγική δραστηριότητα, εἶναι σαφές, διέρχεται κρίση. Τήν ἐπισήμανε ἡ πρόεδρος τοῦ Συλλόγου Ἐκδοτῶν Βιβλιопωλῶν (ΣΕΒΑ) Ἐλένη Κανάκη κατά τήν ἐναρκτήρια ὁμιλία της στήν ἔκθεση. Τήν ἀποκαλύπτει καί μιά προσεκτική ματιά στά ἀριθμητικά καί ποιοτικά στατιστικά τοῦ χώρου. Τό πόσο σημαντική μπορεῖ νά ἀποβεῖ τώρα ἡ κρίση αὐτή καί τί συνέπειες μπορεῖ νά ἔχει γιά τήν κίνηση τῆς σκέψης καί τῶν ιδεῶν στή χώρα μας, τό μεγάλο αὐτό ἔργο πού κατεξοχὴν ἐπιτελεῖ τό βιβλίο, θά τό δοῦμε στό κοντινὸ μέλλον. Τά πράγματα θά ἐξαρτηθοῦν ἢ θά κριθοῦν ἄλλωστε ἀπό ποικίλες

παραμέτρους: ἀπό τίς προσπάθειες καί τίς στάσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς ἔκδοσης ὡς τήν πολιτική καί ὀπτική πού ἡ ἑλληνική πολιτεία υἱοθετεῖ ἐναντι τοῦ βιβλίου. Δύσκολο ζήτημα! Ἀλήθεια πῶς τό ἀντιμετωπίζει; Ὡς φτωχὸ συγγενή, ξεπερασμένο ἀπὸ μιά πραγματικότητα, πού τρέχει πίσω ἀπὸ ἐπιχειρηματικούς δείκτες καί τεχνολογικές «διεισδύσεις»; Ἡ τελευταία, πάντως, κίνηση τῆς κυβέρνησης Σημίτη, μόλις πρὶν δέκα μέρες, μιά ρύθμιση γιά τά συλλογικά δικαιώματα τοῦ λόγου πού ἐμπεριέχεται στό νομοσχέδιο Χριστοδουλάκη γιά τήν ἐπιχειρηματικότητα, δείχνει πῶς ἡ κυβέρνηση προμοδοτεῖ τήν τεχνολογία σέ βάρος τῶν ιδεῶν, τό μέσο σέ βάρος τοῦ περιεχομένου.

Ἀλήθεια, ὑπάρχει κρίση στίς ἐκδόσεις, στό πεδίο τοῦ βιβλίου; Οἱ ἀριθμοί, πού ξεγελοῦν καμιά φορά, δείχνουν εὐημερία. Ἡ συνολικὴ βιβλιοπαραγωγή, ἴσως τὰ νούμερα, αὐξήθηκε κατὰ 35% μέσα μιά μόλις πενταετία. Θαυμαστό! Ἀπὸ τοὺς 4851 ἐκδιδόμενους τίτλους τό 1995, τό 2000 εἶχαμε βρεθεῖ στοὺς 6537. Αὐτά σημαίνουν ἀνάπτυξη, ὄχι ὕφεση, πολὺ περισσότερο δέ σημαίνουν κρίση. Κι ὅμως. Κρίση ὑπάρχει. Ἡ πρόεδρος τοῦ ΣΕΒΑ στό Πεδίο τοῦ Ἄρεως τήν περιέγραψε μέ μελανὰ χρώματα.

Ἡ πραγματικότητα πού φωτογράφησε ἡ Ἐλένη Κανάκη κατά τήν ἐναρκτήρια ὁμιλία της περιλάμβανε φαινόμενα: οικονομικῆς κρίσης, μείωσης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκδοτικῶν ἐπιχειρήσεων, σταθερῆς ὑπολειτουργίας δεκάδων ἄλλων, ἀμφισβήτησης ἀκόμη καί τῶν κεκτημένων ἀπὸ μέρος τῆς πολιτείας, προώθησης νέων νομοθετικῶν μέτρων φοροεπισπρακτικοῦ χαρακτήρα, λειτουργίας κρατικῶν ἐκδόσεων πού πλήττουν τήν ἰδιωτικὴ ἐκδοτικὴ ἐπιχείρηση, διαφυγόντων δικαιωμάτων ἀπὸ τήν ἐπέκταση τῆς ἀνεξέλεγκτης φωτοτυπικῆς καί

ηλεκτρονικής αναπαραγωγής, απουσίας στήριξης στη βάση, την υποδομή του βιβλίου. Δεν άρχουν όλα αυτά; Υπάρχουν κι άλλα. Η ως άνω εικόνα, κάθε άλλο παρά ρόδινη, συμπληρώνεται αν σ' αυτή την οικονομικής κυρίως ύφης «συμπτωματολογία» που ξέθεσε η Έλ. Κανάκη, προστεθούν οι ποιοτικοί προβληματικοί μετασχηματισμοί που διαπιστώνονται στις εκδόσεις την τελευταία πενταετία: η υπερσυγκέντρωση βιβλιοπαραγωγής και αγοράς σε λίγα, μεγάλα χέρια, για παράδειγμα, και μία διαπιστωμένη μεταβολή στο γενικό προφίλ τους κατά το ίδιο διάστημα.

Ειδικότερα, και με βάση τις διαπιστώσεις της προέδρου του ΣΕΒΑ αφ' ενός, τά στατιστικά του Ίχθυνητή για το βιβλίο αφ' ετέρου, διαπιστώνεται ότι μέσα στην τελευταία επταετία:

1. Παρά την σημαντικής τάξης αύξηση του αριθμού των εκδιδόμενων τίτλων που προδίδει ανάπτυξη, ο αριθμός των εκδοτικών επιχειρήσεων καταγράφει μείωση, στοιχείο που προδίδει κρίση. Φορολογικές επιβαρύνσεις, διόγκωση λειτουργικών εξόδων, άνοδος κόστους παραγωγής βιβλίων, εξαιρετικά περιορισμένα περιθώρια επιχειρηματικού κέρδους, όλα τούτα έχουν πλήξει κρίσιμα πολλές μικρές εκδοτικές επιχειρήσεις, που συμμετείχαν κατά ενδιαφέροντα τρόπο στην κίνηση των ιδεών. Η περίπτωση πώλησης του βιβλιοπωλείου και η μερική αναστολή του εκδοτικού της Δωδώνης, οίκου όχι μικρού και με μεγάλη προσφορά στον δύσκολο τομέα των θεατρικών, είχε πυροδοτήσει πέρυσι έντονες συζητήσεις κι ανησυχίες σ' όσους ενδιαφέρονται για την πολυφωνία και την κίνηση ιδεών. Γενικά μιλώντας, κατά την τελευταία επταετία, ένα 10% του συνόλου των εκδοτικών επιχειρήσεων έχει κλείσει, δίχως να ανοίξουν νέες, δεκάδες άλλες έχουν υπολείπουρη και συνεχίζουν έτσι, ενώ οι μεγάλοι απλώς... έχουν μεγαλώσει κι άλλο. Η ομάδα των μεγάλων έχει υπερσυγκεντρώσει την έκδοση και εισαγάγει νέες συμπεριφορές και τάσεις, κατορθώνοντας, λόγω του μεγέθους της, να επιβάλλει στο σύνολο της αγοράς δικούς της κανόνες που πλήττουν τους μικρούς και μεσαίους εκδότες. Από τις χρηματοδοτήσεις έντυπωσιακών μεταγραφών που απογυμνώνουν τους μικρούς από τους συγγραφείς τους και θυμίζουν κομματάκι... ποδόσφαιρο ως τη στροφή στο χρησιμοθηρικό με τά σίγουρα και γρήγορα λεφτά βιβλίο (μαθητικό, σχολικό βοήθημα, πανεπιστημιακό) και τό μπέστ σέλλερ, κυρίως δέ η προώθηση μιās ξέφρενης εκδοτικής δραστηριότητας με πληθωρισμό τίτλων, που εξαναγκάζει τους πάντες, μεσαίους και μικρούς να την ακολουθήσουν - προκειμένου να μη χαθούν οι ίδιοι και τά βιβλία τους από τούς πάγκους - όλα τούτα τά φαινόμενα της εποχής είναι αμφίβολο αν συνιστούν ανάπτυξη ή βοηθούν σε κάτι την υπόθεση του βιβλίου. Μοιάζουν περισσότερο ένδειξεις μιās προέλασης ενός επιθετικού καπιταλισμού, που εύννοει τό κέρδος και τή χρησιμοθηρία του περιεχομένου σε βάρος τής κίνησης ιδεών, που ενισχύει

τό όλιγοπωλιακό συγκεντρωτικό κεφάλαιο σε βάρος των μικρών και ανεξάρτητων.

2. Η αύξηση του αριθμού των εκδιδόμενων τίτλων, αντισταθμισμένη από τή μείωση του τιράζ, τό βασικότερο που φαίνεται να έχει επιτύχει, μοιάζει να είναι ή μετατροπή του βιβλίου σε προϊόν με σύντομη ήμερομηνία λήξης. Τό βιβλίο που βγαίνει σήμερα ξεπερνάται γρήγορα: καταλήγει στά άξήτητα σάν τήν έτήσια ένδυματολογική μόδα, θέτοντας τόν μικρό και μεσαίο εκδότη που θά άρνηθει τή λογική των μπέστ σέλλερ ή τής χρησιμοθηρικής έκδοσης, ένώπιον σημαντικών οικονομικών κινδύνων. Η πληθωριστική βιβλιοπαραγωγή έχει περιστείλει τό τιράζ κατά τό ήμισυ, ένίοτε και παραπάνω - αντί των 3000 αντίτυπων στά όποια έβγαίνε παλαιότερα τό βιβλίο τώρα βγαίνει στά 1500 ή και στά 1000: περισσότερο δέν... πουλάει. Κι ένώ τά βιβλία που κυκλοφορούν στην αγορά, που παίρνουν και διαβάζουν οι άνθρωποι δέν έχουν αυξηθεί, έχει αυξηθεί ό ρυθμός τής ροής μέ τόν όποιο περνούν αυτά μπροστά από τούς ανθρώπους. Τά βιβλία μας «παλιώνουν» τώρα γρήγορα, χάνονται πριν προλάβουν να αναλυθούν, παραμερίζονται για να έρθουν νέα, νέα, νέα... Αυτό όμως δέν είναι ανάπτυξη αλλά καταναλωτική έκρηξη. Δεν προάγει τή σκέψη αφού τήν «μπουκώνει», μη αφήνοντάς της χρόνο να επεξεργαστεί τά πράγματα: μάλλον τή συγχύζει. Μπορούμε υπό αυτές τις συνθήκες να μιλήσουμε έν τέλει για ανάπτυξη;

3. Εκτός τούτων, ή καταγεγραμμένη μεγάλη ανάπτυξη σε τίτλους αφορά κυρίως κατηγορίες εκδόσεων μέ χρησιμοθηρικό χαρακτήρα: τό σχολικό βοήθημα, τό πανεπιστημιακό βιβλίο, τό βιβλίο τεχνολογίας, ιδίως μέ προγράμματα εκμάθησης ηλεκτρονικών ύπολογιστών και τό βιβλίο διοίκησης και όργάνωσης επιχειρήσεων. Κάθε μιá από τις ως άνω κατηγορίες συνδέεται μέ πρόσφατες εκπαιδευτικές και κοινωνικές μεταβολές τής ελληνικής κοινωνίας. Η ανάπτυξη του σχολικού βοηθήματος, φέρ' ειπείν, μέ τή διεύρυνση των εξετάσεων στο σύνολο των σχολικών μαθημάτων και τήν ένίσχυση του μαθητικού ανταγωνισμού στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Τό πανεπιστημιακό βιβλίο μέ τήν ίδρυση πληθώρας πανεπιστημιακών τμημάτων. Τά προγράμματα ηλεκτρονικών ύπολογιστών μέ τή διεύρυνση τής τεχνολογίας και ή διοίκηση επιχειρήσεων μέ τή σταδιακή επικράτηση νεοφιλελεύθερων λύσεων στην Ευρώπη και τήν Ελλάδα. Αντίθετα, τομείς όπως ή ποίηση, ή ιστορία και μελέτη τής λογοτεχνίας, ή πολιτική, τό θέατρο, ή έπιστημονική ψυχολογία έχουν σημειώσει καθήλωση ή και καθίζηση των εκδόσεών τους. Όλα τούτα, όμως, δέ συνιστούν μιá γενικώς και άοριστως ανάπτυξη του βιβλίου αλλά ένδείξεις μιās ποιοτικής μεταβολής στο χώρο των εκδόσεων προς όφελος μιās χρησιμοθηρίας από τή μιá, σε βάρος τής συνολικότερης ανάπτυξης τής σκέψης από τήν άλλη μεταβολή σύμφυτη άλλωστε μέ τήν ανάλογη, σχεδόν ταυτόσημη που παρατηρείται στα εκπαιδευτικά προ-

γράμματα σπουδών και τις κυρίαρχες αναζητήσεις της κοινωνίας εν γένει από ό,τι έχουμε μάθει να τοποθετούμε ως γνώση συνολικά.

«Τό βιβλίο οφείλει να πάρει τη θέση που του αξίζει. Δεν είναι έμπορικό προϊόν αλλά πολιτισμός, όργανο διακίνησης ιδεών, και μάλιστα ιδεών ώριμων, συγκροτημένων κι επεξεργασμένων απολύτως αναγκαίων στον κόσμο μας όπου, μέσα από την κυριαρχία της ηλεκτρονικής ενημέρωσης, βασιλεύουν ο ανεπεξέργαστος λόγος, ή σκόρπια πληροφορία, τό τίποτα της γνώσης ή αναρθη κραυγή των κάθε BBB», παρατηρεί ή πρόεδρος του ΣΕΒΑ Έλένη Κανάκη. Ο ΣΕΒΑ, εκτιμώντας ότι ή κατάσταση άγγίζει κρίσιμη καμπή, έτοιμάζει υπόμνημα μέ προτάσεις για τή στήριξη της υποδομής του βιβλίου προς τό ύπουργείο Πολιτισμού και τό ΕΚΕΒΙ, τό οποίο θά κατατεθεί μέσα στό καλοκαίρι. Τό πνεύμα των προτάσεων, παρατηρεί ή Έλ. Κανάκη, αναπτύσσεται «σε άξονες υιοθέτησης όχι πολιτικών προστατευτισμού, αλλά δυναμικών λύσεων για τή προώθηση των ιδεών και τήν ανάδειξη του βιβλίου σε μία ποιοτική διεξοδος από τά αδιέξοδα της έποχής, αδιέξοδα ποιότητας και άξιων».

Ειδικότερα, οι γενικές κατευθύνσεις των προτάσεων του ΣΕΒΑ, μολονότι ή επεξεργασία τους δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, φαίνεται ότι θά κινηθεί στις εξής κατευθύνσεις:

- στην απόρριψη της φοροεισπραχτικής διάθεσης και έναντι του βιβλίου που έχει καταλάβει τελευταία τό οικονομικό έπιτελείο της κυβέρνησης Σημίτη και τήν κατοχύρωση της έκδοσης και βιβλιοπαραγωγής απέναντί της. «Τό βιβλίο δεν είναι έμπορικό προϊόν μέ δυνατότητες πολλαπλασιασμένης άξίας, ούτε είδος υποχρεωτικής κατανάλωσης όπως τά τρόφιμα ή τά παπούτσια. Άφου δεν πραγματοποιεί μεγάλο τζίρο όπως οι άλλες άγορές, δέ μπορεί να φορολογηθεί σαν κι αυτές», τονίζει ή πρόεδρος του ΣΕΒΑ. Έπισημαίνοντας πως ή φορολογική επιβάρυνση των εκδόσεων είναι ήδη σημαντική, ο ΣΕΒΑ άπορρίπτει τις κυβερνητικές προσπάθειες ανατροπής των κεκτημένων και κατοχυρωμένων θετικών μέτρων για τό βιβλίο μέσω της έπιβολής επιπλέον φορολογικών επιβαρύνσεων. Οι τελευταίες άφορούν τήν πρόταση της έπιτροπής Γεωργακόπουλου για τήν άνοδο του ΦΠΑ από τό σημερινό 4% στό 8% και τή φορολόγηση του στόκ στις άποθήκες, που, ειπώθηκε, θά ισχύσει όριστικά από τό τρέχον οικονομικό έτος. «Ειδικά αυτό τό τελευταίο, αν γίνει, θά οδηγήσει στη συντριβή των μικρών, ένδεχομένως και πολλών μεσαίων εκδοτών. Οι βιβλιοπώλες, προκειμένου να άποφύγουν τή φορολογία, θά καταλήξουν να παίρνουν μόνον ό,τι θεωρούν σίγουρο ότι θά πουλήσει, δηλαδή μπέστ σέλλερ και λογοτεχνία από τηλεοπτικά σήριαλ» παρατηρεί ή Έλένη Κανάκη. Αυτός είναι ο στόχος της κυβέρνησης Σημίτη;

- στα αίτήματα για τήν ολοκλήρωση του προγράμματος σχολικών βιβλιοθηκών και τήν ίδρυση ενός ένθνικού δικτύου βιβλιοθηκών, άνοιχτού στην κοινωνία, που θά περιλαμβάνει σχολικές, πανεπιστημιακές, κινητές και δημοτικές βιβλιοθήκες: άκόμη τήν ίδρυση πανεπιστημιακής σχολής για τό βιβλίο και σχολής έκδοτικών και βιβλιοπωλικών επαγγελμάτων, μέ στόχο τή βελτίωση της έκδοτικής παραγωγής

- στην άπαίτηση για τήν προώθηση νομοθετικών ή άλλων ρυθμίσεων, ικανών να έγγυηθούν τά, ήδη κατοχυρωμένα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, δικαιώματα πολλαπλής χρήσης των βιβλίων στις βιβλιοθήκες: επίσης τά συλλογικά δικαιώματα, που παραβιάζονται σήμερα από τήν άνεξέλεγκτη φωτοτυπική και ηλεκτρονική άναπαραγωγή του βιβλίου – άκόμη και κατά κόρον – κι από τά ίδια τά κρατικά ιδρύματα (ΑΕΙ, ΤΕΙ ΙΕΚ).

«Έχουνε γίνει σημαντικά βήματα. Η καθιέρωση της ένιαίας τιμής βιβλίου πριν τρία χρόνια, για παράδειγμα, υπήρξε μέτρο θετικό που ώφέλησε τήν βιβλιαγορά. Ένίσχυσε τήν άξιοπιστία της και προσάταυσε εν μέρει τους μικρούς από τις βλέψεις των μεγάλων. Λειτουργήσε επίσης θετικά και τό πρόγραμμα των σχολικών βιβλιοθηκών, όσο προχώρησε. Όμως χρειαζόμαστε πολύ περισσότερα πράγματα: οφείλουμε να κάνουμε άποφασιστικά βήματα τώρα», καταλήγει ή Έλένη Κανάκη. Καλό θά είναι, κανείς δέ διαφωνεί. Έκτός ίσως από τους νεοφιλελεύθερους που οικτίρουν τέτοιους προβληματισμούς. Κατ' αυτούς, τό βιβλίο δεν είναι παρά ένα άκόμη έμπορικό προϊόν, προορισμένο να συμβάλλει στην ένημερία της άνθρωπότητας μέσω της δημιουργίας κερδών, κεφαλαίων, πλούτου και τά λοιπά, και τά λοιπά, και τά λοιπά... Άρχές όπως ή πολυφωνία, οι ιδέες, ή σκέψη σ' αυτούς μοιάζουν άνησυχητικές, ένδεχομένως κι επικίνδυνες. Εμείς είμαστε από τήν άλλη μεριά.

Πέτρος Μαρτινίδης
**ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΟΡΑ
ΝΕΚΡΟΣ**

[Αστυνομικό μυθιστόρημα]

Μόλις κυκλοφόρησε

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ «ΠΕΡΣΕΑ»

του Λάμπρου Πόλκα

Παρά τα όσα κατά καιρούς λέγονται και γράφονται, οι σχέσεις των εκπροσώπων των κλασικών σπουδών με τα επιτεύγματα της ηλεκτρονικής τεχνολογίας κάθε άλλο παρά αντιπαθητικές μπορούν να χαρακτηριστούν. Από τα τέλη της δεκαετίας του '40, όταν ο ιησουίτης κληρικός Ρομπέρτο Μπούζα (Roberto Busa) σε συνεργασία με τον τότε πρόεδρο της εταιρείας IBM Τζ. Τόμας Γουάτσον (J. Thomas Watson) έθεσαν σε εφαρμογή το μακρόπνοο σχέδιο της δημιουργίας του συμφραστικού πίνακα (concordance) των έργων του Θωμά 'Ακινάτη,¹ οι πάσης φύσεως ηλεκτρονικές εφαρμογές στον τομέα της έρευνας και διδασκαλίας του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και της γραμματείας του συναγωνίζονται έπαρκώς τις αντίστοιχες του κλάδου των θετικών επιστημών.²

Υπό την προϋπόθεση ότι οι υπολογιστές και τα λογισμικά τους δέν θεωρούνται πανάκεια, που με τις μηχανικές τους δυνατότητες μπορούν να επιλύσουν αυτόματα όλα τα προβλήματα σχετικά με τον αρχαιοελληνικό κόσμο, διερευνάται στή συνέχεια το ερώτημα κατά πόσο και πώς τροποποιούν οι νέες τεχνολογίες την έρευνα και κυρίως τη διδακτική της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και των όμορων κλάδων της. Χρησιμοποιείται προς τοῦτο ως παράδειγμα ένα διάσημο ηλεκτρονικό πρόγραμμα, ο «Περσέας». Καθώς τό σχετικό λογισμικό είναι άγγλόφωνο στό δοκιμακό του μέρος, ενδιαφέρουν κυρίως ή λογική του συστήματός του και ιδεολογικά ζητήματα που τίθενται από την κυκλοφορία του.*

* Τό παρόν άρθρο συνοψίζει παρατηρήσεις από την άξιολογική παρουσίαση, μέσω του διαδικτύου, του προγράμματος «Περσέας» (G. Crane, ed., <http://www.perseus.tufts.edu/>). Διατυπώθηκαν από τον γράφοντα στό πλαίσιο ήμερίδας που διοργάνωσε ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Λέσβου στό ΠΕΚ Μυτιλήνης (23/11/2001), μέ άπώτερο στόχο νά επίσημανθοῦν, πέραν τής «ουδέτερης» τεχνοκρατικής προσέγγισης (Σ. Χριστοπούλου και Δ. Γρηγορόπουλος, 2000), ζητήματα, πρακτικά και θεωρητικά, που θέτει τό έν λόγω πρόγραμμα στόν χώρο τής εκπαιδευτικής αρχαιολογίας/αρχαιολογίας.

I. Ένας εξερευνητής των ορίων του αρχαίου κόσμου

Ο «Περσέας» είναι μία συνεχώς εξελισσόμενη ψηφιακή βιβλιοθήκη, που περιλαμβάνει στό αρχαιογνωστικό της μέρος πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, μέ τά εξής βασικά περιεχόμενα: 1) τήν κρίσιμη μάζα από κείμενα 33 συγγραφέων τής αρχαιοελληνικής γραμματείας, διαθέσιμα στό αρχαιοελληνικό πρωτότυπο και σε άγγλική μετάφραση 2) συνοδευτικά σχόλια για μεγάλο μέρος του φιλοξενούμενου γραμματειακού corpus 3) τό έλληνοαγγλικό λεξικό των Liddell-Scott-Jones 4) εργαλεία μορφολογικής και στατιστικής ανάλυσης των αρχαίων λέξεων 5) έγχειρίδια αρχαιοελληνικής γραμματικής και σύνταξης 6) συλλογή μέ εικόνες, πάνω από 33.000, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, άγγείων, νομισμάτων και τοποθεσιών 7) λεξικό των κλασικών αρχαιοτήτων, συλλογές και έγκυκλοπαίδειες μέ γραμματολογικές πληροφορίες για ιστορικά πρόσωπα, μυθολογικές μορφές, τόπους και όρους 8) άτλαντες μέ σχηματικούς, δορυφορικούς και τοπογραφικούς χάρτες 9) χρονολογική επισκόπηση των σημαντικότερων ιστορικών και πολιτιστικών γεγονότων τής αρχαίας Ελλάδας από τήν αρχαϊκή περίοδο μέχρι τόν Μέγα Άλέξανδρο 10) βιβλιογραφική βάση δεδομένων μέ 2.630 περίπου τίτλους έργων.

Στήν ψηφιακή βιβλιοθήκη προσοδευτικά έσωματώθηκαν δύο παιδαγωγικά εκθέματα σχετικά μέ τους όλυμπιακούς αγώνες και τή μορφή του Ήρακλή, βάσεις δεδομένων μέ παπύρους και κείμενα (στό πρωτότυπο και σε άγγλική μετάφραση) τής λατινικής γραμματείας, κυρίως τής ύστερης ρωμαϊκής και πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, τά όποια υποστηρίζονται από τό σχετικό, γραμματολογικό και αρχαιολογικό,

1. Winter, T.N. 1999. «Roberto Busa S.J. and the Invention of the Machine-generated Concordance». *The Classical Bulletin* 75: 3-21.

2. Πόλκας, Λ. 2000. «Η έλληνορωμαϊκή αρχαιότητα στό διαδικτυο. Όδηγός πλοήγησης», *Διαβάξω* 41: 109-115.

ύλικό και γλωσσικά έργα. Τό γραμματειακό και εικονικό ύλικό από την έπονομαζόμενη Άγγλική Άναγέννηση (μέ έργα τών Κρ. Μάρλοου και Γουίλ. Σαίξπηρ), την ιστορία και τοπογραφία του Λονδίνου, περιούχών τών ΗΠΑ και του πανεπιστημίου πού στεγάξει σήμερα τό πρόγραμμα σηματοδοτούν ένα πρώτο, άποσπασματικό άνοιγμα τής βιβλιοθήκης πρós κάποια μερίδα του νεότερου δυτικού πολιτισμού και τής νεότερης ιστορίας.

Τό σχέδιο εκπόνησης του «Περσέα» άρχισε νά υλοποιείται τό 1987, άρχικώς από ομάδα ακαδημαϊκών του κύκλου του Πανεπιστημίου Harvard, οι όποιοι ήθελαν νά δώσουν έναν περισσότερο παιδαγωγικό προσανατολισμό στον ηλεκτρονικό Θησαυρό τής Έλληνικής Γλώσσας (TLG). Τό ανθρωπιστικό πρόγραμμα σήμερα άπασχολεί όλιγομελή ομάδα εργασίας φιλόλογων και προγραμματιστών, ύποστηρίζεται ώστόσο από ευρύ δίκτυο έρευνητών σε διάφορα πανεπιστημιακά ιδρύματα και όργανισμούς κυρίως τών ΗΠΑ. Η χρηματοδότησή του εξασφαλίστηκε κατά καιρούς, και ένισχύεται σήμερα, από ποικίλους φορείς: άμερικανικά πανεπιστήμια, κολλέγια, ιδρύματα, έταιρείες ύπολογιστών και πληροφορικής άλλα και ιδιώτες. Έτσι, ό «Περσέας» εμπλουτίζει και επεκτείνει συνεχώς τό ύλικό του είτε μέ συνεργασίες είτε μέ την ad hoc εργασία τών σχεδιαστών του. Χάρη στην ευέλικτη κατασκευαστική του δομή, λειτουργεί ανεξάρτητα από λειτουργικά συστήματα και προγράμματα, έτσι ώστε νά θεωρείται ένα από τά δημοφιλέστερα ηλεκτρονικά, άρχαιογνωστικά έργα. Χρησιμοποιείται από έρευνητές, ακαδημαϊκούς, εκπαιδευτικούς και φοιτητές σε πολλά εκπαιδευτικά ιδρύματα (κολλέγια και πανεπιστήμια), φιλοξενείται ως «δεσμός» (link) σε όλους σχεδόν τους ανθρωπιστικούς και άρχαιογνωστικούς κόμβους του διαδικτύου, διαθέτει δύο «καθρέφτες» (mirror sites) στην Όξφόρδη και στο Βερολίνο, για άμεσότερη πρόσβαση τών ευρωπαίων χρηστών, ενώ έχει άρχισει νά αναπτύσει συνεργασίες και μέ ευρωπαϊκά ακαδημαϊκά ιδρύματα, όπως τό Ίνστιτούτο Max Plank του Βερολίνου.

Άπό τό 1995 ό «Περσέας» προσφέρεται μέ ελεύθερη πρόσβαση στο διαδίκτυο. Άσφαλέστεροι, βέβαια, και παιδαγωγικώς καταλληλότεροι είναι οι ψηφιακοί δίσκοι, μέ τους όποιους δάσκαλοι και σπουδαστές μπορούν νά κατασκευάσουν «μονοπάτια» (paths) όργάνωσης και σύνθεσης του διαθέσιμου άρχαιογνωστικού ύλικού γύρω από ένα θέμα.³ Τό 1992 κυκλοφόρησε ή πρώτη έκδοση του προγράμματος σε ένα CD-ROM (Perseus 1.0) μαζί μέ έναν διντεοδίσκο, πού λειτουργούσε μόνο σε ύπολογιστές Macintosh. Άκολούθησε τό 1996 ή δεύτερη αναβαθμισμένη έκδοση (Perseus 2.0), και τό 2000 ή «Ανεξάρτητη Πλατφόρμα Perseus 2.0», πού «τρέχει» τό πρόγραμμα τόσο σε ύπολογιστές Macintosh όσο και σε PC. Άπό τό 1993 ή έδρα του ηλεκτρονικού προγράμματος μετακινήθηκε από τό Harvard στο Τμήμα κλασικών σπουδών του Πανεπι-

στημίου Tufts, όπου και λειτουργεί υπό τή διεύθυνση του ακαδημαϊκού καθηγητή φιλολογίας Γκρέγκορυ Κρέιν (Gregory Crane).

Μερικές ένδεικτικές τιμές τών ψηφιακών δίσκων, όπως τς δίνει ό έκδότης Yale University Press: ή πλήρης έκδοση τής «Ανεξάρτητης Πλατφόρμας», μέ τους τέσσερις ψηφιακούς δίσκους κοστίζει γύρω στά 354€, ενώ ή συνοπτική του έκδοση, μέ έναν μόνο ψηφιακό δίσκο, γύρω στά 160€.

Παράλληλη μέ την έξελικτική πορεία κατασκευής του «Περσέα» είναι ή συνεχής πιλοτική έφαρμογή του σε αίθουσες διδασκαλίας και σπουδαστικά εργαστήρια, από την όποια έχουν ήδη προκύψει πορίσματα αξιολόγησης, ώστε τό σχετικό πρόγραμμα νά μπορεί νά κριθεί ως έσχηματισμένο και δοκιμασμένο πολυμεσικό περιβάλλον τόσο ως πρός τις «μηχανικές» δυνατότητες του όσο και ως πρός τις ευρύτερες, συστημικού ή ιδεολογικού τύπου, τροποποιήσεις πού επιφέρει στην άρχαιογνωστική έρευνα και μάθηση.⁴ Έξάλλου, τόσο οι σχεδιαστές (μαζί μέ τους κατά καιρούς, έσωτερικούς και έξωτερικούς, συνεργάτες) όσο και οι χρήστες του «Περσέα», έξηγούν, μέσω τής ηλεκτρονικής και έντυπης άρθρογραφίας, τά προτερήματά του, έλέγχουν επιμέρους αδυναμίες του και έπισημαίνουν τις προϋποθέσεις πού άπαιτούνται, προκειμένου νά εξασφαλιστεί ή άποτελεσματικότερη εύχρηστία του. Συστήνονται πρώτα οι εύεργετικές έπιπτώσεις πού προκαλεί, ή άναμένεται νά προκαλέσει, ή κυκλοφορία του προγράμματος κυρίως στον χώρο τής εκπαιδευτικής άρχαιογνωσίας.

II. Τά άρχαία ως ανακούφιση

Τό έτερογενές ύλικό του «Περσέα», αν και ύπόκειται σε συνεχείς προσθήκες, εκτιμάται ότι στην πράξη συγκροτεί ένα «συμφραστικό όλον»,⁵ τό όποιο έπαυξάνει, διευρύνει και προωθει τή σπουδή και τή διδασκαλία τής κλασικής γραμματείας και του κλασικού πολιτισμού μέ ποικίλους τρόπους και για πολλούς λόγους:

3. Owens, W.E. 1998α. «Perseus 2.0. Summer Institute. Curriculum Materials»: http://ablemedia.com/ctcweb/guide/Curriculum_Guide_2.0.pdf και 1998β. «Teacher's Companion for Perseus 2.0: How to Create a Path»: http://ablemedia.com/ctcweb/knowledge/KB_Paths_2.0.pdf.

4. FIPSE (=Fund for the Improvement of Postsecondary Education). 1993-96. «Final Report for the Perseus Evaluation for 1993-1996»: http://www.perseus.tufts.edu/FIPSE/report_final.html και

Marchionini, G. 2000. «Evaluating Digital Libraries. A Longitudinal Analysis and Multifaceted View»: <http://ils.unc.edu/~march/perseus/lib-trends-final.pdf>

5. Mylonas, E. - G. Crane - K. Morrell, & D. Neel Smith. 1993. «The Perseus Project: Data in the Electronic Age», στον τόμο John Solomon (ed.), *Accessing Antiquity*, 133-155.

1) Ἐξασφαλίζεται ἡ ἄμεση πρόσβαση διδασκόντων καὶ διδασκομένων σέ ἄφθονες πηγές (ἀρχαῖα κείμενα, ὑλικό ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης), πολλές ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι δύσκολο νά ἐντοπιστοῦν ἀκόμη καί σέ ἔντυπη μορφή, ἐνῶ τό σχετικό φωτογραφικό ὑλικό εἶναι ἀσφαλῶς ἀμεσότερα προσπελάσιμο καί πλουσιότερο ἀπό τά διαθέσιμα slides, πού μένουν κατά κανόνα ἀχρησιμοποίητα σέ μιὰ συμβατική βιβλιοθήκη. Ἐρευνητές καί φοιτητές, δάσκαλοι καί μαθητές, ἀντί νά κοπιάζουν ψάχνοντας τό ἀρχαιογνωστικό ὑλικό τους σέ ἔντυπους καταλόγους λημμάτων καί δυσπρόσιτες βιβλιοθήκες, διαθέτουν ἕνα μόνιμο, πλούσιο καί ἀξιόπιστο, ἐργαλεῖο, στό ὁποῖο μποροῦν νά προσφεύγουν ἀμέσως, προκειμένου νά καλύψουν τίς ὁποιοδήποτε ἀνάγκες τους.⁶

2) Χάρη στά μηχανικά πλεονεκτήματα τοῦ «Περσέα», πού ἔχουν νά κάνουν μέ τήν ἀποτελεσματικότητα, τήν ταχύτητα καί τή σταθερή ἀμεσότητα πρόσβασης στά περιεχόμενά του, συγχωνεύονται πλέον οἱ δύο, ξεχωριστές μέχρι τώρα στό ἔντυπο ἐγχειρίδιο, διαδικασίες ἀνάγνωσης: «ἡ προετοιμασία-διαδικασία της» καί «ἡ ἐφαρμογή της». Ἄν, γιά παράδειγμα, θέλει κάποιος νά μελετήσει ἀπό τό πρωτότυπο τό προοίμιο τῆς Ὀδύσσειας μέ τόν παραδοσιακό τρόπο, εἶναι ἐνδεχόμενο νά καθυστερεῖ τήν ἀνάγνωσή του, καταφεύγοντας πρηγουμένως στό λεξικό, προκειμένου νά ἐλέγξει τή σημασία τῶν λέξεων-φράσεων. Στό ἠλεκτρονικό περιβάλλον τοῦ «Περσέα» ἡ καθυστέρηση αὐτή, ἂν δέν μηδενίζεται, μειώνεται στό ἐλάχιστο.⁷

3) Ὁ «Περσέας» προκαλεῖ, ἐπίσης, «συστημικό» τύπου ἀλλαγές στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μελετῶνται καί διδάσκονται μέχρι σήμερα τά ἀρχαῖα κείμενα. Αὐτό ὀφείλεται κυρίως στό ὅτι ἡ λειτουργία του βασίζεται στό ὑπερκείμενο (hypertext), τά κύρια προτερήματα τοῦ ὁποίου συνοψίζονται: α) στήν ἀπελευθέρωση τοῦ χρήστη ἀπό τόν γραμμικό καί ἀπολυταρχικό κόσμο τοῦ ἔντυπου βιβλίου, ἐπειδή τοῦ ἐξασφαλίζεται ἡ δυνατότητα νά ἀκολουθεῖ ὁποῖον σύνδεσμο αὐτός ἐπιθυμεῖ, ὅποτε θέλει νά τόν ἐπιλέξει ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του⁸ β) στήν «τοπογραφική» ὀργάνωση τῶν περιεχομένων, τά ὁποῖα, μέ τήν πλούσια συνδεσμολογική τους σκευή καί τήν ὀθωνική παραστατικότητα τους, δέν διαβάσκονται τόσο ὅσο «βλέπονται» σάν ἕνα εἶδος χάρτη.⁹ Τά ἑτερογενή δεδομένα τοῦ «Περσέα» συνδέονται μεταξύ τους μέ πλῆθος ὑπερκειμένων καί μποροῦν νά ἀνακτηθοῦν ἀπό ὁποιαδήποτε πηγή καί μέ ποικίλους τρόπους ἀνάλογα μέ τόν σκοπό γιά τόν ὁποῖο πρόκειται νά χρησιμοποιηθοῦν. Ἔτσι, ὁ χρήστης μέ ἕνα «κλικ» μπορεῖ νά μετακινεῖται ἀπό μιὰ λέξη τοῦ ἀρχαίου κειμένου στά ἄφθονα λεξικογραφικά δεδομένα της, νά ἀνατρέχει σέ ἐρμηνευτικά καί γλωσσικά σχόλια ἢ σέ παράλληλα κείμενα νά «γυρίζει», ἔπειτα, τό ἀρχαῖο κείμενο στήν ἀγγλόφωνη μετάφρασή του καί, ἐνεργοποιώντας μιὰ λέξη, νά ἀντλεῖ πραγματολογικές ἢ γραμματολογικές πληροφορίες γιά πρόσωπα καί πράγματα, νά ἐντοπίζει τοποθεσίες σέ χάρτες

ἢ νά ἔχει πρόσβαση σέ πάσης φύσεως ἀρχαιογνωστικές καί ἀρχαιογλωσσικές πηγές.¹⁰ Μέ τό βοηθητικό ἐργαλεῖο ἀναζήτησης (Look up Tool), ἐντοπίζονται λέξεις-κλειδιά γύρω ἀπό ἕνα ἀρχαιογνωστικό θέμα (λ.χ. τήν πολιτική στήν ἀρχαία Ἑλλάδα), οἱ ὁποῖες ἀνακαλύπτονται ἀπό ὅλες τίς, πρωτογενεῖς καί δευτερογενεῖς, πηγές τοῦ προγράμματος.

5) Διαφωτίζεται ἡ προσέγγιση τοῦ corpus τῶν κειμένων μέ τήν εἰκόνα καί ἀντιστρόφως, ἐνῶ τά ἄφθονα ἐργαλεῖα τοῦ «Περσέα» ἐπιτρέπουν στόν διδάσκοντα νά ἐξηγεῖ τό ἀρχαῖο κείμενο μέ λεξιλογικές ἀναλύσεις, νά τό συσχετίζει μέ χάρτες, μέ γεωγραφικά χαρακτηριστικά, μέ παράλληλα κείμενα καί ἀρχαιολογικές πηγές. Ἔτσι, μέσω τῆς ἐπονομαζόμενης «διαθεματικῆς» προσέγγισης, δημιουργοῦνται νέοι τύποι μαθημάτων καί curricula, ἐνοποιώντας ἔτσι – σέ μιὰ ἐποχή ἀναγκαστικῆς ἐξειδίκευσης καί ἀποσπασματικῆς πληροφορίας – ξεχωριστούς μέχρι σήμερα κλάδους ἀρχαιομάθειας: τή φιλολογία, τήν ἀρχαιολογία, τήν ἱστορία ἢ τήν τέχνη. Ἡ γενικότερη ὠφέλεια στήν τελευταία περίπτωση προκύπτει ἀπό τήν ἐκτίμηση ὅτι σήμερα δέν ἔχει μεγάλη σημασία τό πόσα ξέρει κανεῖς σέ ἕναν τομέα, ἀλλά ἀπό τό πόσο ἄνθρωποι μποροῦν νά γίνουν κοινωνοί τῆς γνώσης.¹¹

6) Ἀπό τά προσόντα τοῦ «Περσέα» δέν λείπει ἡ συνεισφορά του στή συνεργατική καί ἐποικοδομητική μάθηση, τροποποιώντας πρός μιὰ δημιουργικότερη κατευθύνση τίς σχέσεις ἐκπαιδευόμενων καί ἐκπαιδευτῶν. Καθώς οἱ ἀρχαιογνωστικές πληροφορίες παρέχονται τώρα ἄφθονες ἀπό τό ἴδιο τό πρόγραμμα καί εἶναι διαθέσιμες ἐξίσου σέ σπουδαστές καί δασκάλους, οἱ πρῶτοι κατασκευάζουν τή δεδομένη ἀπό τό πρόγραμμα γνώση, ἐνῶ οἱ δεύτεροι ὀργανώνουν ἀπλῶς τό συμφραστικό πλαίσιο αὐτῆς τῆς κατασκευῆς.¹² Ἐπιπρόσθετα, τό κέντρο βάρους τῆς διδασκαλίας μετατοπίζεται τώρα ἀπό τήν ἀπλή μετάδοση πληροφοριῶν στήν κατανόηση καί τήν εἰς βάθος διερεύνηση ἢ ἀνάλυσή τους, ἔτσι ὥστε ὁ ἐκπαιδευτής ἀπό μονοσήμαντος φορέας γνώσης καί παραδοσιακός ἐξεταστής νά μετατρέπεται σέ καθοδηγητή-ὀργανωτή, κατευθύνοντας τόν σπουδαστή στό νά μαθαίνει νά ἐντοπίζει, νά ὀργανώνει καί

6. FIPSE, 1993-96, ὅπ.π.

7. Mueller, M. 2000. «Electronic Homer», *Ariadne* 25: <http://www.ariadne.ac.uk/issue25/mueller/intro.html>.

8. Landow, G.P. 1997. *Hypertext 2.0: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, σελ. 273.

9. Bolter, J.D. 1993, «Hypertext and the Classical Commentary», στόν τόμο Jon Solomon (ed.), *Accessing Antiquity*, 157-171.

10. Mylonas et. al., 1993, ὅπ.π., σελ. 136.

11. Crane, G. (ed.). 1989. «Computers and Research in the Classics: The Evolution of the Electronic Library», στόν τόμο P. Culham & L. Edmunds (eds.), *Classics*, 117-131.

12. FIPSE, 1993-96, ὅπ.π.

νά κατασκευάζει τά ηλεκτρονικά δεδομένα του προγράμματος.¹³

7) Εύνοείται, επίσης, ή συνεργατική επικοινωνία μεταξύ των μαθητευομένων, ή ανταπόκριση των οποίων στην εκτέλεση μιᾶς εργασίας, υπό την καθοδήγηση του δασκάλου, είναι μεγαλύτερη τώρα, εφόσον: α) έντυπώνονται με τό πλούσιο εικονικό υλικό του προγράμματος· β) προετοιμάζουν τή δουλειά τους μέσα από διαδικασίες διερευνητικής επικοινωνιακής συλλογικότητας, τά αποτελέσματα τῆς οποίας καθίσταται πλέον ἐφικτό, μέσω των δικτύων, νά προσρίζονται γιά εὐρύτερο σύνολο χρηστών καί ὄχι μόνο γιά τούς συμμαθητές ἢ τόν δάσκαλο τῆς τάξης τους. Ὁ διαμεσολαθητικός ρόλος του «Περσέα» δέν καταργεῖ τήν επικοινωνία ανάμεσα σέ ἐκπαιδευτές καί ἐκπαιδευόμενους, ἀλλά λειτουργεῖ ὡς ἕνας, λίγο πολύ, ἐπιπρόσθετος συμμαθητής.¹⁴

8) Ὁ «Περσέας», τέλος, ἔχει ἕνα σαφῶς «πολιτικό» προσόν: συμβάλλει στή διάδοση καί στόν ἐκδημοκρατισμό τῆς ἀρχαιομάθειας. Τοῦτο γιάτί ἀπευθύνεται, ἐκτός ἀπό τό ἀκαδημαϊκό ἢ σπουδαστικό κοινό, σέ εὐρύτερες μάξες χρηστών, ἀνεξαρτήτου βαθμοῦ γνώσεων καί ἡλικίας, καταργώντας ὄχι μόνο τούς φραγμούς ανάμεσα στούς κερχωρισμένους κλάδους ἀρχαιολογίας ἀλλά καί ὑπερβαίνοντας τά ὅρια ανάμεσα σέ εἰδικούς ἀρχαιολογιστές καί ἀπλούς ἀναγνώστες. Μέ τόν «Περσέα» «δεκάχρονα παιδιά πληροφοροῦνται γιά τούς ἀρχαίους ὀλυμπιακούς ἀγῶνες· στρατιωτικοί ἀξιωματοῦχοι, στά ἀπομακρυσμένα φυλάκιά τους, διαδίδουν τόν Θουκυδίδη· τραπεζίτες μελετοῦν τά ἑλληνικά ἀγγεῖα στό μεσημεριανό διάλειμμα τῆς εργασίας τους καί ἐνήλικοι μαθητευόμενοι ψάχνουν, στήν κουζίνα των ἀγροτικῶν τους κατοικιῶν, λέξεις στό ηλεκτρονικό λεξικό, γιά νά τά βγάλουν πέρα μέ τόν Πλάτωνα».¹⁵

Μέ βάση τά παραπάνω, ὁ «Περσέας» ἀναμένεται ὅτι θά μετατρέψει τή μελέτη των κλασικῶν κειμένων ἀπό ἀνιαρή ἀσκηση σέ ἀποτελεσματική ἐργασία, συμβάλλοντας στό «ξαναζωντάνεμα» των κλασικῶν σπουδῶν ἀκόμη καί ἔξω ἀπό τά ὅρια των ἀνεπτυγμένων χωρῶν τῆς Δύσης. Ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός κόσμος δέν εἶναι πλέον ἕνας «ὑψηλός» καί «ἐλιτίστικος» πολιτισμός πού, ἀποκλείοντας εὐρύτερα ἀκροατήρια, φθίνει προοδευτικά σέ ὀλιγομελεῖς αἰθουσες διδασκαλίας καί βιβλιοθηκες,¹⁶ ἀλλά προσφέρεται ὡς «plugged in» (ὡς «έτοιμοπαράδοτο» δηλαδή), μέ ἀναγνωρισμένο πλέον τό κύρος του στούς χώρους τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας καί ἐκπαίδευσης.¹⁷

Παρά ταῦτα, στίς προηγούμενες θέσεις ἀντιπαραβάλλονται οἱ ἐπόμενες, μετριοπαθεῖς ἢ ἔντονες, ἐπιφυλάξεις (εἰδικότερες καί γενικότερες), οἱ ὁποῖες, ἐξαιτίας τοῦ συχνά πανηγυρικοῦ τόνου πού ἐμπεριέχουν οἱ αἰσιόδοξες, κάποτε διαφημιστικές, ἀπόψεις γιά τίς δυνατότητες τοῦ ἐν λόγω προγράμματος, ἄλλοτε μειώνονται, ὅταν μάλιστα συνιστοῦν ἐξαγόμενα τῆς ἀξιολόγησής του, ἄλλοτε παρακάμπτονται ὡς γενικόλογες στό ὄνομα ἐνός τεχνοκρατικοῦ πραγματισμοῦ.

III. «Ρωτοῦσε γιά τήν ποιότητα»

1) Ὁ «Περσέας» ἀποδεικνύεται στήν πράξη ἀκριβό καί χρονοβόρο ἐργαλεῖο. Τοῦτο γιάτί προϋποθέτει ἀξυμμένους (οἰκονομικούς καί ἀνθρώπινους) πόρους, προκειμένου νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ συντήρηση καί ἡ δημιουργική του ἀξιοποίηση στούς χώρους ἀρχαιολογικῆς μάθησης καί ἐκπαίδευσης, ἐνῶ γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ εὐρύτερη κυκλοφορία του ἀπαιτεῖται ἡ μακρόχρονη ἐκμάθηση τοῦ συστήματος λειτουργίας του ἀπό ἐκπαιδευτές καί ἐκπαιδευόμενους.¹⁸ Οἱ φιλόλογοι, κατ' ἀρχάς, χρειάζεται νά μάθουν πῶς νά ἐργάζονται οἱ ἴδιοι καί, ὕστερα, νά διδάσκουν μέ τόν «Περσέα» – πράγμα ὄχι καί τόσο αὐτονόητο, ἂν συνυπολογίσει κανεῖς: α) τίς γενικότερες προκαταλήψεις ἀπό τίς ὁποῖες διακατέχονται οἱ ἀνθρωπιστές (σύμφωνα μέ τούς μεταμοντέρνους κριτικούς τοῦ ὑπερκειμένου) ἀπέναντι στίς «τεχνητές» καί «ἀπολίτιστες» ηλεκτρονικές μηχανές¹⁹ β) τίς εἰδικότερες ἐπιμορφωτικές διαδικασίες τίς ὁποῖες προϋποθέτει ὁ ηλεκτρονικός γραμματισμός στόν χώρο των ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν²⁰ γ) τίς ἰδιαίτερες ἀπαιτήσεις τοῦ σχετικοῦ προγράμματος, τό ἐτερόκλητο υλικό τό ὁποῖο ἀπαιτεῖ ἀπό τόν χρήστη νά προσαρμόσει τόν τρόπο σκέψης του στόν ἐξαιρετικά σύνθετο μηχανισμό λειτουργίας του.²¹

Ἔσοι, ἐπομένως, ὑποστηρίζουν ὅτι ἐξοικονομοῦμε χρόνο δουλεύοντας ἢ «διαβάζοντας» μέ τόν «Περσέα», λένε τή μισή ἀλήθεια, ὅταν δέν κρίνουν τήν ἔννοια τῆς ἀνάγνωσης μέ ἐπιφανειακά κριτήρια. Ὑποψιασμένοι

13. Mylonas, E. 1989, «Universes to Control: Classics, Computers and Education», στόν τόμο P. Culham & L. Edmuds (eds.), *Classics*, 113-146 καί

Hughes, J.E. 1998. «The Perseus Project: Implications for Learning and Teaching»: http://ablemedia.com/ctcweb/showcase/hughes_implications_for_learning_and_teaching.pdf

14. Mylonas et. al., 1993, ὅπ.π., σελ. 136.

15. Crane, G., 1998α. «The Perseus Project and Beyond: How Building a Digital Library Challenges the Humanities and Technology». D-Lib Magazine: <http://www.dlib.org/dlib/january98/01crane.html>

16. Crane, G. (ed.), 1998α, ὅπ.π.

17. FIPSE, 1993-96, ὅπ.π.

18. FIPSE, 1993-96, ὅπ.π.

19. Landow, G.P. 1996. «We are Already Beyond the Book», στόν τόμο W. Chernaik - M. Deegan, & A. Gibson (eds.), *Beyond the Book: Theory, Culture and the Politics of Cyberspace*. University of London: Oxford University Computing Services, 23-32 [Office for Humanities Communication Publications 7].

20. de Smedt, K. - H. Gardiner - E. Ore - T. Orlandi - H. Short - J. Souillot, & W. Vaughan (eds.). 1999. *Computing in Humanities Education. A European Perspective*. University of Bergen: The HIT Centre, σελ. 9, 28

21. Owens, W.E., 1998α, ὅπ.π.

κριτικοί ἐλέγχουν, μέ σχετικές ἐρευνες, ὡς ἄκρως ἐμπειρική τήν ἀποψη ὅτι ἡ ὑπερκειμενική, ἢ μή διαδοχική, ἀνάγνωση ἑνός γραμματειακοῦ ἢ λογοτεχνικοῦ ἔργου εἶναι οὐσιαστικότερη καί πιό σύντομη ἀπό ὅ,τι ἡ γραμμική,²² ἐνῶ στά πορίσματα τῆς ἀξιολόγησης τοῦ «Περσέα» ἀναφέρεται ὅτι οἱ καθηγητές χρειάζονταν πολύ περισσότερο χρόνο, γιά νά συνθέσουν μιά προσωπική τους ἐργασία ἢ νά ὀργανώσουν ἕνα σενάριο διδασκαλίας μέ τό πρόγραμμα ἀπό ὅ,τι ἂν δούλευαν μέ παραδοσιακά μέσα. Οἱ σπουδαστές, ἐπίσης, συχνά διαμαρτύρονταν γιά τόν χρόνο πού τοῦς ἐπαιρνε, προκειμένου νά μάθουν νά χρησιμοποιοῦν τό σύστημα, νά συγκροτήσουν σέ ἕνα ἐνιαῖο σύνολο μιά πληροφορία, νά κατασκευάσουν ἕνα μονοπάτι δέσμης πληροφοριῶν ἢ νά ἀνταποκριθοῦν μέ ἐπάρκεια στή σύνθεση μιᾶς ἐργασίας.²³

2) Ἡ ἐμβέλεια τῆς διαπίστωσης ὅτι τό σπουδαστικό κοινό ἐντυπωσιάζεται μέ τό πλούσιο εἰκονογραφικό ὑλικό τοῦ «Περσέα» καί ἐργάζεται μέ μεγαλύτερη προθυμία ἢ ὄρεξη περιορίζεται ἀπό τό διαπιστωμένο γεγονός ὅτι ἡ νέα γενιά τοῦ Nintendo, παρὰ τήν εὐκολία μέ τήν ὁποία ἐπαινεῖται ἀπό τοῦς δάσκαλους γιά τίς ἐξαιρετικές τῆς ἐπιδόσεις στίς νέες τεχνολογίες, χρησιμοποιεῖ μέ ἰδιαίτερη φειδώ καί σκεπτικισμό τά ἠλεκτρονικά ἐργαλεῖα ὅταν καλεῖται νά ἀσκηθεῖ στόν χειρισμό ἑνός προγράμματος, γιά νά μάθει κάτι ἀντί νά παίξει.²⁴ Προκειμένου, λοιπόν, τό ἐνδεχόμενο αὐτοδιασκεδαστικό ξεφύλισμα τοῦ «Περσέα» ἀπό τοῦς νεαρούς χρήστες νά μετατραπῆ σέ ἐποικοδομητική ἐργασία, ἐπιβάλλεται: α) ἡ ἐκπόνηση ἑνός μεθοδικά ὀργανωμένου προγράμματος ἀσκήσεως καί ἐκμάθησης ἀπό τοῦς ἐκπαιδευτές, ὥστε, ἀκόμη καί οἱ ἠλεκτρονικῶς ἐγγράμματοι σπουδαστές, νά μάθουν πῶς νά σκέφτονται καί οἱ ἴδιοι μέ γνώμονα τόν τρόπο λειτουργίας του β) ἡ παροχή μονίμων, πραγματικῶν καί ποιοτικῶν, πάντως ὄχι δελεαστικῶν καί ποσοτικῶν, κινήτρων μάθησης, τά ὁποῖα ὡστόσο ὁ «Περσέας», ὅπως ἐξάλλου καί πολλά ἄλλα ἀρχαιογνωστικά προγράμματα (λ.χ. ὁ ἑλληνικός «Ἡρόδοτος»), ἐξ ὀρισμοῦ δέν διαθέτουν.

3) Τό ἀρχαιολογικό ὑλικό τοῦ «Περσέα» μπορεῖ νά διαφωτίζει τό ἀρχαιοελληνικό κείμενο, παρουσιάζει ὡστόσο προβλήματα ποιότητας, ἀξιοπιστίας καί λειτουργικότητας. Οἱ εἰκόνες στοῦς ψηφιακοῦς δίσκους, ἂν καί ἐξαιρετικά πληθωρικές ὡς πρός τήν ποσότητά τους, ἔχουν ἐλεγχθεῖ ὅτι δέν διαθέτουν συχνά τήν κατάλληλη ἐστίαση, δέν προσεγγίζονται ἄμεσα καί γρήγορα καί δέν εἶναι σταθερά ἀξιόπιστες ὡς πρός τίς σχολιαστικές πληροφορίες τους. Εἰκόνες σημαντικές ἀπουσιάζουν, πρός τό παρόν, ἀπό τό πρόγραμμα, μέ ἀποτέλεσμα ὁ χρήστης νά διαβάσει μόνο τίς συστατικές πληροφορίες τους, ἐνῶ φιλοξενοῦνται ἄλλες πού εἶναι λιγότερο σημαντικές. Τέλος, προσεγγίζονται μόνο ἂν δουλεῖ κανεῖς μέ τό μεταφρασμένο κείμενο ἢ μέσω τῶν βοηθητικῶν ἐργαλείων τοῦ προγράμματος,

ἐνῶ θά μπορούσαν νά ἐπικοινωνοῦν ἄμεσα καί μέ τά πρωτότυπα κείμενα.²⁵

Γενικότερα, τό ἀρχαιολογικό ὑλικό δέν φαίνεται, σέ ὅλες τίς ἐκδοχές του, νά ἔχει ἐπιλεγεῖ σύμφωνα μέ ἐσωτερικά κριτήρια (ποιά, δηλαδή, σχετικά τεκμήρια θά μπορούσαν νά ὑποστηρίξουν σέ συγκεκριμένα σημεῖα τά φιλοξενούμενα κείμενα καί τά κεφάλαιά τους) ὅσο μέ βάση ἐξωτερικά (οἰκονομικά, δικαιωμάτων πνευματικῆς ἰδιοκτησίας), γιά τά ὁποῖα γίνεται διεξοδικότερος λόγος παρακάτω. Ἀναπόφευκτα ἡ κατεύθυνση τῶν διαθεματικῶν προσεγγίσεων ὑποαγορεύεται ὄχι ἀπό τόν δάσκαλο ἀλλά ἀπό τό μηχανήμα καί τίς «ἀναγκαστικές» ἐπιλογές τῶν σχεδιαστῶν τοῦ προγράμματος.

4) Ὑπακούοντας στή λογική τοῦ συνεχῶς ἐξελισσόμενου λογισμικοῦ, πού ὑπερβαίνει προκαθορισμένους, παιδαγωγικούς ἢ ἐρευνητικούς, στόχους καί καταργεῖ διχοτομήσεις ἀνάμεσα σέ παραδοσιακοῦς κλάδους ἀρχαιογνωσίας, ὁ κόσμος τοῦ «Περσέα» θά μπορούσε νά κριθεῖ λίγο πολύ χαοτικός: δέν φαίνεται νά διαθέτει ἀρχή, μέση καί τέλος. Ἡ συμμόρφωση πρός τίς συμβάσεις τοῦ «ἀνοιχτοῦ» λογισμικοῦ ἐπιβάλλει τήν καθαρῶς ἱεραρχική δομή τῶν περιεχομένων του – μιά ἀρχική σελίδα ὀδηγεῖ μέσω δεσμῶν σέ μιά δεύτερη, πού παραπέμπει μέ τή σειρά της σέ μιά τρίτη κ.ο.κ. – πού δέν συνδυάζεται μέ τήν κυκλική, ὥστε ὁ χρήστης, ἐκτελώντας μιά σκόπιμη λειτουργία, νά ἔχει τήν αἴσθησιν ὅτι ὀδηγεῖται στήν ἐπίτευξη κάποιου τέρατος. Ἡ προβολή τῶν ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων, χάρις στήν ἐξονυχιστική ἐπεξεργασία πού ἔχει ὑποστεί τό ἑλληνοαγγλικό λεξικό τῶν LSJ,²⁶ ὑπερέχει σαφῶς, μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον, ἐναντι τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ, ἐνῶ οἱ παρεχόμενες πληροφορίες ἀποδεικνύονται ἀνισες: ἄλλοῦ εἶναι συχνά γενικές (λ.χ., ἡ ἐπισκόπηση τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας), ἄλλοῦ ἐξειδικευμένες (πρβλ. τά δοκίμια γιά τοῦς ζωγράφους τῶν ἀγγείων) ἢ ξεπερα-

22. Miall, D.S. & T. Dobson, 2001. «Reading Hypertext and the Experience of Literature». *Journal of Digital Information* 2.1: <http://jodi.ecs.soton.ac.uk/Articles/v02/i01/Miall/>

23. FIPSE, 1993-96, ὅπ.π.

24. Warwick, C. 2000. «Technophobias, or the Nintendo Generation? A Study of the Use of ICT in Teaching and Learning in Modern Language», στόν τόμο J. Anderson - A. Chatterjee - Chr. J. Kay & M. Scott (eds.). *ALLC /ACH 2000. The 12th Joint International Conference of the Association for Literary and Linguistic Computing and the Association for Computers and the Humanities*. University of Glaskw 21-25, July 2000, 3-15.

25. Eiteljorg, H. II. 1997a. «Perseus 2.0. A Review». *CSA New Letter* 10.1: 4-7. Ἐπίσης στήν ἠλεκτρονική σελίδα: <http://www.csanet.org/newsletter/spring97/nl059705.html>

26. Crane, G. 1998b. «New Technologies for Reading: The Lexicon and the Digital Library». *Classical World* 91.6: 471-501.

σμένες (πολλές από τις αγγλικές μεταφράσεις των αρχαίων κειμένων και αρκετά έρμηνευτικά υπομνήματα). Χρειάζεται, επομένως, πολύς μόχθος από τον εκπαιδευτή, προκειμένου να δαμάσει το ανισοσθενές υλικό του «Περσέα», ώστε να το προσαρμόσει κατάλληλα στο επίπεδο μίας συγκεκριμένης, ηλικιακής και μαθησιακής, κατηγορίας εκπαιδευομένων.

5) Ο θησαυρός του «Περσέα» μπορεί και να παραφορτώνει με πληροφορίες δασκάλους ή σπουδαστές, με κίνδυνο να τους προκαλέσει σύγχυση ή και να τους αποθαρρύνει από τη δημιουργική τους αξιοποίηση.²⁷ Αν και το ένδεχομένο αυτό αποδίδεται στην έλλειψη συστηματικής εξοικείωσης με το πρόγραμμα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι πληθωρικοί δεσμοί των υπερκειμένων, καθώς δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες (γνωστικές-πολιτιστικές) συγκεκριμένων χρηστών, μπορεί να αποδειχθούν περιττοί και άσχετοι με κάποιο υπό μελέτη θέμα. Αν, για παράδειγμα, ο χρήστης ενεργοποιήσει τον δεσμό της λέξης «νόστος» (homecoming) στο μεταφρασμένο προοίμιο της *Οδύσσειας*, από τις επτά διασυνδέσεις, μόνο ή μία (ένα ανάγλυφο της ύστερης κλασικής περιόδου), ένδεχομένως τον αφορά. Οι υπόλοιπες έξι είναι έντελως άσχετες με το όμηρικό κείμενο, και αναφέρονται σε λήμματα από τα αρχαία του πανεπιστημίου όπου βρίσκεται ή έδρα του προγράμματος.

Έχει παρατηρηθεί, γενικότερα, ότι το μυαλό του ανθρώπου δουλεύει πράγματι συσχετικά, αρκεί να μη βομβαρδίζεται από πληροφορίες και, κυρίως, να μην οδηγείται σε συμπεριφοριστικούς αναγωγισμούς. Έπειδή η ανάγνωση και η μνήμη είναι συντηρητικές δυνάμεις, επισημαίνεται ότι οι αναγνώστες των υπερκειμένων δυσκολεύονται συχνά να πουν με βεβαιότητα αν πράγματι βρίσκονται μέσα σε ένα συσχετικό σύνολο πληροφοριών, το οποίο μάλιστα να τους αφορά.²⁸ Υπ' αυτή την έννοια, η «συνδεσμολογία» και «τοπογραφία» δεν είναι έγγενεις αρετές του υπερκειμένου, αλλά μηχανισμοί που αποδεικνύουν την αποτελεσματικότητά τους στο εσωτερικό της εκάστοτε ηλεκτρονικής εφαρμογής υπό τη βασική, μάλιστα, προϋπόθεση ότι υπολογίζεται πώς η έννοια του δεσμού δεν προσλαμβάνεται με τον ίδιον τρόπο από τον συντάκτη και τον συγκεκριμένο αποδέκτη ενός υπερκειμένου.²⁹ Στην περίπτωση του «Περσέα» απομένει να αποδειχθεί αν και κατά πόσο οι χρήστες εκλαμβάνουν τα 234 σχόλια και παράλληλες αναφορές στο πρωτότυπο κείμενο των πρώτων 45 στίχων της *Οδύσσειας* ως διακειμενικές συνδέσεις συγκριτικώς με τις «φτωχές» παραπομπές ενός έντυπου έγχειριδίου.

IV. Όσο πίο πολλά, τόσο πίο φτηνά;

Οι δύο προηγούμενες εκδοχές, ευδιάκριτες ως προς τον βαθμό και τον τρόπο της έρμηνευτικής τους υπόψιας απέναντι στο ηλεκτρονικό εργαλείο, στην πράξη συχνά συγχέονται. Οι συνεχείς αναβαθμίσεις, εξάλλου,

των ηλεκτρονικών προγραμμάτων (του «Περσέα» συμπεριλαμβανομένου), ανατροφοδοτούνται από τους εκάστοτε ελέγχους επί τεχνικών θεμάτων, με αποτέλεσμα να εντάσσουν τις όποιεςδήποτε διορθωτικές προτάσεις στο νέο προϊόν, το οποίο ακυρώνει την αξία του παλαιότερου. Η ευελιξία των λογισμικών παρέχει τη δυνατότητα στους σχεδιαστές/προγραμματιστές να μετατρέπουν μακροπρόθεσμα τα τεχνικής τάξεως μειονεκτήματα των προϊόντων τους σε προτερήματα. Είναι νωρίς ακόμη, και ίσως ρητορική υπερβολή, να συμμεριστεί κάποιος την πρόβλεψη ότι ο «Περσέας» θα αποδειχθεί «Ίκαρος»³⁰ μπορεί, όμως, και πρέπει, να υπολογίζει και σε «περικείμενες» ή «υποκείμενες» όψεις του, που στηρίζουν τη λειτουργία και ιδεολογία του.

1) Η συνεισφορά του «Περσέα» στη διδακτική της αρχαιολογίας παραμένει ανοικτό προς το παρόν ζήτημα, το οποίο, για να τεθεί στη σωστή του βάση, χρειάζεται να οριοθετηθούν με σαφήνεια οι δυνατότητες του, και να αναιρεθούν, γενικότερα, οι κάπως μυωπικές αντιλήψεις που διατυπώνονται σχετικά με τη χρήση των υπολογιστών ως εργαλείων υποστήριξης της διδασκαλίας.

Προέχει, καταρχάς, η συστηματικότερη διερεύνηση του ζητήματος που αφορά την πρόοδο των σχέσεων ανάμεσα σε εκπαιδευτές και εκπαιδευομένους, την οποία υποστηρίζεται ότι προάγει το σχετικό πρόγραμμα. Η υιοθέτηση, από τους σχεδιαστές τους, της κοινωχρηστής άποψης ότι ο δάσκαλος, με τη διαμεσολάβηση του μηχανήματος, μετακινείται από τη θέση του αποκλειστικού και εξουσιαστικού φορέα μετάδοσης γνώσης σε εκείνην του διαλογικού οργανωτή-καθοδηγητή όχι μόνον υπεραπλουστεύει σύνθετα ζητήματα παιδαγωγικής, αλλά και διατυπώνεται με άβασανιστη ευκολία: σαν να μίν υπήρξαν, και δέν υπάρχουν, εκπαιδευτικοί που, δίχως υπολογιστές και λογισμικά, έκαναν, και κάνουν, πράξη ζωής τη διαλογική συνεργασία με τα ακροατήριά τους, ενώ αποσιωπάται το γεγονός ότι πίσω από τα ηλεκτρονικά προγράμματα κρύβονται οι σχεδιαστές και οι διαφημιστές τους με τα μηχανιστικά, πολλές φορές, υπερκείμενά τους και τα

27. Mylonas et. al., 1993, όπ.π., σελ. 136.

28. Charney, D.D. 1994. «The Effect of Hypertext on Processes of Reading and Writing», στον τόμο C.L. Selfe & S. Hilligoss (eds.). *Literacy and Computers: The Complications of Teaching and Learning with Technology*. New York: Modern Language Association, 238-226 [Research and Scholarship in Composition 2].

29. Burbules, N.C. 1998. «Rhetories of the Web: Hyperreading and Critical Literacy», στον τόμο I. Snyder & M. Joyce (eds.) *Page to Screen: Taking Literacy into the Electronic Era*. London: Routledge, 102-122.

30. Birkerts, S. 1994. «Perseus Unbound», στον τόμο του ίδιου συγγραφέα *The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in an Electronic Age*. Boston & London: Faber and Faber, part III, ch. 9, 134-140.

δογματικά σενάρια διδασκαλίας τους. Υπονοεί, έπειτα, ότι οι δυνατότητες του προγράμματος υπερβαίνουν κατά πολύ τις άποσπασματικές, ή και λειψές, γνώσεις του δασκάλου. Θέση πού μερικώς ισχύει, υπό τήν προϋπόθεση ότι οι σχέσεις δασκάλου-μαθητή περιορίζονται στο επίπεδο τής απρόσωπης, άνατροφοδοτικής διαδικασίας καταλογραφημένων πληροφοριών. Άν, ώστόσο, έπιμένουμε νά πιστεύουμε ότι ή διδακτική τής αρχαιογνωσίας, ως ειδικότερος κλάδος τής ανθρωπογνωσίας, άποσκοπεϊ στο πώς νά μπορεί ό συγκεκριμένος κάθε φορά σπουδαστής, μέ τή σταθερή ύποστήριξη του δασκάλου, πού μόνο αυτός γνωρίζει τίς δυνατότητές του, νά τοποθετείται ό ίδιος μέ κριτικό τρόπο τόσο άπέναντι στον έαυτό του (ως ενεργητικό ύποκείμενο τής ιστορίας) όσο και άπέναντι στον κόσμο, ό οποίος είναι άποτυπωμένος στα κείμενα και τίς εικόνες, τότε είναι έξαιρετικά έλέγγμο κατά πόσο ό διαμεσολαθητικός ρόλος του «Περσέα», και όχι μόνο, μπορεί νά συνεισφέρει προς μία τέτοια διδακτική προοπτική.³¹

Ός προς αυτό τό σημείο, οι φιλόλογοι, έκτός του ότι όφείλουν νά λαμβάνουν υπόψη τους ότι οι υπολογιστές δέν λύνουν προβλήματα διδασκαλίας,³² χρειάζεται νά συνειδητοποιήσουν ότι ή κριτική στάση άπέναντι στα κείμενα, στον πολιτισμό, στή σκέψη και στήν ιστορία καλλιεργείται όχι μόνο στήν περίπτωση πού ό εκπαιδευόμενος μαθαίνει νά επεξεργάζεται αναμφίσημες άπαντήσεις, αλλά, όταν είναι σέ θέση νά άπορεί, νά έλέγχει τήν έγκυρότητα των άπόψεών του, νά άποστασιοποιείται από τήν παρεχόμενη γνώση και νά μπορεί νά διατυπώνει τήν προσωπική του άποψη στή διαπραγμάτευση ενός θέματος.³³ Η αρχαιογνωστική, κριτική ικανότητα στή συγκεκριμένη περίπτωση υπερβαίνει κατά πολύ τήν ταξινόμηση και χρήση του ήδη έγνωσμένου και ταυτίζεται μέ τήν παμπάλαια μέθοδο μαιευτικής, πού οδηγεί στήν άρνηση έντέλει τής παραδεδομένης γνώσης.³⁴ Άν ό νηφάλιος χρήστης άναλογιστεί τί τό ποιοτικώς νέο κατορθώνει δουλεύοντας μέ τά «μονοπάτια» των ψηφιακών δίσκων του «Περσέα», μπορεί και νά συμπεράνει ότι τελικώς συναρμολογεί, μέ συνδυασμούς, κομμάτια πληροφοριών από τό πρόγραμμα άκολουθώντας τίς συμβάσεις κατασκευής ενός εικονικού αρχαιογνωστικού πάζλ. Ένδιαφέρει, μέ άλλα λόγια, λιγότερο ή γνώση ενός υπό διερεύνηση θέματος και περισσότερο ή τεχνογνωσία, ή όποία και προϋποθέτει άπλως τή μήυση στον τρόπο λειτουργίας του συστήματος.

2. Χρειάζεται, επίσης, νά διευκρινιστεί ποιόν άκριβώς τομέα του αρχαιογνωστικού curriculum έρχεται νά βελτιώσει ό «Περσέας», δεδομένου ότι ή έπίτευξη των στόχων και τής αρχαιογνωστικής εκπαίδευσης προϋποθέτει άπαντήσεις σέ ζητήματα σχετικά μέ τό περιεχόμενο (τό τί), τή μέθοδο (τό πώς) και, κυρίως, τον λόγο ή τό τελικό της αίτιο (τό γιατί, ή γιά ποιόν σκοπό). Ο «Περσέας» βέβαια – ύπενθυμίζουν οι σχε-

διαστές του – είναι μία ψηφιακή βιβλιοθήκη και όχι ένα σχέδιο μαθήματος ή πρόγραμμα σπουδών άποψη, καταρχάς, τουλάχιστον άντιφατική, πού έπιστρατεύεται σέ άπολογητικές κυρίως περιστάσεις,³⁵ άν ληφθεί υπόψη ή, κατά τά άλλα, πληθωρική εμφάνιση στο διάδίκτυο σχετικών σεναρίων μαθημάτων και ύποδειγματικών διδασκαλιών. Άλλά ακόμη και ως καθαρώς πληροφοριακός θησαυρός ό «Περσέας» ένσωματώνει τίς άπαντήσεις στα έρωτήματα περί του πώς και του γιατί τής αρχαιογνωστικής εκπαίδευσης στα συνεχώς προστιθέμενα περιεχόμενά του. Τό μέσον, έν προκειμένω, είναι τό μήνυμα, και στον βαθμό πού κάθε περιεχόμενο άποτελεί ένα νέο κείμενο, τά συνεχώς προστιθέμενα κείμενα στον «Περσέα» άναπαράγουν τήν καθιερωμένη άποψη ότι ή περισσότερη πληροφορία συμβάλλει στή βελτίωση τής αρχαιογνωστικής μάθησης. Έτσι, τό ζητούμενο τής ποιοτικής άναμόρφωσης τής διδασκαλίας του κλασικού πολιτισμού έξαρτάται από τήν ποσότητα των εργαλείων (των βιβλίων και των «θρανίων»), τά όποια άλλωστε δάσκαλοι και σπουδαστές χρησιμοποιούν έδω και πολλά χρόνια. Η διαφορά έγκειται στο ότι τώρα, μέ τό σχετικό πρόγραμμα, τά εργαλεία είναι μεγαλύτερα και περισσότερα, και άμεσότερη ή πρόσβαση στα πάσης φύσεως δεδομένα τους.³⁶

3) Η λογική τής ποσοτικής εύρησις, πού διέπει τή λειτουργία και κυκλοφορία του «Περσέα», καθώς είναι πλήρως έξαρτημένη από τους κανόνες τής ισχύουσας, οικονομικής και πολιτισμικής άγοράς, συνεπάγεται δεσμευτικές έπιλογές και χαρακτηριστικές παρουσίες/άπουσιες. Κατά πρώτο λόγο, ό επιδιωκόμενος στόχος τής προσέλκυσης ευρύτερων άκροατηρίων

31. Carson, S. 1998. «Some Remarks on Education and Computer Technology». *Classical World* 91.6: 513-520.

32. Pellacani, D. 2000. «L' uso del computer nella didattica del latino: una ricerca sul campo», στο A. Cristofori et. al. (hrsg.), *La rete di Arachne*, 119-145.

33. Carson, S. 1998, ό.π., σελ. 517.

34. Χριστίδης Α.-Φ. 2001. «Υπολογιστές και γλωσσική άγωγή: ύποβαθμισμένες πτυχές ενός πολύπλοκου θέματος», στον τόμο Δ. Κουτσογιάννης (έπιμ.). *Πληροφορική-επικοινωνιακή τεχνολογία και γλωσσική άγωγή: ή διεθνής έμπειρία*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Έλληνικής Γλώσσας, 297-301.

35. Crane, G. and the other creators of Perseus, 1992, «Response: What Is Perseus? What Is It Not?». Comments on the BMCR Review of Perseus 1.0». *Bryn Mawr Classical Review* 3.5.24:497-502. Έπίσης στήν ήλεκτρονική σελίδα: <http://www.infomotions.com/serials/bmer/bmer-v3n05-crane-response.txt>.

36. Percy, L.T. - S. Wiltshire - R. Hamilton - H. Eiteljorg & J.J. O'Donnell. 1992. «Perseus 1.1: Interactive Sources and Studies on Ancient Greece. New Haven: Yale University Press 1992». *Bryn Mawr Classical Review* 3.5.4: 347-357. Έπίσης στήν ήλεκτρονική σελίδα: <http://ccat.sas.upenn.edu/bmer/1992/03.05.04.html>

επιβάλλει την προβολή του παραδοσιακού «Κανόνα» των αρχαιοελληνικών κειμένων, ενώ από τα έργα της μετακλασικής περιόδου φιλοξενούνται στο πρόγραμμα όσα τόν υπηρέτουν. Έτσι, η έλπίδα ότι το συγκεκριμένο παράδειγμα του «Περσέα» θά άνέτρεπε τό συντηρητικό curriculum τών κλασικών σπουδών, υπεύθυνο για τή συρρίκνωση τής αρχαιοελληνικής γραμματείας σέ μερικούς μόνο συγγραφεῖς μιᾶς περιόδου, τής κλασικής, καί μερικές ἑκατοντάδες σελίδων,³⁷ ἔχει πολύ λίγο μέχρι σήμερα πραγματοποιηθῆ.

Ἐξάλλου, εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στό πρόγραμμα δέν υπάρχουν ἐρμηνευτικά δοκίμια, πού θά μπορούσαν, μέ τήν ἀντιπαράθεσή τους, νά ὑποστηρίξουν τό πλαίσιο ἑνός διαλογικοῦ προβληματισμοῦ γιά τά ἀρχαῖα κείμενα καί τίς εἰκόνες τους. Τά καλά, σύγχρονα ἐρμηνευτικά ἐγχειρίδια καί σχόλια, προστατευμένα ἀπό νόμους πνευματικῆς ιδιοκτησίας, κοστίζουν ἀκόμη ἀκριδιά, γιά νά περάσουν σέ ἠλεκτρονική μορφή, ἐνῶ ἡ φιλοξενία διαφορετικῶν ἐρμηνευτικῶν ἀπόψεων ἀπαιτεῖ χρόνο καί χρήμα.³⁸ Ἄν καί σύμφωνα μέ τήν προηγούμενη ἄποψη δύσκολα θά μπορούσε νά προσπεράσει ὁ χρήστης τό ζήτημα τών πολλῶν πεπαλαιωμένων φιλοξενούμενων ἐκδόσεων, εἶναι δυνατόν, παρά ταῦτα, νά ἐξαρτήσῃ τήν ἐρμηνεία τών ἀρχαίων κειμένων ἀπό τή δυνατότητα τοῦ προγράμματος νά ὑπολογίζει τή συχνότητα τών ἀρχαίων λέξεων μέσα στά συμφραζόμενά τους.³⁹ Ἀλλά ἀκόμη καί σέ αὐτή τήν περίπτωση χρειάζεται πολλή ἐρμηνευτική δουλειά, γιά νά αἰτιολογηθῆ ἡ παρουσία, ἢ ἡ ἀπουσία, μιᾶς λέξης στά ἔργα ἑνός ἢ περισσοτέρων συγγραφέων.

Ἐξ ἀποτελέσματος, λοιπόν, ἡ ἐρμηνεία, ὡς μέθοδος μέ τήν ὁποία στό σημερινό σχολεῖο ἐλέγχεται τουλάχιστον τό «ἀξιανάγνωστο» τών ἀρχαίων κειμένων, καταντᾷ ὑποκειμενική δραστηριότητα, ὑπόθεση τοῦ δασκάλου, τοῦ σπουδαστῆ, τοῦ καθηνοῦ. Ὁ «Περσέα» «εἶναι ἕνα περιβάλλον στό ὁποῖο οἱ χρήστες μπορούν νά ἀναλύουν τά δικά τους ἐπιχειρήματα καί νά κατασκευάζουν τίς προσωπικές τους ἀπόψεις».⁴⁰ Ἡ σχέση τῆς διατύπωσης αὐτῆς μέ τήν ἀρχή τῆς ἀποδόμησης σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἐρμηνεία δέν βρίσκεται μέσα στά κείμενα ἀλλά στό μυαλό τών ἀνθρώπων, εἶναι προφανῆς. Ἐπομένως, ἡ ἀπουσία τῆς ἐρμηνευτικῆς διαδικασίας ἀπό τόν «Περσέα» μετατρέπεται ἀπό μειονέκτημα σέ πλεονέκτημα, καθῶς ὅλοι γνωρίζουμε σήμερα πῶς ἡ ἐλεύθερη ἐρμηνευτική δράση καί, κυρίως, ἡ σχετικιστική κατανόηση τών τρόπων μέ τούς ὁποίους παράγεται τό νόημα στά κείμενα καί στόν κόσμο εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένες μέ τίς θεμελιώδεις ἀξίες τών μεταβιομηχανικῶν κοινωνιῶν τῆς δύσης, τῆς ἰτομικότητας λ.χ. καί τῆς ιδιωτικῆς ἐλευθερίας.⁴¹

Ἄν ἔχουν, ὅμως, ἔτσι τά πράγματα, ὀφείλουμε νά ἀναρωτηθοῦμε μήπως ἡ θεωρία γιά τόν ἐκδημοκρατισμό καί τή διάδοση τῆς ἠλεκτρονικῆς ἀρχαιογνωσίας, πού ἔχει ἀφήσει ἀνεπηρέαστη μόνο τήν ἡπειρο τῆς Ἀνταρктиκῆς,⁴² συνιστᾷ τό ἰδεολογικό ἄλλοθι γιά τόν

μετασχηματισμό τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς γραμματείας του ἀπό ὑψηλό καί ἐλιτίστικο ἀγαθό σέ ἀνώδυνο καί ἀναλώσιμο ὕλικό.

37. Dee, J.H. 1989. «Cultural Literacy and the Classics», στόν τόμο P. Culham & L. Edmunds (eds.). *Classics*, 273-281.

38. Mylonas, E. 1993. «The Perseus Project», στόν τόμο Ann Okerson (ed.), *Scholarly Publishing on the Electronic Networks. The New Generation: Visions and Opportunities in Not-for-Profit Publishing. Proceedings of the Second Symposium, December 5-8, 1992*. Washington: Association of Research Libraries - Office of Scientific & Academic Publishing, 81-88. Ἐπίσης στήν ἠλεκτρονική σελίδα: <http://www.arl.org/scomm/symp2/Mylonas.html>.

39. Crane, G. 19986, σελ. 492-494.

40. Marchionini, G. & G. Crane, 1994. «Evaluating Hypermedia and Learning: Methods and Results from the Perseus Project». *ACM Transaction on Information Systems* 12: 5-34.

41. Kernan, A. 2001. Ὁ Θάνατος τῆς λογοτεχνίας. Μτφρ. Ἀ. Ἐμμανουήλ, Ἀθήνα, ἐκδ. «Νεφέλη», σελ. 227, 230.

42. Latousek, R. 2000. «The Globalization of Classical Computing», στόν τόμο A. Cristofori et. al. (hrsg.). *La rete di Arachne*, 57-68.

Crane, G. (ed.). The Perseus Digital Library: <http://www.perseus.tufts.edu/>

Crane, G. 2000. *Perseus 2.0. Interactive Sources and Studies on Ancient Greece*. CD-ROM (Platform-Independent Version). New Haven: Yale University Press.

Cristofori, A. - C. Salvatera, & U. Schmitzer (hrsg.), 2000. *La rete di Arachne - Arachnes netz*. Stuttgart: F. Steiner Verlag [Palingenesia 71].

Culham, P. & L. Edmunds (eds.) 1989. *Classics: A Discipline and Profession in Crisis?* Lanham: University Press of America.

Eiteljorg, H. 19976. «Perseus 2.0: Sources and Studies on Ancient Greek Culture». *Internet Archaeology* 3: <http://intarch.ac.uk/journal/issue3/reviews/eiteljorg.html>

Solomon, Jon (ed.). 1993. *Accessing Antiquity. The Computerization of Classical Studies*. Tucson: The University of Arizona Press.

Χριστοπούλου, Σ. & Δ. Γρηγορόπουλος, 2000. «Παρουσίαση τοῦ προγράμματος ΠΕΡΣΕΑΣ: Μιά ψηφιακή βιβλιοθήκη γιά τή μελέτη τοῦ ἀρχαίου κόσμου», στό 20 Συνέδριο: Οἱ τεχνολογίες τῆς πληροφορίας καί τῆς ἐπικοινωνίας στήν ἐκπαίδευση, Πάτρα, 13, 14 καί 15 Ὀκτωβρίου 2000: http://www.upatras.gr/conferences/ictedu/Poster_pdf/paper71.pdf.

Τελευταία πρόσβαση στίς ἠλεκτρονικές σελίδες τοῦ διαδικτύου: 20/03/2002.

ΘΕΑΤΡΟ

Περίοδος 2001-2002, «ή μεγάλη άνθιση»
Μά είμαστε σίγουροι;

της Μαριάννας Τόλια

Η χειμερινή αύλαία μόλις έπεσε: αρχές Ιουνίου ήδη. Ο Μάιος, παραδοσιακός μήνας άργίας τών θεάτρων άλλοτε, δέν έπαψε ούτε φέτος νά δίνει προεμίρες. Κατά τά ειωθότα από τά τέλη τής δεκαετίας τού '90 άλλωστε. Έν πάσει περιπτώσει ή λήξη τής θεατρικής περιόδου 2001-2002, πού έχει ξεκινήσει θυμόμαστε, μέ άνησυχητικά άδειες αίθουσες, οί περισσότεροι είχαν τότε στραμμένη τήν προσοχή στό 'Αφγανιστάν και τά άμερικανικά πολεμικά έπιτελεία, προκαλεί αυτές τές μέρες τές συνήθειες άποτιμήσεις, τόν συνήθη άπολογισμό. Οί πρώτες έχουν ήδη δει τό φως τής δημοσιότητας στά καθημερινά φύλλα. «Χρονιά τής μεγάλης άνθισης τού έλληνικού θεάτρου» διαπιστώνουν όρισμένες και «ή 'Αθήνα έχει μεταβληθεί σέ ζωντανό θεατρικό έργαστήριο μέ άπειρα έργα και σκηνές» ή ακόμη «τό έλληνικό θέατρο δέν είναι πιά φτωχός συγγενής τού δυτικοευρωπαϊκού: όχι μόνο δέν έχει τίποτα νά τού ζηλέψει αλλά και είναι μπροστά από αυτό». Κάπως έτσι, μέσ' στην καλή χαρά και τήν περηφάνια. Άλλες πάλι, πού ίσορροπημένες φωνές αναγγαρίζουν σωστά τήν ενίσχυση τής καλλιτεχνικής-αίσθητικής άριότητας τού νεοελληνικού θεάτρου, δέν παραδλέπουν, ώστόσο, τά κενά τής δραματουργίας του.

Τρίτη παράμετρος πού θά μπορούσε νά ληφθεί ίσως υπόψη είναι τά πεζά ζητήματα τών αριθμών πού άφορούν παραστάσεις, θεατές κλπ. και τά όποια τείνουν συνήθως νά άγνοούνται. Τά στατιστικά τού Εύρωβαρόμετρου, φέρ' ειπείν, πού πρόσφατα μάς υπενθύμισαν ότι τό 80% τών Έλλήνων ούδέποτε έχει πάει θέατρο μέσα στον τελευταίο χρόνο - και τό 73% τών Εύρωπαίων παρομοίως. Τές στατιστικές έπισημάνσεις τής Ε-ΣΥΕ πού αναφέρουν ότι στην ένδεκαετία 1988-1999, τό μερίδιο δαπάνης τού έλληνικού νοικοκυριού για δημόσια θεάματα, θέατρο και κινηματογράφο δηλαδή,

μειώθηκε από τό 0.85% στό 0.24% επί τού συνόλου στή χώρα μας πᾶμε, δηλαδή, πολύ λιγότερο θέατρο και κινηματογράφο τώρα από ό,τι πηγαίναμε δέκα χρόνια πριν. Τές ανακοινώσεις τού Σωματείου Έλλήνων Ηθοποιών (ΣΕΗ) ακόμα, πού καταγράφουν έπίσημη άνεργία στον κλάδο 80% - μόνον οί πεταλωτές άλλωστε εμφανίζουν ίσως ύψηλότερη.

Τό κείμενο πού ακολουθεί θέλει νά είναι ως ένα βαθμό άπολογιστικό, λαμβάνοντας έν τούτοις υπόψη του και αριθμητικά στοιχεία. Δέν έχει αξιώσεις συνολικής άποτίμησης, ένδεικτικής μόνον. Πολλά και πολλούς άγνοεί, δέ θά μπορούσε νά γίνει διαφορετικά άλλωστε. Μόνον σαράντα από τό σύνολο τών 270 παραστάσεων τής περιόδου έχει υπόψη του, έστω και κατά τό δυνατόν αντιπροσωπευτικές (καταξιωμένων θεάτρων, θιάσων, σκηνοθετών αλλά και νεανικών ομάδων εξέισου, θεατρικών έργων αλλά και διασκευών από λογοτεχνία ή άλλες πηγές επίσης). Μέ αυτή τήν έποπτεία και τήν άπαραίτητη δημοσιογραφική έρευνα, καταγράφει έπιλεκτικά στοιχεία και κατηγορίες από τήν μόλις τερματισθείσα χειμερινή θεατρική περίοδο 2001-2002. Λίγα και ένδεικτικά, άφου τά πράγματα στό πεδίο τού θεάτρου, όπως άλλωστε και σέ κάθε πεδίο, αναπτύσσονται έτσι κι άλλιώς σέ μακρύτερες τού ενός έτους διάρκειες πολλά, δέ, από τά φαινόμενα πού συγκέντρωσαν τήν προσοχή μας και τήν προσοχή όλων τών ασχολούμενων περί τά θεατρικά στον έλληνικό Τύπο φέτος είναι πιθανό, ακόμη και βέβαιο, ότι θά μάς άπασχολήσουν και τού χρόνου.

Χώροι και παραστάσεις, ρίζες και σημασία ενός πληθωρισμού

Και ξεκινάμε από τά έξόφθαλα. Γιατί μπορεί νά

είναι αλήθεια ότι έχουμε βαρεθεί να τό άκοϋμε και να τό διαπιστώνουμε, ότι δέν άφορά μόνο τό θέατρο, οϋτε καν τήν τέχνη αποκλειστικά, ώστόσο τό φαινόμενο ενός «θεατρικού πληθωρισμού», «υπερπληθωρισμού» καλύτερα, ήταν τό πρώτο, έμφανεστερο, έντονότερο χαρακτηριστικό τής περιόδου 2001-2002. Μ' αυτό ήρθε σέ έπαφή όποιος σκέφτηκε ή είπε «πάμε θέατρο» κι άνέτρεξε στίς στήλες τών θεαμάτων για τό σκοπό αυτό – για να άναστανάξει στή συνέχεια βαθιά και να ψιθυρίσει, «άν είναι δυνατόν, χάνεσαι μέσα σέ αυτό τό πράγμα!» Κατά συνέπεια ή όποιαδήποτε άποτίμηση τής περιόδου ειλικρινέστερο είναι να ξεκινήσει από αυτόν τόν πληθωρισμό και, προσπερνώντας τίς γενικόλογες έπισημάνσεις, ότι σέ άλλες πόλεις του έξωτερικού, Παρίσι ή Λονδίνο για παράδειγμα, ύπάρχουν ύποπολλαπλάσια τών έλληνικών θέατρα άπευθυνόμενα σέ πολλαπλάσια έκατομμύρια πληθυσμών, να έπιχειρήσει να διαπιστώσει καταρχήν τά δικά μας άριθμητικά θεατρικά δεδομένα.

Μετράμε λοιπόν. Θεατρικούς χώρους έχουμε, είχαμε 102 πέροι. Πρωτογενώς σχεδιασμένους για θέατρα ή κατά μετατροπή, αυτό δέν ενδιαφέρει. Ένδιαφέρει μόνον ότι από τούς 98 τής προηγούμενης περιόδου, περάσαμε με όριακή αύξηση στους 102. Τήν ίδια όριακή αύξηση κατέγραψαν και οι λεγόμενες δεύτερες σκηνές πού άρχετοί θεατρικοί χώροι λειτουργούσαν σέ μικρότερες αίθουσες ή τό φουαγιέ τους. Τρίτη χωροθετική επέκταση: καταγράφηκε για πρώτη φορά σέ σημαντική έκταση ή χρήση μη θεατρικών χώρων για θεατρικές παραστάσεις. Μπάρ και μουσικές σκηνές φιλοξένησαν καθ' όλη τή διάρκεια τής περιόδου οϋκ όλίγες παραγωγές νεανικών ομάδων πού δέν έδρισκαν θέατρο, είτε δυσκολεύονταν να πληρώσουν τό δυσβάστακτο για τά οικονομικά τούς σχετικό ένοίκιο – μπάρ και μουσικές σκηνές ζητούν μόνον ποσοστά. Έν κατακλείδι, περί τούς 140 τελικά θεατρικούς και μη θεατρικούς χώρους «λειτούργησαν» φέτος θεατρικά, άλλοι γεμάτοι, άλλοι άδειοι, συνέπεια μιάς αύξημένης παραγωγής – προσφοράς παραστάσεων και ζήτησης χώρων για τήν παρουσίασή τους, μιάς υπερπληθωρικής, με άλλα λόγια, θεατρικής παραγωγής.

Όχι ότι τό φαινόμενο εξέπληξε κανέναν' ο πληθωρισμός άποτελοϋσε άλλωστε μόνιμο χαρακτηριστικό τής θεατρικής μας ζωής τά τελευταία χρόνια. Για μιά άκόμη χρονιά έπιτάθηκε, άγγίζοντας νέα άκρότατα όρια. Οι «πρεμιέρες» του 2001-2002, όπως τίς μέτρησε ο δημοσιογραφικός λόγος, υπερέβησαν τίς 260. Όχι εύκαταφρόνητος αλλά μικρός πάντως άριθμός από αυτές άπευθύνονταν στο – άν όχι πίο θεατρόφιλο πάντως περισσότερο θεατριζόμενο, λόγω τών σχετικών προγραμμάτων του ύπουργείου – παιδικό, σχολικό κοινό. Η μεγάλη πλειοψηφία τους άπευθυνόταν σέ μās, στον «έλεύθερο» θεατή, πού δέν πάει θέατρο. Από αυτές τίς «δικές» μας παραστάσεις, κατά μιά πρόχειρη ταξινόμηση, 80 περίπου, τό ένα τρίτο δηλαδή, άφορούσε παραγωγές έντός του παραδοσιακού, επαγγελ-

ματικού τύπου, πλαισίου – με έπιχειρηματική βάση, μεγάλη διάρκεια και μισθοδοτούμενους συντελεστές. Τά υπόλοιπα δύο τρίτα, άνω τών 150 παραστάσεων, ύπογράφονταν από αυτό τό νεφελώδες σύνολο πού έχουμε ταυτοποιήσει ως «νεανικές ομάδες». Χαρακτηρίζονταν από τήν άπουσία έπιχειρηματικής βάσης, τό άπλήρωτο τών συντελεστών, παραγωγοί άλλωστε κι οι ίδιοι τής παράστασή τους και τή μικρή διάρκεια τής παρουσίαισης. Οι τελευταίες αυτές δουλιές ήταν εκείνες πού εναλλάσσονταν πληθωρικά σέ πρώτες, δεύτερες σκηνές, φουαγιέ και Δευτερότητα διαφόρων χώρων καθ' όλη τή διάρκεια τής περιόδου αλλά και πού κυρίως σήκωναν τό βαρύ φορτίο τής άδειας ή ήμιάδειας αίθουσας – τηλεαστέρες ή καταξιωμένοι του θεάτρου είχαν και φέτος άρκετό κόσμο στίς αίθουσές τους. Και μολοντί, παρά τό άνώριμο του καλλιτεχνικού τους κριτηρίου, έδιναν πράγματα, δείγματα, λιγότερο ή περισσότερο καλά και ένδιαφέροντα, μάλλον χάνονταν εν τέλει μέσα στο ίδιο τους τό πλήθος.

Συμπέρασμα: ο θεατρικός πληθωρισμός, όπως διαπιστώνεται στίς έκατοντάδες σκηνές και παραστάσεις, λόγω έλλειψης κοινού και έξ άπλής άριθμητικής καταδικασμένες να παίζονται μπροστά σέ άδεια καθίσματα, πιστώνεται καμιά φορά στή ματαιοδοξία τών ανθρώπων του θεάτρου καθέννας θέλει να έχει τό δικό του μαγαζάκι και δέν ένώνουν τίς δυνάμεις τους, τέτοια λέγονται. Πράγμα πού μερικώς μόνον άληθεύει, άσε πού άφορά τούς καταξιωμένους αποκλειστικά του χώρου, τό ένα τρίτο δηλαδή του συνολικού άριθμού παραστάσεων. Τά άλλα δύο τρίτα; Η πληθώρα τών νεανικών ομάδων, αυτοί μοιάζουν να τόν τροφοδοτούν κυρίως, ύφιστάμενοι ταυτόχρονα και τό βάρος του. Σύμφυτη με τήν άνάλογη αύξηση του άριθμού τών δραματικών σχολών και έργαστηρίων στή χώρα μας, πού «παράγουν» μαζικά φουρνιές νέων ήθοποιών, καταδικασμένων άξιωματικά στήν άνεργία, ή πληθώρα τών νεανικών ομάδων έχει όδηγήσει σέ ένα ιδιότυπο θέατρο «μικτού τύπου». Οϋτε έρασιτεχνικό, οι συντελεστές του είναι σπουδασμένοι καλλιτέχνες κι όχι έρασιτέχνες, οϋτε επαγγελματικό, άφοϋ δέν τούς προσπορίζει οικονομικές άπολαβές κανένος τύπου. Με άντιστάθμισμα μόνον τήν προσδοκία ότι δουλειά τή δουλειά θά γίνει κάτι, ικανό να τούς φέρι μιά μέρα τών ήμερών στο επαγγελματικό θέατρο, οι νέοι ήθοποιοί δουλεύουν κούριερ, σέ μπάρ, κάνουν ιδιαίτερα κι ό,τι άλλο βάζει ο νους του άνθρώπου, χτίζοντας και προωθώντας, με δικές τους προσωπικές και οικονομικές θυσιές, τόν πληθωρισμό αυτό του όποιου, είπαμε, οι ίδιοι άποτελούν τά πρώτα θύματα... Τό μέλλον γι' αυτούς δέ διαγράφεται έλπιδοφόρο. Τό ΣΕΗ δίνει καταγεγραμμένη άνεργία 80% μεταξύ τών μελών του. Τό θεατρόφιλο κοινό, ποτέ ιδιαίτερα πολυάριθμο, μειώνεται σταθερά. Η μείωση τής ένδεκαετίας 1988-1999 πού καταγράφηκε στα στατιστικά τής ΕΣΥΕ για τά ποσά πού διαθέτουμε να πάμε θέατρο είναι έντυπωσιακά μεγάλη' άγγίζει τό 65%. Τό έλληνικό θέατρο έργάζεται

πολύ περισσότερο με τη χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού και των ιδιωτικών χορηγών, πολύ λιγότερο με το κοινό του. Βαρύνεται από μία μέγιστη αριθμητική αντίνομια: η αύξηση της «προσφοράς» του προσκρούει σε μία δραστική μείωση της κοινωνικής «ζήτησης» γι αυτό. Το σχήμα είναι έξ' όρισμού δυσλειτουργικό μετρημένα κονικά.

Τό στίγμα του σύγχρονου

Μετά τους αριθμούς, η διερεύνηση στο στίγμα της περιόδου 2001-2002, πού ήταν σε γενικές γραμμές ένα στίγμα σύγχρονο. Έμφανεστερο και ισχυρότερο χρόνο με τό χρόνο, είναι τό στίγμα μιάς νέας γενιάς Έλλήνων καλλιτεχνών πού, αφού ώρίμασε κι ανέβηκε περί τά τέλη δεκαετίας '80, αρχές '90, βρίσκεται τώρα στα πράγματα. Κι ως πρώτη ελληνική θεατρική γενιά με στενές επαφές με τό έξωτερικό, έχει εισάγει – και συνεχίζει νά εισαγάγει – στην περιφερειακή χώρα μας τούς σύγχρονους, δυτικοευρωπαϊκής κυρίως προελεύσεως, περί δραματικής τέχνης προβληματισμούς.

Σύγχρονες ματιές σε παλιά κείμενα, σύγχρονα κείμενα, σύγχρονες αποδομητικές παραστάσεις δίχως κείμενο ή σπαράγματα κειμένων, όλα αυτά υπήρχαν φέτος στίς ελληνικές σκηνές. Κατ' αρχήν είχαμε πάρα πολλά πρωτόπαιχτα έργα. Κείμενα της δεκαετίας του '90 ή γραμμένα μόλις πέροι, ελληνικά και ξένα, με τά ξένα νά υπερτερούν αριθμητικά των ελληνικών γιά μιά ακόμη χρονιά. Από τά ξένα, ή «τιμητική» άνήκε σε σύγχρονο επίσης, Άγγλο ζώντα συγγραφέα, τόν Χάρολντ Πίντερ πού βρέθηκε με τέσσερα έργα του στίς αθηναϊκές σκηνές. Από τά εισαγόμενα πρωτόπαιχτα ή πλειοψηφία προέρχονταν επίσης από τή σύγχρονη άγγλική και άμερικανική παραγωγή τό λέμε και άγλοσαξονική κυριαρχία στο χώρο του θεάτρου.

Τά εισαγόμενα άγλοσαξονικά κείμενα τώρα εμφάνιζαν ποικιλία: άλλα ήταν εύκολα, «πασαρίκα», άλλα ιδιαίτερος ενδιαφέροντα. Όρισμένα με προϊστορία επιτυχίας πίσω τους στον κινηματογράφο ίσως και νά προτιμήθηκαν με τήν προσδοκία ότι θά έφεραν κόσμο. Η δυσανάλογη προσοχή πού συγκέντρωσε γιά μιά ακόμη χρονιά τό βρετανικό ρεύμα του «στά μούτρα θεάτρου», κυρίως ή Σάρα Κέιν, μοιάζει πιθανό νά συνδέεται με τήν άγιολόγηση της Άγγλίδας συγγραφέως, μετά τήν αυτοκτονία της, από τόν ευρωπαϊκό άκαδημαϊκό κόσμο του θεάτρου σύσσωμο... Καλά τά περί «νέας δραματουργικής εποχής πρόκλησης», αλλά ήρθαν τά κείμενα της Κέιν, τά είδαμε, τά ξαναείδαμε... Σε όρισμένους είπαν κάτι, πολλοί, οι περισσότεροι, καταληφθήκαμε από άπάθεια. Ίσως νά είναι δύσκολη, ένδεχομένως κι άγνη, ή παραίτηση από τήν άπαίτηση γιά θέατρο πού νά νοηματοδοτεί τή δράση του νά θέλγει τό κοινό του.

Στό ελληνικό ρεπερτόριο, από τήν άλλη, είχαμε επίσης πολλά νέα έργα, πρωτόπαιχτα. Ανάμεσά τους εύχάριστα ξάφνιασε «Ο Έβρος άπέναντι» του τηλεοπτι-

κού διδύμου Ρέπλα-Παπαθανασίου γιά τόν κατ' αρχήν προβληματισμό του περί της ύποδοχής των μεταναστών από τήν ελληνική κοινωνία, τό ίδιο και ο μονόλογος της Κάτιας Γέρου γιά τόν άντρα μετανάστη. Η πλειοψηφία των πρωτοπαρουσιαζόμενων κειμένων, όμως, είχε προβλήματα: ιδιαίτερα όρισμένα προερχόμενα από τήν πένα νέων σε ήλικία ανθρώπων πρόδιδαν άβασάνιστο γραψίμο. Η «τιμητική», από ελληνικής πλευράς, άνήκε πάντως, στον άνατροπέα, καυστικό Μέντη Μποστάντζόγλου. Όχι ότι υπήρξε πληθώρα έργων του Μποστ στίς αθηναϊκές σκηνές. Υπήρξε σε μία μόνον. Τό συμπλήμα των έργων του Μποστ, μιά πετυχημένη «Μποστειάδα» πού έπεξεργάστηκε κι άνέβασε στή Στοά ο Θ. Παπαγεωργίου, ήταν όμορφο δείγμα ελληνικού λαϊκού, ζωντανού θεάτρου κι ίσως ή πιο χαρούμενη παράσταση της περιόδου.

Άλλα στοιχεία πού πρόδιδαν τήν ενίσχυση μέχρι κυριαρχίας ενός σύγχρονου στίγματος στίς παραστάσεις της περασμένης περιόδου: σύγχρονες ματιές σε παλιότερα θεάματα, αναζήτηση πηγών και εμπνεύσεων, εκτός του καθιερωμένου δραματικού λόγου, κατασκευή σκηνηκής έκφρασης από σπαράγματα λόγου, κειμένων ή ποίησης. Δεκάδες άνθρωποι του θεάτρου βρέθηκαν πέροι στραμμένοι εκτός δραματουργίας γιά νά κάνουν θέατρο, φτιάχνοντας τριάντα πέντε με σαράντα παραστάσεις εμπνευσμένες από λογοτεχνία, διηγήματα, πεζογραφήματα, ποίηση, παραμύθια, άλλα διβλία ή αυτοσχεδιασμό. Ανάμεσά σε αυτές τις έξωθεατρικές παραστάσεις βρίσκονταν κι όρισμένες από τις πλέον συζητημένες και, κυρίως, τις καλύτερες της χρονιάς. Δηγήματα των Παπαδιαμάντη και Βιζυηνού, ή Κυρία με τό Σκυλάκι του Τσέχοφ σε θεατρική διασκευή, ή Νύχτα του Τράγου από τά ελληνικά παραμύθια, τό δρώμενο Έθνικός Ύμνος του Μαρμαρινού, τό Έβδομο Ροΐχο της Ευγενίας Φακίνου με τή πραγματικά μαγική σκηνοθεσία του Δημ. Μαυρίκιου... Με κατακτημένα όλα τά σύγχρονα άνανεωτικά της δραματικής τέχνης μέσα, προτάσεις και τεχνικές (άξίες σκηνηκής λιτότητας, διδάγματα φτωχού θεάτρου, τολμηροί εκλεκτικισμοί, μίξη στοιχείων από διαφορετικές θεατρικές παραδόσεις, εκτεταμένη μίξη τεχνών λόγου-χορού-μουσικής επί σκηνής, χρησιμοποίηση βίντεο και διαφανειών κλπ), οι περισσότεροι καταξιωμένοι δημιουργοί και οι νεανικές ομάδες πού εργάστηκαν εκτός τυπικής δραματουργίας όχι μόνο έδωσαν όμορφα πράγματα αλλά άνοιξαν νέους δρόμους, δείχνοντας ότι τό ελληνικό θέατρο είναι ικανό νά προχωρήσει στους δικούς αισθητικούς δρόμους και άνανεώσεις. Προς ποιά κατεύθυνση είναι ένα κρίσιμο έρώτημα πού πρέπει νά απαντηθεί από τούς σκηνοθέτες, άνάλογα βέβαια και με τά ιδιαίτερα ενδιαφέροντά τους, τούς στόχους αλλά και τό κοινό άπέναντι. Οι καιροί, αντιεπικοινωνιακοί κατά βάθος, δέν εύνοούν, φέρ' ειπείν, τό δια-δραστικό θέατρο πού πήγε νά κάνει φέτος ο Μ. Μαρμαρινός. Ο Έθνικός Ύμνος, μιά παράσταση βασισμένη σε αυτοσχεδιαστικά κείμενα και γκροτοφονικά ή theater

document πρότυπα συγκίνησε όρισμένους από τούς θεατές της και πρότεινε άλλο τρόπο του «θεάσθαι» αλλά τά περισσότερα βράδια δέν πετύχαινε τόν στόχο της, νά συλλειτουργήσκει δηλαδή μέ τό κοινό της αντί νά βρεθεί άπέναντί του. Αυτά δέν σημαίνουν ότι δέν άξιζε τόν κόπο ή προσπάθεια, όποιος όμως θέλει νά κάνει δια-δραστικό θέατρο όφείλει νά τό καλλιεργήσκει μέ έπιμονή και σταθερότητα. Άπεναντίας, ή έπιστροφή τής μαγειρίας στή «άπομαγεμένη» θεατρική σκηνή τής έποχής μας, μέσα από τή χρήση ενός καθαρά κινηματογραφικού μοντάζ κατά τή θεατρική σκηνοθεσία από τόν Δημ. Μαυρίκιο στό *Έβδομο Ρούχο*, συγκίνησε τό κοινό της πολύ περισσότερο γιατί ταίριαζε καλύτερα μέ τόν όρίζοντα προσδοκιών μας.

Διά ταύτα

Ήτανε τελικά ή περίοδος 2001-2002 ή χρονιά τής «μεγάλης άνθισης του έλληνικού θεάτρου» είναι ή έρώτηση κρίσεως. Δέν είμαστε σίγουροι. Ναι, ασφαλώς, ήταν μιά άκόμη χρονιά πού έπιβεβαίωσε τή σταθερή άνοδο τής αισθητικής άριότητας του έλληνικού θεάτρου, σωστότερα τής έλληνικής σκηνικής τέχνης. Ναι, ασφαλώς, ήταν μιά περίοδος πού εξέφραζε τήν έποχή της, σφραγισμένη από τό στίγμα του «σύγχρο-

νου». Ναι, ασφαλώς, ήτανε μιά χρονιά μέ πάρα πολλές, ύπερβολικά πολλές παραστάσεις. Ναι, ασφαλώς ήταν μιά χρονιά μέ πολύ ένδιαφέρουσες, καλές, κάποιες έξαιρετικές άκόμη παραστάσεις. Κι άκόμη, ναι, ήτανε μιά χρονιά χωρίς σημαντική νεοελληνική δραματουργία. Ό άπολογισμός φαίνεται νά είναι θετικός. Όμως... Όμως όσο τό κοινό του θεάτρου μειώνεται – και μειώνεται σταθερά χρόνο τό χρόνο – φαίνεται λίγο άτοπο νά μιλάς γιά άνθιση. Οι πραγματικά καλές μέρες του θεάτρου, πού ποτέ άλλωστε δέν ύπήρξε μαζικής κατανάλωσης διασκέδαση, είναι πολύ πίσω. Άνήκουν στον 19ο αιώνα. Έμεις, μās άρέσει δέ μās άρέσει, ζούμε στά χρόνια τής «μεγάλης άνθισης» τής τηλεόρασης. Εκεί είναι όλος ό κόσμος, μπροστά της κάθεται τό 99% των Έλλήνων. Υπάρχει περίπτωση τό θέατρο νά αντιστρέψει πιά, έστω και μερικώς, τήν ροπή έγκατάλειψής του από τό κοινό; Πώς θά τό κάνει; Είναι τό ζήτημα οικονομικό; Τό κόστος του θεατρικού είσιτηρίου είναι πάντως ύψηλό κι αυτό δέ βοηθάει. Υπό τίς σημερινές συνθήκες, κι όσο τό θέατρο αποτελεί πολυτελή διασκέδαση ή άναψυχή, δέν ύπάρχει περίπτωση νά δει τό συρρικνούμενο κοινό του νά αυξάνεται. Θεάτρο όμως χωρίς θεατές, όσο άριστουργηματικό και νά είναι, δέ φαντάζει μάταιο;

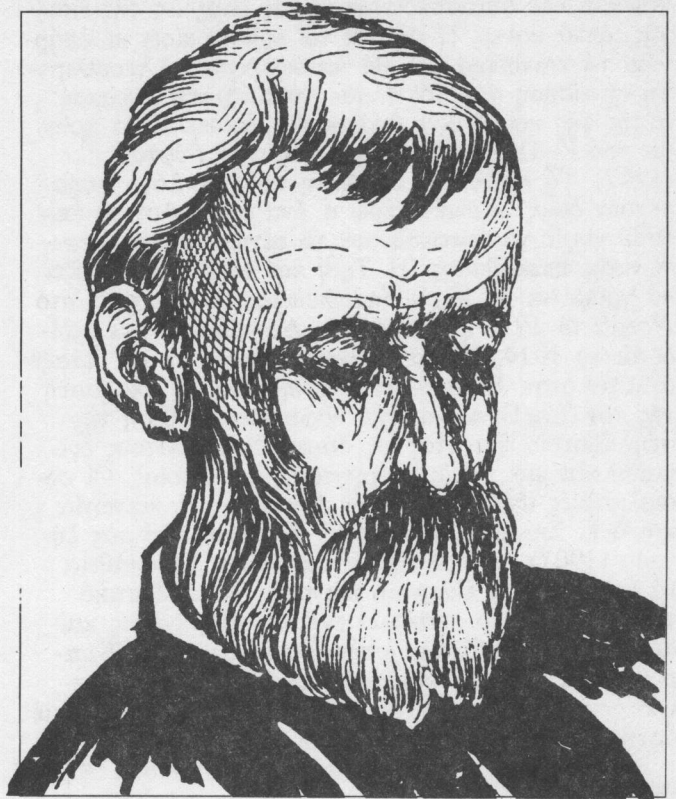
Η «ΦΟΝΙΣΣΑ» ΤΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΚΑΙ «Η ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΗΜΑ» ΤΟΥ Κ. ΘΕΟΤΟΚΗ

Μιά παράλληλη ανάγνωση

της Μαρίας Μανώλα

Η προτελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από μία ξαφνική και πληθωρική παραγωγή διηγημάτων. Τό φαινόμενο μπορεί να συσχετιστεί, πρώτον με την προσπάθεια εκδιомηχάνιση της χώρας και την αύξηση του αστικού πληθυσμού, κυρίως του πληθυσμού της Αθήνας, δεύτερον με τον έκδοτικό όργασμό (ήμερήσιος και περιοδικός τύπος). Τέλος μεγάλη συνάφεια με τό φαινόμενο αυτό πιστώνεται στό κίνημα του δημοτικισμού και την ανάπτυξη της λαογραφίας. Τήν έναρξη της παραγωγής σηματοδοτεί ή προκήρυξη διαγωνισμού από τό περιοδικό *Εστία*, για «έλληνικό διήγημα» με θέματα από τή ζωή του χωριού και τίς τοπικές παραδόσεις. Η τάση αυτή της νεοελληνικής πεζογραφίας πού έχει όνομαστέι «ήθογραφία», ξεκινά λίγο μετά τό 1880¹ και συνεχίζεται ως τίς πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Η επιλογή των Α. Παπαδιαμάντη και Κ. Θεοτόκη δέν είναι ούτε αυθαίρετη ούτε προϊόν φιλολογικής σχολινοβασίας.² Εξάλλου αποτελεί «κοινό τόπο»³ πώς ή εξέλικτική γραμμή της ελληνικής πεζογραφίας, όπως παρουσιάζεται στα τέλη του 19ου αι. και τίς αρχές του 20ού αι., συνδέει θεματολογικά τό σκιαθιτη πεζογράφο με τόν κερκυραίο όμότεχνό του. Η ήθογραφία για τόν Α. Παπαδιαμάντη δέν αποτελεί παρά μονάχα τό έδαφος.⁴ Σπάνια ό συγγραφέας πα-

ραμένει στα στενά ήθογραφικά πλαίσια· σχεδόν πάντα προεκτείνεται, άλλοτε σε κοινωνικές και άλλοτε σε ψυχογραφικές αναζητήσεις (χαρακτηριστικό δείγμα ή *Φόνισσα*, 1903). Αντίστοιχα ό Κ. Θεοτόκης παραλαμβάνει τίς αρχές του 20ού αιώνα τήν ήθογραφική παράδοση και χωρίς νά τήν ανατρέψει, τήν ανανεώνει ουσιαστικά με κοινωνικούς προσανατολισμούς και ρεαλιστικούς τρόπους γραφής. Ένα ακόμη κριτήριο για τήν επιλογή μίας παράλληλης ανάγνωσης αυτών των δύο κειμένων είναι ή άποψη μου ότι αντανακλούν σε πολιτικο-κοινωνικό επίπεδο τό μετέωρο βηματισμό της ελληνικής κοινωνίας στό μεταίχμιο δύο αιώων. Η φθίνουσα άγροτική κοινωνία της *Φόνισσας* δίνει τή θέση της στό προάστιο Μαντονι και τή λαϊκή – έν σπέρματι έργατική – τάξη της *Τιμής και του Χρήματος*. Η κοινωνική κατάσταση της εποχής, όπως είχε διαμορφωθεί με τή μικρή εκδιомηχάνιση και τήν εμφάνιση – έστω και σε περιορισμένα πλαίσια – της οικονομίας της άγοράς, προσφέρουν άφθονο ύλικό και στους δύο λογοτέχνες.

1. Από τίς στήλες της *Εστίας* στά 1883 ό Ν. Πολίτης προκηρύσσει έναν διαγωνισμό πού θά έπαναλαμβάνονταν κάθε έξάμηνο. «Όμολογούμενον είναι ότι τό είδος τουτο της φιλολογίας (τό διήγημα) δύναται νά άσκήση μεγάλην ήθικην επίδρασιν, ύποθέσεις έθνικās πραγματευόμενον, επί του έθνικου χαρακτήρος και της διαπλάσεως έν γένει των ήθών» (παράρτημα του τεύχους 417, 25 Δεκεμβρίου 1883, τόμος 16).

2. Γ. Δ. Παζανός, περ. *Διαβάξω*, άρ. 22, 1984 στήν ανάλυση του άφηγήματος *Η Τιμή και τό Χρήμα*.

– Μάριο Βίτι, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Όδυσσεάς, Αθήνα 1978, σελ. 258-260.

3. Κ. Μπαλάσκας, *Νέα Παιδεία*, τεύχος 10, 1979, σελ. 141-145.

4. Κ. Στεριόπουλος, *Ό Παπαδιαμάντης σήμερα*, είκοσι κείμενα για τή ζωή και τό έργο του, εκδόσεις των Φίλων, 1979, σσ. 260, 267-268.

Η Φόνισσα εκδίδεται τό 1903, έξι χρόνια πρίν από τό κίνημα στό Γουδί (1909). Η δυσφορία τής νεοελληνικής κοινωνίας είναι διάχυτη. Η οικονομική χρεοκοπία του 1893, ο άτυχής πόλεμος του 1897, ή επιβολή του Δ.Ο.Ε. (Διεθνούς Οικονομικού Έλέγχου) στή χώρα αποτελούν χαρακτηριστικά γεγονότα πού ταλανίζουν τήν ελληνική κοινωνία. "Όλοι συνειδητοποιούν ότι οι παλιές δομές τής κοινωνίας ξεπεράστηκαν και δέν ανταποκρίνονται στίς ανάγκες τής εποχής, αλλά κανείς δέ μπορεί νά προσδιορίσει μέ έπαρεια τό καινούριο πού θά αποκολλήσεται τή νεοελληνική συνείδηση από τό τέλμα. Λογοτεχνική έκφραση αυτής τής κοινωνικής δυσπραγίας αποτελεί τό ποίημα του Κ. Παλαμά *Δωδεκάλογος του Γύφτου* (1907). Τά λόγια του προφήτη στον 8ο λόγο παραμένουν όμως ριζωμένα έδω σ' ένα έσχατολογικό επίπεδο χωρίς νά διατυπώνουν τό αίτημα κάποιας κοινωνικής παρέμβασης. Η *Τιμή και τό Χρήμα* αρχίζει νά γράφεται τό 1911, δημοσιεύεται σέ συνέχειες στό *Νουμά* τό 1912 (Αύγουστος - Δεκέμβριος) και εκδίδεται τό 1914. Πολλά πράγματα έχουν έν τώ μεταξύ αλλάξει στήν Ελλάδα. Η αστική τάξη, μέ έκφρασή της τόν Έλ. Βενιζέλο, έχει έδραιώσει τή θέση της στην έξουσία θέτοντας τίς βάσεις ενός κράτους δικαίου και μιās πρώτης εργατικής νομοθεσίας. Οι σοσιαλιστικές ιδέες διατρέχουν τήν ελληνική κοινωνία και ο Γ. Σκληρός κυκλοφορεί *Τό κοινωνικό μας ζήτημα* (1907), πού αποτελεί μιā πρώτη προσπάθεια νά έρμηνευτεί ή ελληνική κοινωνία μέ μαρξιστικό τρόπο. Τό βιβλίο προκαλεί έντονες αντιδράσεις και συζητήσεις. Παράλληλα στήν *Κοινωνιολογική Έταιρεία* συνασπίζονται αρκετοί σοσιαλδημοκράτες διανοούμενοι τής εποχής, οι λεγόμενοι *Κοινωνιολόγοι* μέ άρχηγό τόν Α. Παπαναστασίου.

Η συνανάγνωση πού ακολουθεί κινείται στά έξι τέσσερα διαδοχικά, και βασικά για τή διαμόρφωση των κειμένων, θεματικά επίπεδα: (α) τό ήθογραφικό, (β) τό κοινωνικό, (γ) τό ψυχολογικό και (δ) τής ανθρώπινης δράσης σέ μιā δοσμένη κατάσταση. Ο χώρος και των δύο κειμένων είναι ή ελληνική περιφέρεια. Η ζωή στην ελληνική επαρχία δέν είναι ούτε για τόν Παπαδιαμάντη ούτε για τό Θεοτόκη ειδυλλιακή, μήτε αγνή: οι άνθρωποι της (Άνδρέας, σίώρα Έπιστήμη, ο θεϊός του Άντρέα, ή ίδια ή Χαδούλα) δέν είναι μήτε άδολοι μήτε άπονήρευτοι. Τό αντίθετο μάλιστα παρουσιάζονται χωρίς άυταπάτες, μέ γνώση, αλήθεια και μιā αξιοσημείωτη ψυχογραφική ικανότητα. Η μικρή σκιαθίτικη κοινωνία μέ τήν τρομακτική φτώχεια και συναλλαγή δέ διαφέρει ποιοτικά από τό φτωχικό παραλιακό προάστιο τής Κέρκυρας. Η περιγραφή του σπιτιού τής Φραγκογιαννούς,⁷ όσο και αυτού τής σίώρας Έπιστήμης,⁸ δίνει άνάγλυφα τήν οικονομική τους κατάσταση. Τό έξωτερικό ήθογραφικό πλαίσιο δέ διαφέρει ουσιαστικά. Μέσα σέ αυτό και εξαιτίας αυτού τά πρόσωπα αναλαμβάνουν τους κοινωνικούς τους ρόλους. Η Φραγκογιαννού μιā ζωή υπηρετούσε τους άλλους⁹ αλλά και ή σίώρα Έπιστή-

μη δούλευε για τά παιδιά και τόν σύζυγό της.¹⁰ Έκείνο πού βαθαίνει ιδιαίτερα στήν περίπτωσή τους δέν είναι μόνο ή πίεση πού άσκούν οι κοινωνικοί ρόλοι πού έχουν αναλάβει αλλά και ή καταπίεση πού δέχονται ως γυναίκες, γεγονός πού γίνεται ιδιαίτερα αισθητό άφου ή κοινωνική ένταξη τους είναι ιδιαίτερα χαμηλή. Τόσο ή ήρωίδα του Παπαδιαμάντη, όσο και ή σίώρα Έπιστήμη, θά μπορούσαν νά θεωρηθούν όχι άπλως άκραιοά αλλά και περιθωριακά πρόσωπα. Η Χαδούλα αρνείται ήθελήμένα τίς θεμελιώδεις αξίες τής κοινωνίας στην όποία άνήκει (ή θρεφοκτονία είναι τό άκραιοό αλλά όχι τό μόνο σημάδι αυτής τής άρνησης) και τοποθετείται έξω από αυτές.¹¹ Η περιθωριακή ταυτότητα για τή σίώρα Έπιστήμη, αλλά και για τόν Άντρέα, παράγεται από μιā λανθάνουσα διαδικασία πού σχετίζεται μέ τόν τρόπο παραγωγής, άφου για τήν πρώτη ή εργασία δέν είναι ή ικανοποίηση μιās ανάγκης αλλά μέσο για τήν ικανοποίηση άναγκών έξω από αυτήν.¹² Από τήν άλλη πλευρά ή «εργασία» του Άντρέα άκοιείται στό οικονομικό περιθώριο τής κοινωνίας. Χωρίς δυσκολία μπορεί κανείς νά διακρίνει και άλλα περιθωριακά πρόσωπα (ο Τρίνκουλας, ο θεϊός του Άντρέα, ο γιός τής Φραγκογιαννούς Μήτρος ή Μώρος, ο όποιος δρίσκεται φυλακισμένος στή Χαλκίδα κατηγορούμενος για φόνο).

Τό ψυχολογικό περίγραμμα των ήρώων και των δύο έργων διαμορφώνεται άβίαστα. Ο κόσμος τους είναι τά κοινωνικά στοιχεία των άπλοϊκών, των φτωχών, των άγνοημένων, των ταπεινωμένων και περιφρονημένων. Πρόσωπα μπλεγμένα μέσα στίς σκληρές αντιθέσεις τής ζωής, δέν είναι σέ θέση στηριζόμενα στον έαυτό τους (μέ τήν έξαιρέση τής Ρήνης) νά υπερβούν αυτές τίς αντιθέσεις και νά βρουν μιā νέα ήθική, ήρεμία και γαλήνη, δηλαδή μιā νέα ίσοροπία ανάμεσα στίς παρορμήσεις τής δούλησης και στους επιδιωκόμενους σκοπούς. Οι ήρωές μας λοιπόν, έχουν νά αντιπαλέψουν άλλοτε μέ τό μεταφυσικό κακό, μέ τήν άμαρτία και τους πειρασμούς (Παπαδιαμάντης), άλλοτε μέ τό κοινωνικό κακό και τήν άδι-

5. Άπ. Σαχίνης, *Τό Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Άθήνα 1973, 4η έκδοση.

6. Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακόπουλου, Σ. Κόνδη, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, Γ τόμος, Άθήνα 1987, σελ. 16.

7. Α. Παπαδιαμάντης, *Η Φόνισσα*, Άθήνα α.χ., Έταιρεία Έλλην. Έκδόσεων, Τόμος 2, σελ. 493.

8. Κ. Θεοτόκης, Έπιλογή, *Η Τιμή και τό Χρήμα*, Άθήνα, Σύγχρονη Έποχή 1986, σελ. 43, 72.

9. Α. Παπαδιαμάντης, *Η Φόνισσα*, ό.π., σελ. 493.

10. Κ. Θεοτόκης, ό.π., σελ. 43, 45.

11. Χαρακτηριστική είναι ή άκροτελεύτια φράση του μυθιστορήματος: «εις τό ήμισυ του δρόμου, μεταξύ τής θείας και τής ανθρώπινης δικαιοσύνης».

12. Κ. Μάρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, έκδ. Γλάρος, Άθήνα 1975, μετ. Μ. Γραμμένος, σελ. 95.

κία (Θεοτόκης) πού είναι καί αυτή ένα παρακλάδι τοῦ κακοῦ στή ζωή τους.¹³

Στόν πυρήνα καί τῶν δύο ἔργων ὑπάρχει τό ἴδιο πρόβλημα: ἡ ὑποβαθμισμένη θέση τῆς γυναίκας μέσα στήν ἑλληνική κοινωνία τῆς ἐποχῆς. «Ὁ βίος τῆς ἀναφελῆς καί μάταιος καί βαρῦς»¹⁴ γιά τή Φραγκογιαννού καί ἡ συνέχειά του τό ἴδιο ἀφόρητη καί ἀκατανόητη. Ἡ πρέπει νά ὑποκύψει στήν ἀνθρώπινη μοίρα ἢ νά ἐπαναστατήσει καί νά δώσει – κατά τήν ἀντίληψή της – ἕνα τέλος στά δάσανα πού προέρχονται ἀπό τή γυναικεία φύση. «Εἶναι γιά νά βασανίζεται καί νά μᾶς βασανίζει» λέει γιά τήν ἄρρωστη μικρή ἐγγονή της.¹⁵ Ἐξάλλου ἡ συνηθισμένη της «εὐχή» γιά τά μικρά κορίτσια εἶναι «νά μή σώσουν!... νά μὴν πᾶνε παραπάνω!».¹⁶ Ἔτσι ἡ Φραγκογιαννού προσπαθεῖ νά «διορθώσει» τή φύση ἀλλά καί τήν κοινωνία. «Διορθώνει ἔτσι τή ζωή, λυτρώνει τούς φτωχοῦς ἀπό τήν κακή τους τύχη; Αὐτή βλέπει μακριά, αὐτή καταλαβαίνει καί δίνει τή λύτρωση... Γίνεται κριτής, γίνεται θεός».¹⁷ Τά μυστικά σημεῖα πού ἀναζητᾶ δικαιώνουν τήν ἀπόφασή της καί συνεχιζει τό ἔργο της. Ὁ κλοιός, ὅμως, τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης σφίγγει ἐρμητικά γύρω της καί ἡ γριά Χαδοῦλα βρῖσκει τόν θάνατο στή μέση τοῦ δρόμου πού ὀδηγεῖ ἀπό τήν τιμωρία στήν ἐξιλέωση.

Ἐντονότερη καί εὐκρινέστερη εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ Κ. Θεοτόκη νά παρουσιάσει τούς ἥρωές του βασιικά ἐξαρτημένους ἀπό τούς ὄρους τῆς κοινωνικῆς καί τῆς οικονομικῆς ζωῆς. Ἐνας γενικευμένος τόνος συναλλαγῆς ἀπλώνεται πάνω τους. Καταστρέφουν καί καταστρέφονται. Ἡ σιόρα Ἐπιστήμη, ὁ Ἄντρέας, ὁ θεῖος του, ὁ Τρίνκουλός, μέ τίς ἀδυναμίες καί τίς μικροκακίες τους παρουσιάζονται νά ἄγονται καί νά φέρονται ἀπό τό χρέμα ἢ τά πάθη τους. Ἡ μόνη θετική μορφή εἶναι ἡ Ρήνη, πού ὑπομένει τή δυστυχία διάχροντας τόν Ἄντρέα, καί παρ' ὅλο πού ξέρει ὅτι θά ὑποφέρει, δέν ὑποκύπτει. Ἡ δική της ἐπανάσταση ταυτίζεται μέ τή διεκδίκηση τοῦ δικαιώματός της στήν ἐργασία καί τήν κοινωνία. Ἡ ἀπόφασή της τονίζει τόν ἀπελευθερωτικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας: «Εἶμαι δουλεύτρα, ποιόνε ἔχω ἀνάγκη;»¹⁸ καί ἐκφράζει μιά ἀπολυτρωτική ἀντίδραση ἀπέναντι στήν κατεστημένη κοινωνική ὀργάνωση καί νοστοροπία.

Ἡ ἐπιχειρούμενη ἐπάλληλη ἀνάγνωση τῶν δύο ἔργων καταδεικνύει τή διαλεκτική συμπληρωματικότητά τους. Ἡ ἀφετηρία τῶν συγγραφέων εἶναι κοινή. Ξεκινώντας ἀπό τήν ἠθογραφία στρέφουν τήν ἀφήγησή τους σέ μιά συστηματική ἀναζήτηση ἐξόδου ἀπό τόν αὐτοσκοπό τῆς ἠθογραφίας.¹⁹ Δέ θά ἦταν ἄτοπο, λοιπόν, νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι τόσο ὁ Παπαδιαμάντης (σέ μικρότερο δέβαιο βαθμό), ὅσο καί ὁ Θεοτόκης, μέ τό ἔργο τους ἐξαντλοῦν τά ὄρια τῆς ἠθογραφίας. Οἱ χαρακτήρες τῶν ἡρώων τους, παράλληλα μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ νατουραλισμοῦ στήν Ἑλλάδα, ὀλοκληρώνονται καί ἄλλοτε ὀδηγοῦνται σέ σύγκρουση μέ τήν κοινωνία (Χαδοῦλα), ἄλλοτε ἠτῶνται σέ προσωπικό ἐπίπεδο (Ρήνη) ἀλλά προδια-

γράφουν μιά θετική προοπτική. Ὁ Παπαδιαμάντης τῆς Φόνισσας ἐπιλέγει μιά προωθημένη φανταστική λύση δίνοντας στήν ἡρώίδα του μιά τραγική διάσταση, πού ἴσως δέ στερεῖται καί μεταφυσικοῦ χαρακτήρα. Ἀντίθετα ὁ Θεοτόκης τῆς *Τιμῆς καί τοῦ Χρήματος*, μέ μέθοδο αὐστηρά ρεαλιστική, ὑποδεικνύει τό δρόμο πού ὀδηγεῖ τή γυναῖκα στήν κοινωνική ἀπελευθέρωση. Ἡ ἐπαναστατικότητα ὅμως τῶν ἡρώιδων, σέ κάθε περίπτωση, εἶναι πασιφανής, ὅπως κατάδηλη εἶναι καί ἡ αὐτεξουσιότητα τους, πού τελικά «ταυτίζει τήν ἐλευθερία τους μέ τήν πράξη τοῦ κρίνουν».²⁰ Ἀπό κοινή ὀπτική γωνία διατυπώνεται καί ἡ δραματική ἐπωδός γιά τά πρόσωπα καί τῶν δύο συγγραφέων. «Ἡ γριά Χαδοῦλα εὔρε τόν θάνατον εἰς τό πέραμα... εἰς τό ἡμισυ τοῦ δρόμου μεταξύ τῆς θείας καί τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης». Ἐνας τέτοιος θάνατος δέ μπορεῖ νά γίνει ἀντιληπτός οὔτε ὡς τιμωρία ἀπό τήν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη, οὔτε ὡς ἐξιλέωση ἀπέναντι στή θεία δικαιοσύνη. Ὁ Παπαδιαμάντης δέν κρίνει, οὔτε καταδικάζει, κατανοεῖ τήν σταδιακή ἀλλοίωση καί διαστρέβλωση τοῦ ἀνθρώπινου χαρακτήρα ἀλλά παραμένει ἐκεῖ. Παράλληλα κινεῖται καί ὁ Θεοτόκης: τά πρόσωπά του εἶναι τά μοιραῖα καί ἀνεύθινα θύματα ἐνός κοινωνικοῦ συστήματος πού βασίζεται στήν ἀδικία. Τό δράμα τους ἐγκειται σέ μιά – φαινομενικά – ἀντιφατική διαπίστωση: «ὄλοι νά ὑποφέρουν καί κανένας νά μὴν εἶναι προσωπικά ὑπεύθυνος».²¹

Κάτω ἀπό αὐτό τό πρίσμα καί τά δύο κείμενα ἐμπερικλείουν μιά κοινωνική λειτουργία. Τόσο ὁ Ἄ. Παπαδιαμάντης, ὅσο καί ὁ Κ. Θεοτόκης, ὁ καθένας ἀπό τήν σκοπιά του, εἶναι εὐαίσθητοποιημένα ἄτομα πού διώνουν τά κοινωνικά δεδομένα τῆς ἐποχῆς τους. Ὁ κοινωνικός λόγος τους ἀποκαλύπτει καί τήν κοινωνική προοπτική τους. «Δέν μπορεῖ νά γράψει κανεῖς χωρίς κοινό καί χωρίς μῦθο, χωρίς ἕνα ὀρισμένο κοινό πού οἱ ἱστορικές συνθήκες δημιούργησαν, χωρίς ἕνα μῦθο πού ἐξαρθᾶται σέ πολύ μεγάλο βαθμό ἀπό τίς ἀπαιτήσεις αὐτοῦ τοῦ κοινού».²² Ἄν ἀποδεχθεῖ κανεῖς αὐτή τήν ἄποψη ὁ χαρακτηρισμός

13. Κ. Στεργιόπουλος, *Ὁ Παπαδιαμάντης σήμερα*, Ἐκδ. Φίλων 1979, σελ. 260, 267-268.

14. Α. Παπαδιαμάντης, ὁ.π., σελ. 494.

15. Α. Παπαδιαμάντης, ὁ.π., σελ. 500.

16. Α. Παπαδιαμάντης, ὁ.π. σελ. 501.

17. Γαλ. Σαράντη «Ἐίχε ψηλώσει ὁ νοῦς της», στό *Φῶτα Ὀλόφωτα*, ἕνα ἀφιέρωμα στόν Παπαδιαμάντη καί τόν κόσμο του, ἐπιμ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα 1981, σελ. 347-349.

18. Κ. Θεοτόκης, ὁ.π. σελ. 109.

19. Μ. Βίτσι, ὁ.π., σελ. 283.

20. Ζ. Π. Σάρτε, *Ἡ φαντασία*, Ἀρσενίδης, μεταφρ. Αἰμ. Χουρμούζιου, Ἀθήνα χ.χ.

21. Ἀπ. Σαχίνης, *Τό Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Ἀθήνα 1973, 4η ἐκδοση

στρατευμένη λογοτεχνία θά μπορούσε, όσο και αν αυτό ξενίζει για την περίπτωση του 'Α. Παπαδιαμάντη, νά αποδοθεί και στά δύο κείμενα. Καί οι δύο λογοτέχνες είναι στρατευμένοι μέ τούς αναγνώστες τους μέσα στην ίδια κοινωνική περιπέτεια, και τοποθετημένοι όπως και αυτοί μέσα στην ίδια κοινότητα, μιλούν γι' αυτούς και μιλούν για τόν έναντό τους και μιλώντας για τόν έναντό τους μιλάνε γι' αυτούς. 'Η παραπάνω θέση γίνεται περισσότερο αποδεκτή για τόν 'Α. Παπαδιαμάντη, αλλά δέν πρέπει νά ξεχνᾶ κανείς και τήν αταλάντευτη ήθική στάση του Κ. Θεοτόκη κυρίως πρός τό τέλος τῆς ζωῆς του (1919-1922 αθηναϊκή περίοδος και βιοπάλη).

Οι όμόκεντροι θεματολογικοί κύκλοι, όπως παρουσιάζονται στην προηγούμενη έστίαση αυτής τῆς παράλληλης ανάγνωσης, επιτρέπουν νά διατυπωθεί ἡ άποψη ότι τόσο ο 'Α. Παπαδιαμάντης, όσο και ο Κ. Θεοτόκης, μέ τά συγκεκριμένα τους έργα, τοποθετούνται στίς διαμετρικά αντίθετες πλευρές μιᾶς γέφυρας πού προσπαθεῖ νά «ένώσει» τήν Ελλάδα του 19ου αἰ. μέ αὐτήν του 20οῦ. 'Ο,τι άρχίζει και μένει ἡμιτελές, τουλάχιστον ως πρός τήν κοινωνική πρακτική, στό σκιαθίτη πεζογράφο ολοκληρώνεται λογικά και ἠθικά στόν κερκυραῖο όμότεχνό του. 'Η μεταφυσική επανάσταση γίνεται κοινωνική και ἡ αναχω-

ρήτρια Χαδούλα μεταμορφώνεται σέ μιᾶ αποφασισμένη νά άντιμετωπίσει δυναμικά τή ζωή τῆς γυναίκα (Ρήνη). Δύο διαφορετικές άντιλήψεις για τή ζωή, δύο διαφορετικοί κόσμοι, σέ καμία, όμως, περίπτωση άντιμέτωποι. 'Η πορεία για τίς δύο ἡρωίδες είναι σίγουρα διαφορετική, τό τέλος όμως και ο έπιδικώμενος στόχος είναι ο ίδιος: ἡ άμφισβήτηση ενός κοινωνικά άδικου συστήματος αξιών πού καταπιέζει τούς πάντες αλλά ιδιαίτερα τίς γυναῖκες.

'Η πορεία από τήν ἠθογραφία στό άστικό μυθιστόρημα δέ θά ολοκληρωθεῖ ούτε στίς αρχές του 20οῦ αἰώνα. 'Εως τό 1929 ο Γ. Θεοτοκάς καταλόγιζε στην έλληνική πεζογραφία μιᾶ ἠθογραφική στασιμότητα.²³ 'Η αποφασιστική στροφή για μιᾶ ουσιαστικότερη άστική συγκρότηση στή νεοελληνική κοινωνία θά σημειωθεῖ μετά τό τέλος τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς. 'Η γενιά του 1930 θά συνδεθεῖ, εκτός τῶν άλλων, και μέ τό άστικό μυθιστόρημα.

22. Ζ. Π. Σάρτρ, *Τί είναι ἡ Λογοτεχνία*, μεταφρ. Μ. 'Αθανασίου, εκδόσεις '70, 'Αθήνα 1971.

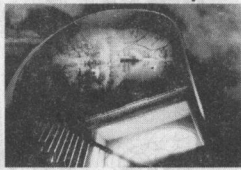
23. Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο πνεῦμα*, 'Ερμής, 'Αθήνα 1979, σελ. 37.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ • ΚΡΙΤΙΚΗ

George Steiner
Στον πύργο
του Κυανοπώγωνα

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΒΕΛΕΝΤΖΑΣ

SCRIPTA

GEORGE STEINER

ΣΤΟΝ ΠΥΡΓΟ ΤΟΥ ΚΥΑΝΟΠΩΓΩΝΑ

Μετάφραση-Εισαγωγή: Σεραφεΐμ Βελέντζας

ISBN 960-7909-40-2

«Το έργο *Στον πύργο του Κυανοπώγωνα* είναι ένα εξαιρετικό βιβλίο. Είναι ένα πνευματικό *tour de force* ένα βιβλίο που προκαλεί έντονη συγκίνηση και βαθιά ανησυχία ... όπως συμβαίνει με τα έργα των μεγάλων πνευματικών ανθρώπων του παρελθόντος».

NEW SOCIETY

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ.: 010 3616 528 • FAX: 010 3616 529

email: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr

ZAN-ZAK ΡΟΥΣΣΩ

Ἐπιστολή γιά τόν ντ' Ἀλαμπέρ (Περί τῶν θεαμάτων)

Μετάφραση-Σημειώσεις: Γ. Μητρόπουλος, Εἰσ.-Ἐπιμ.: Γ. Μανιάτη

Μετά τή μεταπολίτευση, στή χώρα μας ἡ ἐκδοτική δραστηριότητα σχετικά μέ θεωρητικά ἔργα στράφηκε σέ νέες ἐρμηνείες τοῦ μαρξισμού, στόν στρουκτουραλισμό καί σέ μεταμοντέρνους συγγραφεῖς. Τά τελευταῖα χρόνια, μέ τήν ἄνοδο τῆς κυκλοφορίας τοῦ βιβλίου, ἀρχίζουν ὅμως νά κυκλοφοροῦν καί νέες ἐκδόσεις μέ ἔργα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐνῶ θά χρειαστεῖ ἀκόμη πολλή καί ἀφαιωμένη ἐργασία γιά νά περιοριστοῦν οἱ ἐλλείψεις ἀξιόπιστων μεταφράσεων ἔργων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Τά περισσότερα ἔργα τῶν Διαφωτιστῶν ἀπευθύνονταν ὄχι μόνο σέ εἰδικούς ἀλλά καί στό εὐρύ κοινό. Εἰδικά ὁ Ρουσσώ ἦταν ἀπό τούς πλέον προσφιλεῖς συγγραφεῖς, τό ἔργο του συνεχίζει νά προσελκύει καί σήμερα τή μελέτη, ἐνῶ ἀποτελοῦν ἀκόμη ἀντικείμενο συζήτησης οἱ διαμάχες του μέ τούς Γάλλους *philosophes*. Ἡ Ἐπιστολή γιά τόν ντ' Ἀλαμπέρ, ἡ ὁποία κυκλοφόρησε καί σέ ἐλληνική ἐκδοση, εἶναι ἓνα πασίγνωστο κείμενο πολεμικῆς πρὸς τά θεάματα, κλασικό στό εἶδος του, δηλαδή πάντα ἐπίκαιρο, ἂν καί γράφτηκε μέ ἀφορμή συγκεκριμένα ζητήματα τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Ρουσσώ στήν Ἐπιστολή ἀπορρίπτει τήν πρόταση τοῦ ντ' Ἀλαμπέρ νά ἰδρυθεῖ θέατρο στή Γενεύη, ἀσκώντας ἐντονη κριτική στά θεάματα γαλλικῆς προέλευσης. Τοῦτο ὅμως εἶχε μεγάλο κόστος γιά τόν ἴδιο: θά ἔχανε τούς φίλους του καί ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ κοινοῦ πού τόν ὑποστήριζε. Τό γαλλικό θέατρο ἦταν σάν ἓνα ἄρθρο πίστεως. Ἀποτελοῦσε μιά νέα θρησκεία, συμβόλιζε τόν πολιτισμό γιά ὅλους, καλλιεργημένους καί μή. Τό μόνο πού κέρδιζε ἀπό ἓναν λίβελο πρὸς τά θεάματα ἦταν ἡ ὑποστήριξη ἐκ μέρους πουριτανῶν καί φανατικῶν ὀλοκληρωτιστῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκρούαν τόν κώδωνα τοῦ κινδύνου στή Γε-

νεύη γιά τούς κινδύνους ἐκ μέρους τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος, τῶν ξένων ἠθῶν κλπ. Μετά τή δημοσίευση μάλιστα τῆς Ἐπιστολῆς, ἔλαβε ὀρισμένα ἐνθουσιώδη γράμματα ἀπό κάποιους πολίτες τῆς Γενεύης, πού

περιέγραφαν τὰ «ἠφέλιμα ἀποτελέσματα τῆς στίς καρδιές τους». Ἄλλοι, δέ, διαμαρτύρονταν λέγοντάς του ὅτι ἡ Γενεὴ δέν εἶναι μιά νεκραναστημένη ἀρχαία Πολιτεία.¹

Δυό χρόνια μετά τῆ δημοσίευση τῆς *Ἐπιστολῆς*, τό 1760, ὁ Ρουσσώ ἀναγνωρίζει: «Ἔκανα λάθος στήν *Ἐπιστολή γιά τόν ντ' Ἀλαμπέρ*. Δέν πιστεύω οὔτε στίς μεγάλες προόδους μας, οὔτε καί στά προχωρημένα ἤθη μας. Τά δεινά μας δέν ἔχουν θεραπεία πιά, δέ μᾶς χρειάζονται παρά ἡμίμετρα, τό θέατρο εἶναι παντοῦ τό ἴδιο». Γιατί, λοιπόν, ἡ πολεμική;

Τό ἔργο αὐτό προοριζόταν, ὅπως ἀναφέρει ὁ συγγραφέας του, γιά τό εὐρύ κοινό, πού κατάφερε τελικά νά τό κερδίσει. Μετά τήν πρώτη ἀνάγνωση σχηματίζουμε εὐκολα καί γρήγορα τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ Ρουσσώ ἀπορρίπτει τὰ θεάματα, ὑποστηρίζοντας ἕνα ιδεῶδες ἄμεσης ἐκφρασης καί ἀνυπόκριτου βίου, δηλαδή μιά οὐτοπία. Τό ζήτημα ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Ρουσσώ δέν ἐπιδίωκε μόνο νά κερδίσει τό κοινό.

I

Ὁ ἕβδομος τόμος τῆς *Ἐγκυκλοπαίδειας* (Νοέμβριος 1757) περιεῖχε ἕνα ἄρθρο τοῦ ντ' Ἀλαμπέρ μέ τίτλο *Γενεὴ*. Ἀφοροῦσε κυρίως τῇ θρησκεία καί στό τέλος πρότεινε νά ἐπιτραπεῖ ἡ ἴδρυση θεάτρου στήν πόλη. Στό ἄρθρο ἀναφερόταν ὅτι «οἱ περισσότεροι πάστορες τῆς Γενεὴς δέν ἔχουν ἄλλη θρησκεία ἀπό ἕναν τέλει σοκινιανισμό, ἀπορρίπτοντας ὅλα ἐκεῖνα τὰ πιστεύω τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται μυστήρια». Τούς ἀπέδιδε δηλαδή ὄχι τόν χριστιανισμό ἀλλά μιά φυσική θρησκεία. Χαρακτηριστικά, λίγο ἀργότερα, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1758, οἱ πάστορες σέ κοινή δήλωσή τους θέλησαν νά βεβαιώσουν τήν ἀκεραιότητα τῆς πίστεως τους καί τήν ὁμοψυχία τῶν αἰσθημάτων τους.

Ὁ Ρουσσώ ἐκεῖνο τό διάστημα ἔγραφε τῇ *Νέα Ἐλοῖζα*. Γιά τό ἄρθρο τοῦ ντ' Ἀλαμπέρ τόν πληροφορεῖ ὁ Ντιντερό. Μέσα σέ τρεῖς μῆνες ὁ Ρουσσώ ὀλοκληρώνει τήν *Ἐπιστολή* (20 Μαρτίου 1758). Τό ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στήν *Ἐπιστολή*, τό μείζον θέμα τῆς θρησκείας μετατοπίζεται προβάλλοντας τὰ θεάματα.

Ἢδη ἕνα χρόνο πρὶν, ἀπό τό Μάρτιο τοῦ 1755, ὁ Βολταῖρος θρίσκειτα ἐγκαταστημένος στή Γενεὴ. Πολύ σύντομα ἀρχίζει νά προσκαλεῖ προσωπικότητες στό σπίτι του καί νά ὀργανώνει παραστάσεις τῶν ἔργων του, προωθώντας τήν ἰδέα νά ἰδρυθεῖ θέατρο ἀντίθετα πρὸς τίς ὑπαγορεύσεις τοῦ Καλβίνου.² Τό καλοκαίρι φιλοξενεῖ τόν ντ' Ἀλαμπέρ, τόν πληροφορεῖ σχετικά μέ τήν κατάσταση τοῦ θεάτρου στήν Γενεὴ καί προσπαθεῖ νά τόν πείσει ὅτι θά εἶχε ἀπήχηση στά πιά λαμπρά πνεύματα τῆς Γενεὴς ἐάν προσέθετε κάτι στό ἄρθρο του σχετικά μέ τήν ἴδρυση θεάτρου στήν πόλη.³ Εὐλόγα, ὡς ἀφορμή τῆς *Ἐπιστολῆς* τοῦ Ρουσσώ ἐμφανίζεται τό ἄρθρο τοῦ ντ'

Ἀλαμπέρ, ἐνῶ κατεξοχῆν ἀπευθυνόταν στίς ἐνέργειες τοῦ Βολταῖρου νά ἰδρυθεῖ θέατρο στή Γενεὴ, ὑπό τήν ἐπιρροή του καί μέ τήν εὐνοια τῆς ἀριστοκρατίας τῆς Γενεὴς.

II

Ἡ *Ἐπιστολή* ὅμως, πέραν τῶν ἱστορικῶν λόγων, ἀποτελεῖ ἔργο κριτικῆς πρὸς τὰ θεάματα. Ὁ Ρουσσώ ὡς γνωστόν εἶχε συνθέσει ὅπερες, τόν *Μάγο τοῦ χωριοῦ*, τόν *Νάρκισσο*, κ.ά. Ἐπιτίθεται λοιπόν σέ μιά τέχνη τήν ὁποία ἀσκοῦσε καί ὁ ἴδιος; Κι ἐνῶ ὑπῆρξε πάντα στρατευμένος θεωρητικός ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας, μέ τὰ ἐπιχειρήματά του κατά τοῦ θεάτρου στρέφεται κατά τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκφρασης; Ἡ μήπως κυρίως ἐπαναφέρει τήν πλατωνική κριτική πρὸς τὰ πάθη τῆς τέχνης, ὅπως ἔχει ἐπίσης θεωρηθεῖ ὅτι ἐπιδίωκε τήν ἐνότητα καί τήν πολιτική συνοχή κατά τό πρότυπο τῆς ἀρχαίας Σπάρτης;

Τήν ἐποχή πού ὁ Ρουσσώ ἔγραφε τήν *Ἐπιστολή* διάβαζε προσεκτικά τό δέκατο βιβλίο τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας*, ὅπως γνωρίζουμε ἀπό τό κείμενό του «Περί θεατρικῆς μίμησης», μέ τό ὁποῖο μάλιστα εἶχε σκεφτεῖ νά συνοδεύσει τήν *Ἐπιστολή*.⁴ Πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τὰ «μμητικά» κείμενά του, ὅπως ἀποκαλοῦνται. Πρῶτον, ὅπως σημειώνει κατά τήν ἀνάγνωση τοῦ πλατωνικοῦ κειμένου, διακρίνεται τό ἀρχέτυπο ἢ ἡ ἀρχική ἰδέα «πού ὑπάρχει στόν νοῦ τοῦ Ἀρχιτέκτονα, στή φύση ἢ τουλάχιστον στόν Δημιουργό της, μαζί μέ ὅλες τίς δυνατές ἰδέες τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἀρχή» δεύτερον, τό Παλάτι τοῦ Ἀρχιτέκτονα, πού εἶναι ἡ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ ἀρχετύπου καί, τέλος, τό Παλάτι τοῦ Ζωγράφου, πού εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς εἰκόνας, ἢ αὐτό πού καλοῦμε κυριολεκτικά μίμηση» (*Oeuvres Complètes*, Gallimard, Παρίσι 1995, τ. V, σ. 1197). Ἀκολουθώντας καί πάλι τόν Πλάτωνα, γράφει ὅτι «ὄχι μόνον ὁ μιμούμενος ἢ ὁ δημιουργός τοῦ εἰδώλου δέν γνωρίζει παρά τό φαινόμενο τοῦ μιμούμενου πράγματος, ἀλλά οὔτε καί ὁ τεχνίτης αὐτοῦ τοῦ πράγματος ἔχει καμία σχέση μέ τόν πραγματικό νοῦ πού τό ἐπινόησε».

Ὁ Ρουσσώ βλέπει ὅτι οἱ ποιητές εἶναι στήν πραγματικότητα ἤδη ἐκτοπισμένοι, ἀποξενωμένοι, ἀφοῦ δέ μετέχουν στή σύλληψη τῶν ἀρχῶν ἀπό τίς ὁποῖες προκύπτει τό ἔργο πού ἀναπαριστοῦν, καί ὑπάγονται

1. Bē. J.H. Mason, «The *Lettre à d'Alambert* and its place in Rousseau's thought», στό M. Hobson, J.T.A. Leigh, R.Wokler (ἐπιμ.), *Rousseau and the eighteenth century*, The Voltaire Foundation, Ὁξφόρδη 1992.

2. Äē. H. Gouhier, *Rousseau et Voltaire*, Vrin, Παρίσι 1983, σσ. 114 κ.έ.

3. Στό ἴδιο, σ. 116.

4. Βλ. Β. Γρηγοροπούλου, *Ἀγωγή καί πολιτική στόν Ρουσσώ*, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2002, σσ. 35 κ.έ.

στis έντυπώσεις του κοινού, τίς όποιες και άναπαρά-
γουν.

Ό μιμούμενος άναπαριστά τά πράγματα δημιουργώ-
ντας σκιές και είδωλά τους και ξεκινώντας από
ένα σημείο στο όποιο όδηγήθηκε κατά τύχη ή άπο-
φασίζοντας κατά τό δοκούν. Οι μιμήσεις τών καλλι-
τεχνών, όπως γράφει, «άντιστρέφουν τήν τάξη τών
ικανοτήτων μας», υπάγοντας τή λογική στο θυμικό,
άναμειγνύοντας τό ώραίο με τά κενά είδωλα (ό.π., σ.
1208). Οι Τέχνες, αλλά και οι Έπιστήμες, έχοντας
προκύψει από τά πάθη, κυρίως όμως παραμένοντας
σε αυτά, τά μιμούνται. Οι παραστάσεις τους εν-
σχύουν λοιπόν τίς διαφορές, έντείνουν τή διαφθορά,
τίς ποικίλες μορφές έξουσίας και άνισότητας, όπως
σε γενικές γραμμές θά καταγγείλει ή *Έπιστολή για
τόν ντ' Άλαμπέρ*. Πρόκειται, επομένως, για ένα θέμα
πού άφορρά τή σχέση ανάμεσα στis δυνάμεις του νοϋ.

Ό Ρουσσώ διαβάξει τό πλατωνικό κείμενο όχι από
νοσταλγία για αυτό πού δέν υπάρχει πιά, αλλά σε
μιά προσπάθεια άνάγνωσής του μέσα από τό παρόν.
Διερωτάται πώς ή τέχνη μπορεί να μίν άποτελεί
άπομονωμένο τρόπο, *modus* ή μόδα, πού θέλγει τό
κοινό· πώς ή τέχνη, ένω θέλγει τό κοινό, μπορεί να
μίν ύπονομεύει τήν ικανότητά του να κρίνει, πώς
μπορούν να αυτούπονομεύονται οι μιμητικοί τρόποι
της, έλευθερώνοντας τό συναίσθημα και τήν κριτική
δύναμη.

Για τόν Ρουσσώ είναι δυνατό να άρθει ό χαρακτή-
ρας τών παθών και ό άποξενωτικός χαρακτήρας τής
μιμητικής τέχνης. Όπως γράφει, άποκλίνοντας εδω
από τό πλατωνικό κείμενο: «Ό ποιητής και ό μιμη-
τής γίνεται κριτής του έαυτού του. Προσφέροντας
τίς εικόνες του, τίς θεβαιώνει σύμφωνα με τήν αλή-
θεια: είναι λοιπόν ύποχρεωμένος να τή γνωρίζει, εάν
ή τέχνη του υπάρχει πράγματι» (ό.π., σ. 1204). Η
άντιστροφή τής άντιστροφής, όπως γίνεται άντιλη-
πτό, μέσα στο πεδίο τών παθών τής τέχνης, προκει-
μένου για τήν άποκατάστασή της από τίς φθορές
και τίς αλλοιώσεις της, θά πρέπει να συμπαρασύρει
και τήν άρχική τάξη, άποκαθιστώντας τή σχέση τόσο
ανάμεσα στη θεϊκή ιδέα, τόν τεχνίτη και τόν μιμητή,
όσο και ανάμεσα στα «είδη» τής ψυχής, λογικό, βού-
ληση, έπιθυμία. Μέσω αυτής τής άνατροπής, ή τέχνη
δέν άποτελεί άπλως και μόνο διασκέδαση, κατά τήν
όποία θά ξεχάσει κανείς τούς φίλους, τούς γείτονες,
τούς συγγενείς του, για ν' άπορροφηθεί στους μύθους,
όπως αναφέρει στην *Έπιστολή για τόν ντ' Άλαμπέρ*.
Κατ' ουσίαν ό Ρουσσώ άπορρίπτει τά θεάματα για
άποκλειστικούς σκοπούς διασκέδασης, πού διαιρούν
και άπομονώνουν τούς πολίτες, και προτείνει τήν
άρση του διαχωρισμού ανάμεσα στον θεατή και τό
θέαμα. Από αυτή τήν άποψη, ή τέχνη γίνεται συ-
γκροτητικός όρος τής Πολιτείας ως παιδείσης.

Στήν *Έπιστολή* ό Ρουσσώ ξεχωρίζει τόν έαυτό του
από έναν άλλο κριτικό τής ύποκρισίας, τόν Μολιέρο.
Σύμφωνα με τή μελέτη τής Ρούθ Γκράντ, στους τύ-
πους του Μολιέρου μπορεί να άναγνωριστεί τό άρι-
στοτέλειο σχήμα στο όποιο άναδεικνύεται ή άρχή
τής μεσότητας. Για παράδειγμα, στον *Ταρτούφο*, άφ'
ένός οι άκραίοι τύποι γελοιοποιούνται, άφ' έτέρου ό
μέσος τύπος, πού άντιπροσωπεύει τό μέτρο, δέν
έκφράζει παρά τήν ύποκρισία, συμμορφώνεται με τήν
άναμενόμενη για τήν έκάστοτε θέση του συμπεριφο-
ρά και δέν πιστεύει ότι μπορεί να αλλάξει τίποτε.⁵
Ό Μολιέρος ίχνογραφεί, σύμφωνα με τήν κριτική
του Ρουσσώ, τόν «άνθρωπο του κόσμου» άκόμη και
στον *Μισάνθρωπο*, με τόν όποιο έκτενωσ άσχολείται.
Ό χαρακτήρας καθενός πρέπει να έμφανίζεται έτσι
ώστε να άρέσει στο κοινό, γι' αυτό έξάλλου συχνά
γελοιοποιείται.

Η θεατρική παιδεία από τήν αρχαιότητα προοριζό-
ταν να διαμορφώσει τά ήθη. Σύμφωνα με τό άριστο-
τέλειο πρότυπο, ή λύση τών παθών άπαιτούσε τή μί-
μησή τους, περνούσε μέσ' από τή διέγερσή τους, με-
σολαβούνταν από τόν «έλεον» και τόν «φόβον». Ό
Ρουσσώ άμφισβητεί αυτή τήν όδό και τουτο παραξε-
νεύει τόν άναγνώστη του, έφόσον ό Ρουσσώ ήταν ό
θεωρητικός πού κατεχοχήν έδωσε έμφαση στο συναι-
σθημα. «Τό θέατρο λυτρώνει από τά πάθη πού δέν
έχουμε και διεγείρει αυτά πού αισθανόμαστε. Είναι
αυτή μιά σωστή άγωγή;» (Ο.С., V, 20· έλλ. έκδ. σ.
59).⁶ Μετακινούμενος στη θέση του θεατή, περιγρά-
φει τήν άποξένωσή του σε όφελος του θεώμενου
άντικειμένου σαν μιά παράλογη και άνώφελη κατά-
σταση. Ό θεατής, ταυτιζόμενος με τά πάθη τών ήθο-
ποιών, ιδιοποιείται πάθη πού δέν έχει, ένω όλο και
λιγότερο κατανοεί τή δική του ύπαρξη. Ό έλεος
(pitié), ή βάση τών κοινωνικών συναισθημάτων, μέσω
τής μηχανικής ταύτισης με τά πάθη του άλλου, χάνει
τόν ήθικό του χαρακτήρα. Έπιπλέον, επειδή τό θέα-
μα προορίζεται να συγκινήσει και ό θεατής μονάχα
αισθάνεται και μάλιστα πάθη πού τόν ξεπερνούν,
άπομακρυνόμενος από τά δικά του αισθήματα, χάνει
τήν αίσθησή του. Η έξαπάτησή του είναι άναγκαία
προκειμένου να κυριαρχήσει τό θέαμα σαν ένας μυ-
στικοποιημένος κόσμος πού «θαμπώνει τά μάτια»,

5. Ruth Grant, *Hypocrisy and Integrity*, The University
of Chicago Press, Σικάγο-Λονδίνο 1997, σσ. 63 κ.έ.

6. Η ένδειξη Ο.С. αναφέρεται στο Jean-Jacques
Rousseau, *Oeuvres complètes*, B. Gagnebin, M. Raymond
(έπιμ.), Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Παρίσι
1964, ακολουθεί με λατινικούς χαρακτήρες ό αριθμός
του τόμου και στη συνέχεια, έφόσον πρόκειται για
αναφορά στην *Έπιστολή*, ακολουθεί και ό αριθμός
σελίδας τής ελληνικής έκδοσης.

σάν τό φετιχοποιημένο εμπόρευμα, ὅπως θά ἀναπτύξει ὁ Μάρξ.

Ὁ Ρουσσώ βλέπει, ὅπως συνοπτικά θά τό διατυπώσει ὁ Γκυ Ντεμπόρ, ὅτι «τό θέαμα δέν εἶναι ἕνα σύνολο εἰκόνων, ἀλλά μιά κοινωνική σχέση μεταξύ προσώπων μεσολαβημένη ἀπό εἰκόνες». ⁷ Στό τελευταῖο μέρος τῆς *Ἐπιστολῆς*, θά ἐπιδιώξει τήν ἀντιστροφή τῆς ἀντιστροφῆς, τήν ἄρση τῆς ἀλλοτριώσεως, δίνοντας τό θέαμα τῆς *Πολιτείας* καί τήν ἐξοδο ἀπό τό «σπήλαιο». «Ἄς μὴν υἰοθετήσουμε αὐτά τὰ ἀποκλειστικά θεάματα πού κλείνουν μελαγχολικά ἕναν μικρό ἀριθμό ἀνθρώπων σέ ἕνα σκοτεινό σπήλαιο, τούς κρατᾶνε περιδεεῖς καί ἀκίνητους στή σιωπή καί στήν ἀκίνησία, παρουσιάζοντάς τους μόνο φυλακές, λόγχες, στρατιῶτες καί βασανιστικές εἰκόνες δουλείας καί ἀνισότητος» (Ο.Σ., V, 114· ἑλλ. ἔκδ. 230-31).

Ἡ λύση τῶν παθῶν δέ συντελεῖται ἀποκλειστικά καί μόνο στή σκηνή μπροστά στά ἐκπληκτά μάτια τῶν θεατῶν. Ὁ Ρουσσώ, παρόλο πού δάξει ὅλη του τήν τέχνη προκειμένου νά πείσει γιά τήν κάθε λογῆς κατάπτωση ἀπό τήν ἐπικράτηση τοῦ δεδομένου προτύπου θεάματος, δέ μπορεῖ νά συμπεριληφθεῖ στους θεωρητικούς, μέ σημερινούς ὅρους, τοῦ «πολιτιστικοῦ πεσσιμισμοῦ». Στό τέλος τῆς *Ἐπιστολῆς*, θά προτείνει μορφές ψυχαγωγίας στίς ὁποῖες δρώντες καί θεατές δέν διαχωρίζονται: «Δῶστε τούς θεατές στό θέαμα: κάντε ἡθοποιούς τούς ἴδιους». Ὁ ἔλεος καί ὁ φόβος πού διαπερνᾶ τόν θεατή στή σκοτεινή του θέση μέσα σέ κάθε λογῆς Ναό λύνεται ὄχι παραμένοντας στήν ἴδια θέση, ἀλλά ἀφοῦ χάσει τίς ἀλυσίδες του, ὅπως περιγράφει καί ὁ Πλάτωνας στήν ἀλληγορία τοῦ σπηλαίου. Ὁ Ρουσσώ βλέπει τήν ἐξοδο, τόν Διαφωτισμό, μέσ' ἀπό τίς δημόσιες γιορτές, στίς ὁποῖες ὅλοι εἶναι καλύτερα «συνδεδεμένοι». Ὁ Σταρομπίνσκι θεωρεῖ ὅτι ἡ περιγραφή τῆς «δημόσιας χαρᾶς» δίνει τή λυρική ὄψη τῆς γενικῆς δούλησης, ἐκφράζοντας στό πεδίο τῆς ὑπαρξῆς τή συναισθηματικότητα πού στό *Κοινωνικό Συμβόλαιο* διατυπώνεται στό πεδίο τῆς θεωρίας τοῦ Δικαίου. Στή γιορτή, ὁ καθένας εἶναι ταυτοχρόνως δρῶν καί θεατής, εἶναι ἐκεῖνος πού θέτει τό νόμο καί ἐκεῖνος πού ὑπακούει σέ αὐτόν.⁸

Σύμφωνα μέ τό πρότυπο πού κυριάρχησε, τό θέαμα ὡς ἀπόλυτο ἀντικείμενο εἶναι στό φῶς, ἐνῶ ὁ θεατής βρίσκεται στό σκοτάδι. Σύμφωνα μέ τή ρουσσωική ἀντιστροφή, τό ἀντικείμενο ὡς ἀπόλυτο πρότυπο δέν ὑφίσταται· ὑπάρχουν μόνον οἱ δυνάμεις τῶν δρώντων σέ ἕνα παιχνίδι χωρίς ἐξωτερικό ἀντικείμενο, σάν μιά «σκοπιμότητα χωρίς σκοπό», ἄν ἐκφραστοῦμε μέ καντιανούς ὅρους, καθώς σκοπός εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν δυνάμεων τῶν ἰδίων τῶν δρώντων πού αὐτές θά συνθέσουν ἐκ νέου τά ἀντικείμενα, παρόλο βέβαια πού σέ αὐτή τή διαδικασία, ὅπως γίνεται ἀντιληπτό καί ἀπό τό παράδειγμα τοῦ Ρουσσώ, χρησιμοποιοῦνται ὑλικά ἀπό προηγούμενα οἰκοδομήματα.

Ὁ Ρουσσώ, ἐντούτοις, παρά τίς ἀναφορές του στήν ἀρχαία Σπάρτη καί στά παραδοσιακά ἤθη τῆς Γενεύης, δέν προβάλλει ἕνα συγκεκριμένο πρότυπο. Ἐξάλλου ὁρος τοῦ νέου παιχνιδιοῦ εἶναι ἡ ἐλευθερία τῶν δρώντων. Ἡ ἐλευθερία, πού θά τή χρωματίσει μέ εἰκόνες ἀπό τή φύση, ἐκφραζόμενη σέ γιορτές στό ὑπαιθρο καί στόν καθαρό ἀέρα, δέν εἶναι παρά ἡ μετακίνηση τῆς φύσης στόν πολιτισμό, ἤτοι μιά νέα «φύση». Ὅπως θά ἀναφέρει στό *Κοινωνικό Συμβόλαιο*: «Ἐκείνους τούς σοφούς πού θέλουν νά μιλήσουν στό πλῆθος στή γλώσσα τους καί ὄχι στή δική του, δέ θά τούς καταλάβει κανεῖς [...] Ἔτσι λοιπόν ὁ νομοθέτης, μὴ μπορῶντας νά χρησιμοποιήσει οὔτε τήν ἰσχύ οὔτε τή λογική, ἀναγκαῖα προσφεύγει σέ μιά ἐξουσία ἐνός ἄλλου εἶδους, πού νά μπορεῖ νά παρασύρει χωρίς βία καί νά πείθει χωρίς πειθῶ. Γι' αὐτό ἀπό καταβολῆς χρόνου οἱ πατέρες τῶν ἐθνῶν ἐπικαλοῦνται τή θεία παρέμβαση καί ἀποδίδουν στους θεούς τή δική τους σοφία. Διότι τότε οἱ λαοί, μέ τήν ἰδέα ὅτι ὑπάγονται στους νόμους τοῦ κράτους σάν νά ἦταν οἱ νόμοι τῆς φύσης, καί ἀναγνωρίζοντας τήν ἴδια δύναμη στή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς Πολιτείας, ὑπακούουν ἐλεύθερα καί ὑπόκεινται πρόθυμα στό ζυγὸ τῆς δημόσιας εὐημερίας» (Ο.Σ., III, 383).

Ἡ *Ἐπιστολή* προορισμένη γιά ἕνα εὐρὺ κοινὸ δέν θεωρήθηκε φιλοσοφικό κείμενο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μάστερς⁹ θά ἔλεγα ὅτι ὄχι μόνο διαβάζεται ἀπό ὅλους, ἀλλά ἐπιπλέον διαβάζεται πολλές φορές ἀπό τόν καθένα, καθώς ἀνακαλύπτουμε κάθε φορά ἕνα νέο ἐπίπεδο ἀνάγνωσης πού δέν περιορίζεται μόνο στό ἴδιο τό κείμενο.

Βασιλική Γρηγοροπούλου

7. Guy Debord, *La société du spectacle*, champ libre, Παρίσι 171, σ. 10.

8 Βλ. J. Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau: la transparence et l'obstacle*, Gallimard, Παρίσι 1971, σ. 121.

9. R.D. Masters, *The Political Philosophy of Rousseau*, Princeton Univ. Press, Πρίνστον 1968.

ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ

τοῦ Διονύση Καψάλη, ἐκδ. Ἔγγρα, 2002

Ὁ Πολίτης δημοσιεύει σήμερα τὰ κείμενα τῶν Δημήτρη Κυρτάτα καί Παντελῆ Μπουκάλα γιά τὸ βιβλίο τοῦ Διονύση Καψάλη, *Στόν καιρό*, ἐκδ. Ἔγγρα, Ἀθήνα 2002, ἀπὸ τὴν παρουσίαση πού ἔγινε στὴν Αἴθουσα Ἀνταποκριτῶν Ξένου Τύπου, στίς 24 Μαΐου 2002. Στὴν παρουσίαση συμμετείχαν ἐπίσης ὁ Γιώργος Κοροπούλης καί ὁ Γιάννης Βούλγαρης.

Ἡ συνείδηση τοῦ ποιητῆ

Συμμετεῖχα καί ἐγὼ κάπως στό ὠραῖο πανηγύρι τῶν «Ἐνθεμάτων» τῆς *Αὐγῆς*. Μοῦ εἶναι ἀκόμα δύσκολο νά καταλάβω πῶς ἔτσι ξαφνικά ἓνα ἐνθετο ἐφημερίδας κατάφερε νά κινητοποιήσει τόσες καί τέτοιες δυνάμεις. Τίποτα δέν εἶχε προαναγγεῖλει αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη. Πῶς ἔγινε καί δημιουργήθηκε τό κέφι ἐκεῖνο; Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι συγγραφεῖς καί ἀναγνώστες γνωρίζονταν σχεδόν ὅλοι μεταξύ τους – ἢ, πάντως, θά μπορούσαν νά γνωριστοῦν. Ζοῦσα στό Ρέθυμνο καί μπορῶ νά βεβαιώσω ὅτι πρώτη καί μοναδική φορά μιά ἐφημερίδα, καί μάλιστα ἡ *Αὐγὴ*, προκάλεσε στοὺς κύκλους μου ζωνόγους συζητήσεις.

Ἐξομολογήθηκα τὴν προσωπική μου ἐμπλοκή καί τέλειωσα. Δέν τὴν ἐπικαλοῦμαι γιά νά δικαιολογήσω τὴν παρουσία μου στό βῆμα αὐτό. Ἡ συνεργασία τοῦ Διονύση Καψάλη ἦταν ἄλλης τάξης. Ὅχι ἐπειδὴ ἔγραψε περισσότερο ἀπὸ ἄλλους, οὔτε ἐπειδὴ ἐφτιαξε μιά στήλη μέ στίγμα καί στόχους. Ἀλλά κυρίως ἐπειδὴ ἔδωσε τὴν ψυχὴ του μέ ἓναν τρόπο πού δέν θέλησε ἢ δέν μπόρεσε νά τὴ δώσει ἄλλος. Τώρα πού ξαναδιαβάζω τὰ κείμενά του, τό βλέπω καθαρά: οἱ μικρές του συμβολές ἦταν μέρος ἐνός μεγάλου προγράμματος. Γιά αὐτό καί δέν ἔχει μεγάλη σημασία πού ὀρισμένες δημοσιεύτηκαν στὴν *Καθημερινή*. Ὁ φιλόξενος χώρος τῆς *Αὐγῆς* τοῦ ἔδωσε πάντως μιά νέα ὀρμη – ἴσως ἐπειδὴ τοῦ προσδιόρισε μέ μεγαλύτερη εὐκρίνεια τὸ ἀναγνωστικό του κοινό.

Βρίσκομαι στὴ θέση τοῦ παρουσιαστῆ, μέ τὴν ιδιότητά, κυρίως, τοῦ μὴ εἰδικοῦ – μιά ιδιότητα ὄχι ὀλίγε ἀσχετὴ μέ τὸ χαρακτῆρα τοῦ συγκεκριμένου διβλίου, πού γράφτηκε στὴ μορφή τῶν ἐπιφυλλίδων, δηλαδή, γιά μὴ εἰδικούς. Αἰσθάνομαι, ὡστόσο, ὑποχρεωμένος νά ἐξηγηθῶ. Ἡ μακρὰ μου γνωριμία μέ τὸ συγγραφέα του μέ βοηθᾷ νά διατυπώσω ἓναν

ἀπλό ἀλλά καί οὐσιαστικό, ὅπως πιστεύω, ἰσχυρισμό. Ὁ τόμος αὐτός δέν εἶναι ἓνα αὐτοτελές βιβλίο: ἔχει παρελθόν καί προοιωνίζεται μέλλον. Γι' αὐτό καί πρέπει νά διαβαστεῖ ὡς ἐργασία ἐν προόδῳ. Ὁ ἐκδότης τῆς Ἔγγρας, ὁ παλαιός μας φίλος Σταῦρος Πετοσόπουλος, πού ἀναζητᾷ πάντα τὴ δημιουργικὴ πρωτοτυπία, μπορεῖ νά εἶναι, γιά μιά ἀκόμα φορά, ὑπερήφανος. Μέ τό ὄνομα τοῦ Καψάλη, ἐκδίδει ἐδῶ καί εἴκοσι τρία χρόνια, σέ μικρές ἐνσταλάξεις, τὰ τμήματα ἐνός ἐνιαίου ἔργου, πού ἄλλοτε προσφέρεται σέ μέτρο (καί μέ μέτρο) καί ἄλλοτε σέ λόγο πεζοῦ – πῆγα νά πῶ σέ σταθμά.¹

Δηλώνω ἐκ τῶν προτέρων τοὺς περιορισμούς μου καί εἶμαι ἔτσι, ἐλπίζω, συγχωρημένος. Γιά νά παρουσιάσω τίς πλούσιες, μαχητικὲς καί, συχνά, περίπλοκες ἰδέες τοῦ Καψάλη ἐργάστηκα μέ τὸν τρόπο πού γνωρίζω. Τίς συρρίκνωσα καί τίς ἀπλοποίησα, ἀναζητώντας κοινούς παρονομαστές. Αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε ἡ τέχνη τοῦ ἱστορικοῦ. Θέλοντας νά μιλήσει γιά μίαν ὀλόκληρη κοινωνία, ψελλίζει λίγα λόγια γύρω ἀπὸ ἐπιλεγμένες λεπτομέρειες. Ἄν οἱ λεπτομέρειες πού κατέγραψα βοηθήσουν κάποιους ἄλλους νά δοῦν, κάπως, τό δάσος πίσω ἀπὸ τὰ δέντρα, τόσο τό καλύτερο γιά τοὺς ἄλλους – ἀλλά καί τό δάσος. Εἶναι πάντως σαφές ὅτι δέν ἐπικαλοῦμαι οὔτε τὰ ἐφόδια αὐτῶν πού γνωρίζουν τὰ πρόσωπα καί πράγματα τῆς ποιητικῆς μας κουλτούρας, οὔτε τὸ ταλέντο τῶν ἀδελφῶν ποιητικῶν ψυχῶν πού ἔχουμε σήμερα μαζί μας – πῶς θά μπορούσα νά τό σκεφτῶ. Ἐπικαλοῦμαι τὴ συνδρομὴ τῆς στατιστικῆς.

Διότι πλεονέκτημα τῆς συγκεντρωτικῆς ἐκδόσεως

1. Τίς ἀπόψεις τοῦ Διονύση Καψάλη γιά τὴ λυρική ποίηση, ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης μπορεῖ νά τίς βρεῖ σχολαστικὰ διατυπωμένες στὸν τόμο *Τὰ μέτρα καί τὰ σταθμά*, Ἔγγρα, Ἀθήνα 1998.

τῶν μικρῶν αὐτῶν δοκιμίων εἶναι, μεταξύ ἄλλων, καί τοῦτο: ὁ ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται καλύτερα τὰ πάθη καί τίς ἐμμονές τοῦ συγγραφέα τους. Δύσκολα, γιά παράδειγμα, θά διαβάσει κανεῖς, ἔστω καί ἕνα μέρος τοῦ βιβλίου, χωρίς νά προσέξει τήν ἀπέχθεια πού αἰσθάνεται ὁ Καψάλης γιά τούς «κοινούς τόπους». Ἡ ἔκφραση αὐτή ἐμφανίζεται, μέ διάφορες μορφές, ὄχι μόνον σέ ὅλα σχεδόν τά κείμενα, ἀλλά καί σέ κάθε σχεδόν σελίδα. Ἐχει, συνήθως, τή μορφή καταγγελίας ἢ διαμαρτυρίας καί, πάντως, ἀντίδρασης πρὸς τό εὐτελές καί τό τετριμμένο. Ἡ μεγαλύτερη ὕβρις πού ἐξαπολύεται ἐναντίον ἔργων μέ λογοτεχνικές ἀξιώσεις εἶναι ὅτι πρόκειται γιά προϊόντα μηρυκασμοῦ. Στό ἴδιο πνεῦμα καυτηριάζεται μιά γνωστή ἐκδοχή μεταμοντερνισμοῦ, πού βάζει στήν ἴδια μοῖρα τά πιό ἑτερογενή καί ἑτερόκλητα ἔργα. Τίποτα, νομίζω, δέν κάνει τή συνείδηση τοῦ Καψάλη νά ἐξεγειρεται τόσο πολύ ὅσο ἡ ἐξιδανίκευση τῆς ἰσοπέδωσης καί τῆς κοινοτοπίας – ἡ ἄρνηση, δηλαδή, τῆς θεμελιώδους διακρίσεως μεταξύ τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ.

Νά λοιπόν καί ἡ δεύτερη ἐννοια τήν ὁποία ἀναδεικνύει ἡ τέχνη τῆς στατιστικῆς: «συνείδηση». Θά τή συναντήσει κανεῖς σέ πολλές μορφές ὡς ψευδή, κριτική, προσωπική, πολιτική, συλλογική, ταλαίπωρη ἢ ἐλεύθερη, συχνά ὡς αὐτοσυνειδησία καί, μάλιστα ἱστορική, ἢ ἀκόμα καί ὡς συνειδός. Ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση, τό σημαντικότερο θαῦμα τοῦ κόσμου, ὅπως τή χαρακτηρίζει ὁ Καψάλης, ἔχει βεβαίως δύο, τραγικά ἀντίθετες σημασίες: δηλώνει τήν ἐνσυνείδητη ψυχική διεργασία ἀλλά καί τήν ἀνεπίγνωστη. Ὁ Καψάλης παραπέμπει συνήθως στήν πρώτη σημασία, ἀντιδιαφέροντας κάποτε τή συνείδηση πρὸς τό ἀσυνείδητο – γνωρίζοντας, προφανῶς, ὅτι, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀπό αὐτό πηγάζει.

Στή συνείδηση ἐπαφίεται, ὅπως καταλαβαίνω, ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν καλή καί τήν κακή ποίηση, τήν καλή καί τήν κακή λογοτεχνία ἢ, τέλος πάντων, τίς καλές καί τίς κακές ἐκφάνσεις τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Καψάλης ἀρνεῖται τό δικαίωμα αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς στόν ἐπιτηδευματία, ὅπως τόν ἀποκαλεῖ. Ἡ πάντως τοῦ ἀρνεῖται τό δικαίωμα νά κρίνει γιά λογαριασμό μᾶς κοινωνίας. Γιά κάποιον πού ἔχει ἐνσκήψει μέ τέτοια εὐσυνειδησία, νύχτες ἀτελείωτες, στίς πιό δύσκολες πτυχές τῆς θεωρίας, τῆς κλασικῆς ἀλλά καί τῆς λεγόμενης μεταμοντέρνας, ἡ τοποθέτηση αὐτή εἶναι ἐντυπωσιακή. Καί ὅμως, προκύπτει στά δοκίμια μέ ἐπιμονή ὅτι ὁ πολιτισμός δέν εἶναι ζήτημα θεωρίας ἢ ἀπλῶς θεωρίας, ἀλλά ὑπόθεση ψυχῆς, πού ξεδιπλώνεται μέ πόνο καί μέ σπαραγμό. Πολιτισμός, ὅπως δηλώνεται καθαρά, δέν εἶναι αὐτό πού ἀπομένει μετά τή λάτρα τῆς ἐπιβίωσης, ἀλλά οἱ ἴδιοι οἱ ἠθικοί καί πολιτικοί ὄροι τῆς ἐπιβίωσης. Γι' αὐτό καί τελικός κριτής δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἡ συνείδηση, ἡ ἀτομική καί ἡ συλλογική. «Δυστυχημένη» τήν ἀποκαλεῖ ὁ φιλόσοφος, ἀπό τόν ὁποῖο ἀντλεῖ ὁ Καψάλης, ὅπως νομίζω, ὀρισμένες ἀπό τίς διατυπώσεις του: «δυστυχημένη» ἐπειδή, ἀνακαλύπτοντας τόν

ἑαυτό της, βρίσκεται συχνά διχασμένη ἀνάμεσα στό καλό καί τό κακό.

Μέ τή συνείδηση διαπλέκεται στενά καί μιά ἀκόμα ἐννοια πού ἀπαντᾶται πληθωρικά στά δοκίμια τοῦ Καψάλη: «ὁ χρόνος». Λαμβάνει καί αὐτός χίλια πρόσωπα, ἀλλά διατηρεῖ πάντα τήν ἀμφισημία του καί τή διπλή του ὑπόσταση. Πρόκειται γιά χρόνο ἱστορικό, πού ρεεῖ ἀκατάπαυστα καί δέν σέ ἀφήνει νά εἰσέλθεις γιά δεύτερη φορά στόν ἴδιο ποταμό, ἀλλά καί γιά αἰωνιότητα, δηλαδή, γιά Ποταμό. Εὐκολα διαπιστώνει κανεῖς, γιά παράδειγμα, τή συνάφεια χρόνου καί παραδείσου, γιά τόν ὁποῖο γίνεται ἐπίσης πολύς λόγος στά δοκίμια – καί μαζί του γιά ἀγγέλους, ἀρχαγγέλους ἀλλά καί κόλαση. Ἡ τή συνάφεια χρόνου καί μνήμης. Ἄς σκεφτοῦμε αἴφνης τίς ἐπετεῖους, πού δίνουν στόν Καψάλη ἀφορμές γιά περισυλλογή καί στοχασμό. Μέ τήν ἐορταστική ἐπέτειο, ἕνα γεγονός ἀπομακρύνεται ἀπό τό παρόν γιά νά τοποθετηθεῖ μέ ἀκρίβεια στήν ἐποχή του καί, ταυτοχρόνως, ἐπικαιροποιεῖται, γίνεται ἄχρονο, ὅπως ὁ παράδεισος καί ὅπως, βεβαίως, τό ἀσυνείδητο, πού διαμορφώνεται μέσα στό χρόνο ἀλλά στερεῖται τό ἴδιο αὐτή τήν ιδιότητα.

Ὁ Καψάλης ἀνακαλεῖ συνεχῶς στή μνήμη ποιητές, λογοτέχνες, ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν. Ἄλλοτε δίνει ἕνα ὄνομα, ἄλλοτε ἕνα στίχο ἢ, κάποτε, μιά ὀλοκληρωμένη σκέψη. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά χρέος, ἀλλά ὄχι πρὸς τούς ποιητές καί τούς λογοτέχνες. Ἡ μνήμη, ὅπως διυλίζεται μέσα στή συνείδηση, ὑπηρετεῖ τήν παιδεία. Γίνεται γέφυρα πού συνδέει τό παρελθόν μέ τό παρόν ἢ τήν ἄβυσσο, γιά νά μιλήσουμε ποιητικότερα, μέ τό καυτερό γήινο αἶμα. Ὅσο στοχαστικότερα ἀξιολογοῦμε τό παρελθόν, τόσο πλουτίζουμε τά ἀποθέματα γνώσης καί τά κριτήριά μας. Ὁ Καψάλης καθιστᾶ τή φιλολογική ἐπέτειο καί τή μνήμη ὑποθέσεις ζωτικῆς σημασίας γιά τό μέλλον τοῦ πολιτισμοῦ.

Τά ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν πού παρελαύνουν στίς σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εἶναι προσεκτικά ἐπιλεγμένα. Πού ἄλλοῦ δουλεύεται καλύτερα ἕνας πολιτισμός παρά στή γλώσσα τῶν ποιητῶν του; Ὁ Καψάλης ἀνασύρει ἀπό τή λήθη καί, κάποτε, ἀπό τήν ἐσκεμμένη περιθωριοποίηση ποιητές τοῦ μεσοπολέμου, τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἢ τοῦ 19ου αἰῶνα. Ὅχι ἐπειδή δέν ἀγαπᾶ τούς λεγόμενους μοντέρνους ποιητές ἀλλά ἴσως ἐπειδή ἡ ὑπερβολική ἀγάπη γιά τούς μοντέρνους λειτουργεῖ συχνά ὡς ἐμπόδιο στήν ἀποτίμηση τῆς μακρᾶς παράδοσης. Ἀλλά ἡ γλώσσα, καί μάλιστα ἡ ποιητική, δέν μπορεῖ καί δέν πρέπει νά εἶναι ὑπόθεση ἐφήμερη. Ἡ ποίηση ὀφείλει νά ὀδηγεῖ στήν ἀρχή τοῦ χρόνου, στόν ἀπολεσθέντα παράδεισο καί στό ἄχρονο ἀσυνείδητο. Ἡ αὐτογνωσία μακρᾶς διάρκειας, τήν ὁποία προτείνει ὁ Καψάλης, ὑπηρετεῖ, ὅπως καταλαβαίνω, καί τήν ἴδια τή νεωτερική ποίηση.

Χαρακτηριστικότερη καί πιό ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ συχνή ἀναφορά σέ ὀνόματα ξένων λογοτεχνῶν. Ἐάν,

ὅπως ὅλα δείχνουν καθαρά, τό πρόγραμμα τοῦ Καψάλη εἶναι πρωτίστως ποιητικό, δηλαδή γλωσσικό, τότε τί ἀκριβῶς μποροῦν νά προσφέρουν οἱ ξένοι λογοτέχνες σέ μιά ὑπόθεση ἐθνική; Καί καλά οἱ στοχαστές καί οἱ μυθιστοριογράφοι, ἀλλά οἱ ποιητές;

Μέρος τοῦ γενικοῦ προγράμματος τό ὁποῖο ὑπηρετεῖ ὁ Καψάλης μέ συνέπεια καί ἐπιμονή ἀπό χρόνια, εἶναι ἡ μετάφραση ποιημάτων. Τοῦ θγάζουμε μέ εὐκολία τό καπέλο. Ἀπό ὅλα τά εἶδη μεταφράσεων, τό δυσκολότερο καί τό πλέον ἀχαρο εἶναι αὐτό πού ἔχει ἀναλάβει. Ἀχαρο καί, ταυτοχρόνως, ἀχάριστο. Ἀμείβεται τάχα αὐτός ὁ κόπος πού μοιάζει ἐξ ὀρισμοῦ χαμένους;

Δέν ἔτυχε ποτέ νά διαβάσω ἰσχυρισμό τόσο παράδοξο, ὅσο αὐτόν πού μέ αἰφνιδίασε σέ ἕνα ἀπό τά δοκίμια: «ποίηση εἶναι ὅ,τι κερδίζεται στή μετάφραση».² Δηλαδή, γιά νά τό πούμε ἀπλά, ἂν ὑπάρχει ποίηση, ἂν ὑπάρχει ὑψηλή ποίηση, τότε θά πρέπει νά ὑπάρχει τρόπος μετάδοσης καί διάσωσης της σέ μιά ἄλλη γλώσσα. Ἐως τώρα εἶχαμε διδαχτεῖ τό ἀντίθετο, ὅτι, δηλαδή, ποίηση εἶναι τό ἀμετάφραστο καί τό μοναδικό. «Ἡ μετάφραση τῆς ποίησης ἢ ἡ ποίηση τῆς μετάφρασης» εἶναι λοιπόν ἡ τέταρτη καί τελευταία ἐννοια τῶν δοκιμίων, τήν ὁποία ἡ στατιστική μου ὀπτική μέ καλεῖ νά ὑπογραμμίσω.

Γιά νά κατανοήσω αὐτόν τό δύσκολο καί προκλητικό ἰσχυρισμό εἶμαι ὑποχρεωμένος νά ἐπιμεινῶ. Καταλαβαίνω ἔτσι ὅτι ἐκεῖνο πού κρίνεται στή μετάφραση τῆς ποίησης δέν εἶναι, βεβαίως, ἡ γλώσσα τοῦ πρωτοτύπου. Δέν χρειάζεται μιά ἐλληνική ἀπόδοση γιά νά φανερωθεῖ ἡ ποιητική ἰδιοφυΐα τοῦ Σαίξπηρ. Κρίνεται ὅμως ἡ γλώσσα τῆς μετάφρασης. Ἄν δέν μπορεῖ ἡ ἐλληνική γλώσσα νά δείξει ὅτι ὁ Σαίξπηρ ἔχει γράψει μεγάλη ποίηση, τόσο τό χειρότερο γιά τήν ἐλληνική γλώσσα. Ἐφόσον ὅμως ὁ Καψάλης πιστεῦει στήν ἐλληνική γλώσσα καί, πράγμα ταυτόσημο, στήν ἐλληνική ποίηση, τότε ὀφείλει νά μεταφράζει, μέ θυσίες καί κόπους. Κάθε ἐπιτυχῆς μετάφραση εἶναι μιά νίκη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καί τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τά ἴδια ἰσχύουν, ὅπως φαντάζομαι, καί γιά τήν ἀπόδοση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν. Ὅχι ἐπειδή τό γλωσσικό ἰδίωμα χρειάζεται περιοδικό ἐκσυγχρονισμό, ἀλλά ἐπειδή ἀπαιτεῖ τακτική ἐπιβεβαίωση – ὅτι ἡ ποιητική γλώσσα εἶναι πάντα ζωντανή.

Ἴσως, σκέφτομαι, οἱ μεγάλοι Νεοέλληνες ποιητές ἔχουν καί αὐτοί ἀνάγκη ἀπό ἕνα εἶδος μετάφρασης. Στά δοκίμιά του, ὁ Καψάλης οὔτε διαβάσει οὔτε ἀναλύει ὀλόκληρα ποιήματα. Δίνει μιά στροφή, ἕνα στίχο, μιά λέξη. Ὅπως κάνει κάποιος ὅταν δοκιμάζει τά μεταφραστικά του ἐφόδια. Συνεχῶς μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στό παρόν καί τό παρελθόν, ἀνάμεσα σέ ἐμᾶς καί τούς ἄλλους, ἀκονίζοντας ἔτσι τά ἐργαλεῖα μέ τά ὁποία μπορεῖ νά κριθεῖ καί νά προοδεύσει ὁ πολιτισμός.

Στά δοκίμια τοῦ Καψάλη, ὁ ἀναγνώστης δέν θά βρεῖ νηφάλεις ἀποτιμήσεις Ἑλλήνων καί ξένων ποιητῶν, οὔτε ἄλλωστε κριτήρια ἐπιλογῆς ἀνάμεσα σέ καλή καί κακή λογοτεχνία. Οἱ ἐκρήξεις ὀργῆς καί ἀγανάκτησης μέ τίς ὁποῖες ἀντιμετωπίζεται διαρκῶς τό παρόν μοιάζουν νά ἀντιστρατεύονται ἕνα μακρόπνοο καί σχεδιασμένο πρόγραμμα, ὅπως τό ἀποκάλεσα, παρέμβασης στά ἐλληνικά γράμματα καί τίς τέχνες. Ἐκτός ἐάν ὁ πολιτισμός εἶναι ἕνα πεδίο μάχης, ὅπου ἀναμετρῶνται διαρκῶς ἡ καλή μέ τήν κακή τέχνη, τά τετριμμένα μέ τά πρωτοποριακά, οἱ κοινοί τόποι τοῦ ἐφήμερου ἐφησυχασμοῦ μέ τούς ὑψηλούς στόχους τοῦ διαχρονικοῦ. Τά ὄπλα τοῦ μαχητῆ θά ἦταν ἔτσι, ὅπως δηλώνεται συχνά στά δοκίμια, ἡ ἴδια ἢ καλή ποίηση, ἢ καλή λογοτεχνία καί, βεβαίως, ἢ καλή μετάφραση. Πού σημαίνει ὅτι τό ἐργαστήρι μέσα στό ὁποῖο ἀκονίζονται τά ὄπλα δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπό τή συνείδηση.

Γιά αὐτό καί αἰσθάνομαι εὐγνώμων στόν Διονύση Καψάλη πού μᾶς προσφέρει τόσο γενναιοδωρα τή δική του ποιητική συνείδηση, ἄλλοτε μέ τά ποιήματά του, ἄλλοτε μέ τίς μεταφράσεις καί ἄλλοτε μέ τά δοκίμιά του. Μέ τό ἔργο ζωῆς πού ἔχει ἀναλάβει, ἐντάσσεται, ὅπως πιστεύω, στήν καλύτερη παράδοση τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καί δοκιμογράφων, ὀρισμένους ἀπό τούς ὁποίους μνημονεύει τόσο διακριτικά ἀλλά καί τόσο ἐπίμονα.

Τό ἔργο αὐτό, δέν ἔχω κανένα δισταγμό νά τό πῶ, ὑπηρετώντας ἄξια τήν ἐλληνική γλώσσα εἶναι ἔργο ἐθνικό. Ἀφοῦ πηγάζει ἀπό τά βάθη τῆς συνείδησης εἶναι ἔργο ἀνθρώπινο, δηλαδή ἀληθινό. Τό ὄφελος ἀπό τήν ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εἶναι ἔτσι μεγάλο. Διότι ἐάν κάποιος μᾶς ρωτήσῃ, μέ τήν κάπως μπλαζέ ὑπεροψία τοῦ Πιλάτου, «καί τί ἔστιν ἀληθεια;» στήν ποίηση, θά μποροῦμε νά τοῦ ἀπαντήσουμε μέ σιγουριά: αὐτό πού μᾶς φανερώνει ἡ συνείδηση τῶν καλῶν ποιητῶν, αὐτό πού μᾶς προσφέρει ἡ καλή ποίηση.

Ὅσο γνωρίζω καί ὅσο μπορῶ νά καταλάβω, ἀποστολή τῆς ὑψηλῆς ποίησης εἶναι νά ξαναφέρῃ τόν ἀνθρώπο σέ ἐπαφή μέ τόν ἀπολεσθέντα παράδεισο ἢ, ἐφόσον ἡ μεταφυσική αὐτή ἐκπλήρωση, ὅπως παραδέχεται ὁ Διονύσης Καψάλης, δέν πρόκειται νά πραγματοποιηθεῖ ποτέ, τουλάχιστον σέ ἐπαφή μέ τόν «κῆπο τῆς ἀχαριστίας». Ἐτσι γινόταν τουλάχιστον μιά φορά καί ἕναν καιρό, δηλαδή νῦν καί αἰ.

Δημήτρης Κυρτάτας

2. Στήν παρουσίαση «λησμόνησα» νά σημειώσω ὅτι ὁ ἰσχυρισμός αὐτός ἀνήκει στόν Γιώργο Κοροπούλη, δίνοντας τήν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιά διατύπωση τοῦ Καψάλη. Λυποῦμαι γιά τό λάθος μου. Μέ παρέσυρε ἡ πεποίθηση ὅτι ὁ Καψάλης βρῆκε στόν ἰσχυρισμό αὐτό τή θεωρητική δικαίωση μᾶς μεταφραστικῆς πρακτικῆς πού τόν χαρακτηρίζει ἐδῶ καί πολλά χρόνια.

Πενήντα πέντε παιδευτικές έπιφυλλίδες

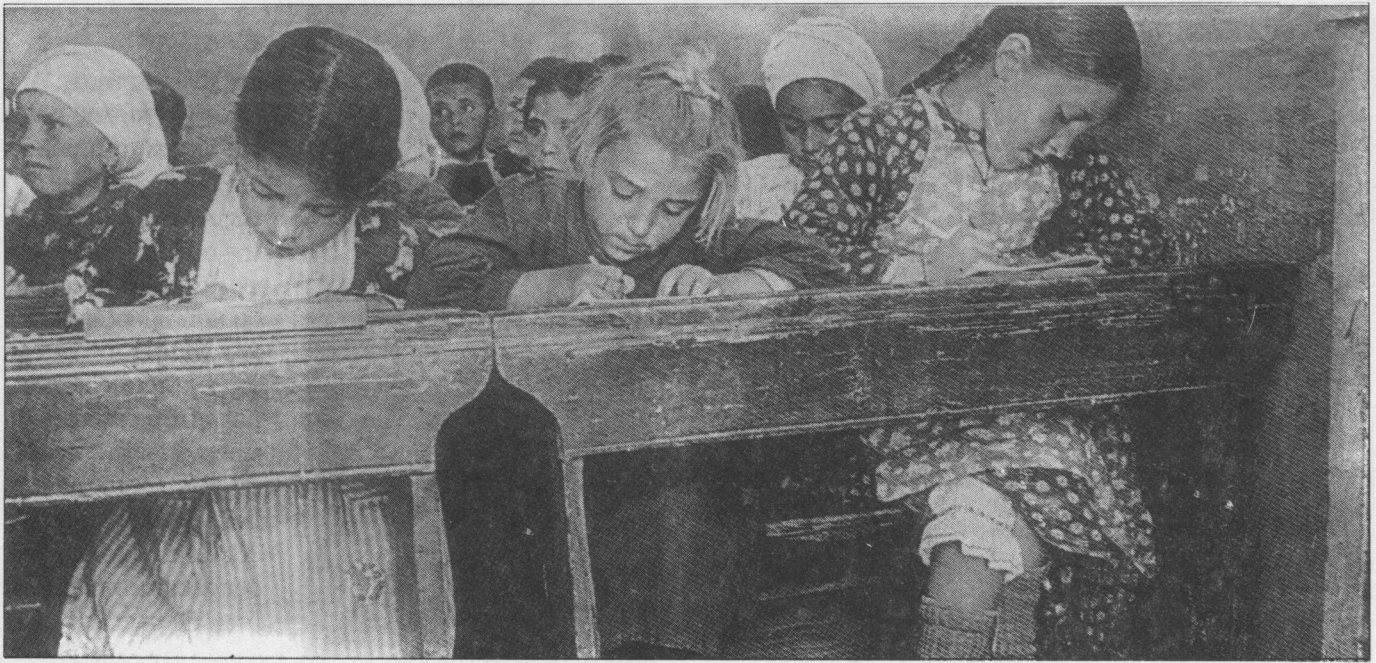
Αρχής γενομένης μέ τά «Μύρτα του φωτός», που εκδόθηκαν τό 1978, ό Διονύσης Καψάλης μετράει ήδη είκοσι βιβλία, καλή σοδειά ποιημάτων, μεταφρασμάτων και δοκιμακού λόγου. Τά δοκίμιά του, μακρότερα ή εκτενέστερα, φιλολογικού ή άλλου, ευρύτερου όρίζοντα, στεγάζονται σέ τέσσερα βιβλία, πού, τυχαίο ή όχι, είναι τά τέσσερα τελευταία τής όλης παραγωγής του, μιάς και ποιήματα έχει νά δημοσιεύσει από τό 1998, και, αν μετράω σωστά, αυτή ή τετραετία είναι και τό μεγαλύτερο ως τώρα χρονικό διάστημα έσωτερικής πλήν μή ανακοινώσιμης ποίησης. Άλλά «καιρός παντί πράγματι», όντως.

Έν πάση περιπτώσει, στά βιβλία σχολιασμού («Τά μέτρα και τά σταθμά», «Οί όφειλές τής ανάγνωσης», «Η συνάφεια μέ τά πράγματα» και «Στόν καιρό», τό τωρινό), συγκεντρώνει και ταξινομεί κατά τό είδος τους κείμενα θεωρίας και κριτικής και έπιφυλλίδες. Τά κείμενα αυτά, δημοσιευμένα τά περισσότερα, τακτικά ή άτακτα, σέ περιοδικά και εφημερίδες, μέ όλο τό πέρασμα του χρόνου διατήρησαν άκέραιη τήν *αύστηρότητα* που διέκρινε τό έναρκτηριο γραπτό του λάκτισμα, τό περι (ή κατά) Παπανούτσου εκτενές σχολίο του στά παρθενικά τεύχη του «Πολίτη», πριν από ένα τέταρτο του αιώνα και κάτι παραπάνω. Σέ όλη αυτή τήν μακρά περίοδο, στή διάρκεια τής όποιας ή σχέση μας μέ τό γράψιμο βασανίστηκε όσο και ή σχέση μας μέ τά πράγματα, και ίσως και νά πικράθηκε και πρόσ στιγμήν νά ένιωσε ήττημένη, τά πεζά του Καψάλη παρέμειναν άποφασισμένα, θέλω νά πώ δηλαδή ότι μεθοδεύτηκαν και σχεδόν γράφτηκαν κατά νούν πριν παγιωθούν στό χαρτί. Είναι λοιπόν τέκνα του άργού χρόνου και τής δικής του, άπαιτητικής λογικής. Ός εκ τούτου, πολύ δύσκολα θά μπορούσε νά τους άποδοθεί ό χαρακτηρισμός τών δημοσιογραφικών κειμένων, όπως κοινώς έννοείται ή φόρμα τους, άφου δεν ύπακούουν σέ κάποιον αισθηματικό ή ιδεολογηματικό αυτοματισμό, δεν γράφονται υπό τήν πίεση του ελάχιστου χρόνου που ταλαιπωρεί (αν κάποτε δεν τους έννοεί) τους τυπικά όριζόμενους ως δημοσιογράφους. Άκόμη κι όταν έμφανίζονται παθιασμένα και επιθετικά, αν όχι έριστικά, άντλούν πρωτίστως από τή θεωρία και τήν έμπειρη γνώση, και όχι μονομερώς από τό θερμό αίσημα, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι άρνούνται τήν καταγωγική συγκίνηση τους ή τήν πρόθεσή τους νά συγκινήσουν. Όταν οι προτάσεις του περνούν έπιτέλους σόν ύπολοιστή, αυτή τήν αίσηψη έχω, βρίσκονται ήδη στή φάση τής δεύτερης γραφής τους, και για τούτο, εκτός όλων τών άλλων, ή ρητορική τους δεξιότητα είναι καλά έσωτερικευμένη και δεν έπαίρεται.

Έπιμένω, πάντως, στό επίθετο «αύστηρός». Και έπιμένω στίς δύο κύριες σημασίες του (τήν ακρίβεια και τή σοβαρότητα), γιατί οι λέξεις και τά νοήματα του Καψάλη τίς τιμούν και τίς δύο. Τά κείμενά του λοιπόν είναι όπωσδήποτε σαφή και ακριδή, συνταγμένα από γλώσσα ύψηλου έπιπέδου, και, ταυτόχρονα, όπωσδήποτε σοβαρά· κι αυτή τήν αύστηρότητα δεν τήν άπεμπολεί ούτε όταν γράφει για τά ρόδα, για νά μή διολισθήσει σέ κάποιον λυρισμό τής έπιδερμίδας. Και τούτο έπειδή ό Καψάλης, άρνούμενος τή λογική τών χωρίζοντων, δεν γράφει ποιητικά όταν τό θέμα του είναι ποιητικό, έπιστημονικά όταν έπιστημολογεί, πολιτικά όταν έλέγχει τή μικρή ή τή μεγάλη πολιτική και δημοσιογραφικά όταν, σπανίως, άποκρίνεται άμεσα σέ κάποιο περιστασιακό έξωτερικό έρέθισμα, πολιτικής ή κοινωνικής φύσεως. Δεν βλέπω νά άποταμιεύει τήν ευαισθησία του για νά τήν καταθέσει στήν τράπεζα τών στίχων ούτε και νά άποδέχεται πώς ή γραφή δικαιούται νά άνεβοκατεβαίνει στήν κλίμακα τής ήθικης ευθύνης άνάλογα μέ τό είδος που ύπηρετεί κάθε φορά. Προφανώς, άλλιώς όργανώνει τά ποιήματά του κι άλλιώς τή σχολιαστική του πρόσ, αλλά και ή γλωσσική άγωγή παραμένει ίδια και ή βαθύτερη ποιητική, κυρίως δέ ή σκόπευση, άφου, μέ όποια μορφή, ό γραπτός του λόγος τεκμηριώνει τήν πολιτική του έτοιμότητα, ξανοίγεται πρόσ τόν κόσμο, συνομιλεί μαζί του, για νά τόν έλέγξει έπειδή τόν αγαπά.

Στό νέο του βιβλίο, τό «Στόν καιρό» τών εκδόσεων Άγρα, ό Καψάλης εκδιπλώνει τίς σκέψεις του για τήν τέχνη του λόγου, τήν τέχνη του βίου και τήν τεχνική τής πολιτικής μέσα από πενήντα πέντε παιδευτικές έπιφυλλίδες, δημοσιευμένες από τόν Μάρτιο του 1996 έως τόν Νοέμβριο του 1999 – οι πέντε στήν κυριακάτικη *Καθημερινή* και οι ύπόλοιπες στά «Ένθέματα» τής επίσης κυριακάτικης *Αύγης*. Η ποικιλία τής θεματογραφίας τους ή ή διακύμανση του θυμού από τόν όποιο εκκινούν, δεν κερματίζει τό βιβλίο, τό όποιο διατηρεί άλώδητο τόν ένιαίο χαρακτήρα τους, κι όχι μόνο έπειδή τό ένα κείμενο προϋποθέτει τά προηγούμενα και εκβάλλει στά έπόμενα, άφου ό έπιφυλλιδογράφος, μιλώντας πάντοτε στό πρώτο ένικό πρόσωπο, τηρεί τήν τέχνη τής συνομιλίας μέ τόν άναγνώστη, χωρίς νά αφήνεται στήν αυτοσκονηθεσία τής γλυκερής οικειότητας.

Διαβάζουμε λοιπόν – και, κυρίως γι αυτό, μäs άνοίγει ή όρεξη νά τά ξαναδιαβάσουμε – σχόλια για τήν ποίηση και τά μοτίβα της, τή νεοελληνική πεζογραφία και τή μηρυκαστική άσημαντότητα μιάς μεγάλης και μάλιστα άγοραία έπιτυχημένης μερίδας της, για τίς εφημερίδες και τήν άπομάκρυνσή τους

από τόν ρόλο πού τούς αναγνώριζε ό Παλαμάς, νά είναι «ή κεραυνοστόμος τυρρηνική σάλπιγξ», γιά τήν περίσφιξη τής λαϊκότητας (στήν τέχνη αλλά και στή ζωή) από τό λαϊκισμό, γιά τό εμπόριο (στήν τέχνη και στή ζωή πάλι) τής ιθαγένειας και τής αυθεντικότητας, τών προσομοιώσεων τους δηλαδή.

Επιθυμία του Καψάλη, όπως προλογικά όρίζεται, είναι «νά συστηθεῖ σάν πολίτης του καιρού του». Ο τίτλος του βιβλίου, «Στόν καιρό», έκμεταλλεύομενος τήν έν τῷ στρατεύματι κηθεῖσαν πείραν του συγγραφέα, μνημονεύει, έκδημοτικισμένο, τό παράγγελμα «Εἰς τόν καιρόν» τών εκπαιδευτῶν του Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, ένα παράγγελμα νοηματικῶς ἰσοδύναμο τής έντολης «Ἄκυρον» πού ἀκούνε οἱ πεζικάριοι ἀπό τούς λοχίες τους. Ἄς ἀφήσουμε κατά μέρος τά θρησκευολογικά, συμβολιστικά και καλλιτεχνικά συμφραζόμενα τής λέξης «Καιρός» (νά σημειώσουμε ἀπλῶς ὅτι ὁ φτεροπόδαρος Καιρός ἦταν ένα ἀπό τά ἀμέτρητα ἐξώγαμα τέκνα του Διός, ἄρχισε μάλιστα νά λατρεύεται σάν θεός ἀπό τόν 5ο αἰώνα πρό Χριστοῦ και ἄντεξε ἕως τόν 10ο μεταχριστιανικό αἰώνα), και ἄς ποῦμε ὅτι ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ ὄχι μέ τήν οἰκεία ἔννοια του προσήκοντος χρόνου, τής κατάλληλης στιγμῆς, ἀλλά μέ τήν κάπως ἀπωθημένη σημασία του προσήκοντος μέτρου τῶν πραγμάτων. Στήν καιρονομία του, λοιπόν, ὁ Διονύσης Καψάλης ἔχει πετύχει τό μέτρο· ἔχει πετύχει νά εἶναι δημόσιος ὁ λόγος του ἀλλά νά παραμένει προσωπικός, νά εἶναι λόγιος χωρίς νά ἀλαζονεύεται διαδηλώνοντας τόν πλοῦτο του, νά εἶναι ἐπιθετικός ὅταν χρειάζεται ἀλλά χωρίς νά ἀυθαιρετεῖ, νά εἶναι ἐπίκαιρος ἀλλά νά ἀφομοιώνει ἤδη στό γραπτό του ἱκανό μέρος του ἐπόμενου χρόνου, νά εἶναι βεβαίως εἰρωνας ἀλλά μέ τήν εἰρω-

νεία νά ὀξύνει τή σκέψη του και ὄχι νά τήν ὑποκαθιστᾷ ἢ νά τήν ὑποκρίνεται. Στήν «ἐπιφυλλιογράφου ἀπολογία» ὀρίζει σαφῶς τό «πρῶτο κινούν» του: «τό μόνο δέλεαρ πού διαθέτεις εἶναι ὁ εἰσότης σου. Τό μόνο θέαμα πού μπορείς νά προσφέρεις εἶναι ἡ περιπέτεια τής προσωπικῆς σου συνείδησης· ὅσα μπορεί νά δείξει ἡ περιεκτικότητα τής αὐτογνωσίας σου, ὅσα ὁ ἴδιος κατάλαβες και ὅσα προσπαθεῖς νά καταλάβεις ἀπό τόν κόσμο, μέ τά δικά σου μέσα και μέ κάτι ἀκόμη, πού θά πρέπει διαρκῶς νά προσεγγίζει τήν εἰλικρίνεια: τήν αἴσθηση τής ματαιότητας».

Ὅχι. Αὐτή ἡ «αἴσθηση τής ματαιότητας» (πού μπορεί νά ἀφορᾷ τή γραφή, μπορεί και τό σύνολο του βίου) δέν ἀπολήγει στή μοιρολατρική παραίτηση, στήν αὐτοαπόσυρση ἀπό τά ἐγκόσμια. Γιά ἕναν ἀπλό, ἀπλούστατο λόγο, μέ ἄκρα οἰκονομία τραγουδισμένο ἀπό τόν Ἰάπωνα ποιητή Ἰσσα, σέ μετάφραση του Καψάλη: «Ὁ κόσμος τής πάχνης / κόσμος τής πάχνης εἶναι / κι ὠστόσο, κι ὠστόσο». Ἀπό αὐτό τό μικρό, τό παμμέγιστο «κι ὠστόσο» – διπλά τονισμένο ἐδῶ, σάν ἐπώδῳ – ξεκινᾷμε τήν «περιπέτεια τής προσωπικῆς μας συνείδησης», και σ' αὐτό συνήθως καταλήγουμε, ἐμπειροί. Στόν δρόμο μας ὑπάρχουν ὁμορφα γραπτά πού μᾶς παρηγοροῦν, ὅπως τά γραπτά του Διονύση Καψάλη. Κι ὅσα εἶπα ἐδῶ γιά τήν καλοσύνη τους, δέν μου τά ὑπαγόρευσε τό ἔθιμον ἀλλά τό ἔτυμον.

Ἐνα μονάχα νά προσθέσω: ὅσα προηγήθηκαν ἄς ἐννοηθοῦν, παρακαλῶ, σάν ἕνα κερὶ γιά ἕναν ἄνθρωπο πού κι ὁ Διονύσης κι ἐγῶ τόν ἀγαπᾷμε κι ἄς διάστηκε νά μᾶς παρατήρει. Τόν Δῆμο [Μαυρομμάτη].

Παντελής Μπουκάλας

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ

Κριτικές προσεγγίσεις, συλλογικός τόμος

Έπιμέλεια και πρόλογος Νάντια Βαλαβάνη, 'Αθήνα, Έκδόσεις Στάχυ – Σειρά: Μεγάλοι Στοχαστές 2, 2002

Ισως ή πιό κρίσιμη και αμφίσημη φάση στην πρόσληψη του έργου ενός συγγραφέα να είναι ή ένταξη του στη χορεία των κλασικών. Μέ αυτόν τόν τρόπο περιβάλλεται τό όνομα και τό έργο του μέ ζηλευτή φήμη και αναγνώριση από τή μιá, μεγαλύτερη ίσως από εκείνη πού είχε όνειρευτεί και ό ίδιος στίς πιό φιλόδοξες στιγμές του, από τήν άλλη όμως περνάει στόν χώρο του γενικώς γνώριμου, τό όποιο ξεφεύγει από τό πεδίο τής ζωντανής διαμάχης, πού μέ τή σειρά της τροφοδοτούσε τήν κριτική προσέγγιση και έπομένως και μιá σέ βάθος εξοικείωση σέ συνδυασμό και μέ τίσ εξέλισσόμενες αναζητήσεις τής έποχής. Βαρύ έπομένως τό φορτίο μιás σειράς κριτικών προσεγγίσεων σέ σχέση μέ τόν συγγραφέα Μπέρτολτ Μπρέχτ πού έχει ήδη περάσει στόν έκλεκτό κύκλο των κλασικών και δύσκολη ή πρόσβασή τους σέ ένα κοινό, όπως τό ελληνικό, τό όποιο, γιά τόν έπιπρόσθετο λόγο τής γλωσσικής απόστασης, κατατάσσει αúθόρμητα τόν συγγραφέα τρόπον τινά στους έκτός των τειχών κλασικούς.

Η έκδοση Μπέρτολτ Μπρέχτ, κριτικές προσεγγίσεις πού έπιμελήθηκε ή Νάντια Βαλαβάνη αφορμήθηκε ουσιαστικά από τήν έπίγνωση των παραπάνω δυσκολιών (δές γιά παράδειγμα τίσ καταληκτικές επισημάνσεις του Πέτρου Μάρκαρη, σσ. 265-6), γεγονός πού σουνιστά ήδη ένα πλεονεκτικό σημείο άφετηρίας. Τό πόσο σημαδεμένη από αντίφάσεις μπορεί να άποβεί άλλωστε ή ένασχόληση μέ έναν κλασικό προς τήν κατεύθυνση τής επικαιροποίησής του διαφαίνεται και από τήν έναρκτήρια διατύπωση του Μάρκ Ζίλμπερμαν πού παρατηρεί: μιλώντας γιά τόν «Μπρέχτ σήμερα» είναι σά να άκούμε ένα έγερτήριο σάλπισμα ή μιá πολεμική διακήρυξη «πού μäs καθησυχάζει μέ τή διαβεβαίωση ότι πράγματι τά έργα του Μπρέχτ εξακολουθούν και σήμερα να είναι σημαντικά», σ. 27. Σέ τελική άνάλυση, όμως, καμία από τίσ εν πολλοίς αναμενόμενες και φυσιολογικές δυσκολίες δέ στάθηκε ικανή να ανακόψει τό ζήλο των συντελεστών γιά τήν ολοκλήρωση μιás προσπάθειας πού έρχεται να καλύπτει ένα αναμφισβήτητο κενό στην ελληνική βιβλιο-

παραγωγή, τό όποιο δέν άφορā μόνον τή βιβλιογραφική άριότητα του ελληνόγλωσσου χώρου, αλλά εκτείνεται παραπέρα, και στην έως τώρα έλλιπή έως προβληματική συγκρότηση των όρων μιás όσο τό δυνατόν ώριμης πρόσληψης του έργου του πιό καταξιωμένου ίσως εκπροσώπου τής λογοτεχνικής και θεατρικής παραγωγής τής (ιστορικής) μαχόμενης Άριστερās.

Η έκδοση όπωσδήποτε κερδίζει από τήν άρχή τίσ έντυπώσεις, καθότι τό ύλικό της βάρος συμβαδίζει μέ τό ειδικό ποιοτικό βάρος των μελετών πού φιλοξενεί. Ίσως κι έπειδή ακριβώς κάτι ανάλογο έλειπε ως τώρα, τό βιβλίο, ως έκδοτική άπόπειρα πού έπιχειρεί να συνδυάσει τήν εύρεία και αντιπροσωπευτική κάλυψη των έπιμέρους θεματικών ένοτήτων μέ τό βάθος

καί τή σοβαρότητα τῶν προσεγγίσεων, φαντάζει ἀκόμη πιά ἐντυπωσιακό. Εἶναι ὅμως αὐτοί ἀκριβῶς οἱ λόγοι αὐτοί πού θά μπορούσαν νά λειτουργήσουν ἀποτρεπτικά γιά τή διάδοσή του στό λιγότερο μνημένο κοινό. Ἐν τούτοις μέ τίς κριτικές αὐτές προσεγγίσεις, δέν προσφέρεται ἀπλῶς καί μόνο νέο ὑλικό πρὸς ἔρευνα καί ἀξιολόγηση στοὺς ἤδη μνημένους. Τό μεγάλο κέρδος πού αὐτές ὑπόσχονται βρίσκεται στίς δυνατότητες μᾶς οὐσιαστικῆς γνωριμίας μέ τόν μεγάλο Γερμανό δραματούργου, παράλληλα πάντα μέ τήν ἐπαφή μέ τό πρωτογενές ὑλικό τῆς τέχνης, ὅσο καί τίς δυνατότητες μᾶς κριτικῆς ἐπανεξέτασης εἰκόνων, ἐντυπώσεων, προκαταλήψεων καί μονομερειῶν πού ἔχει κληροδοτήσει στοὺς γνώστες καί τοὺς θιασῶτες τοῦ Μπρέχτ τό κοσμοθεωρητικά φορτισμένο παρελθόν. Πραγματικά ἀξίζει τόν κόπο νά ἐπιχειρηθεῖ σήμερα μιά ἐξ ὑπαρχῆς γνωριμία μέ τόν Γερμανό δραματούργου ἢ ἕνας ἀναπροσανατολισμός τῆς ἕως τώρα ἐξατομικευμένης σχέσης.

Κυριότερος καί ἀποφασιστικότερος σύμμαχος σ' αὐτήν τήν προσπάθεια εἶναι ἡ ἀπόσταση τοῦ ἀναγνώστη, τόσο ἀπό τό κρινόμενο ἔργο, ὅσο καί ἀπό τά ἔργα ἀρκετῶν ἀπό τοὺς παλαιότερους κριτές του. Αὐτή ἡ παλιά σοφία τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ἐλέγχεται καί ἐπιβεβαιώνεται συγκεκριμένα ὡς πρὸς τό ὅτι ἔχουν πλέον κλείσει κάποια κεφάλαια τῆς πρόσληψης τοῦ μπρεχτικοῦ ἔργου, τά ὁποῖα χαρακτηρίζονταν, μέ ἀναλόφεντο ἴσως τρόπο, ἀπό διαφορετικές κάθε φορά μονομέρειες καί ὑπερβολές. Στό ἀνεπίστρεπτο παρελθόν μοιάζουν πλέον σήμερα νά ἀνήκουν οἱ καιροὶ πού χαρακτηρίζονταν ἀπό ὑπερτονισμούς εἴτε τῶν ρητά κοινωνικο-πολιτικῶν ἀποβλέψεων τοῦ μπρεχτικοῦ ἔργου, εἴτε τῶν μορφικῶν τοῦ ἰδιαιτεροτήτων, προκαλώντας κατά περίπτωση ἀκραιφνῶς θετικές ἢ ἀρνητικές κρίσεις μέ παραγνώριση τῶν ὑπολοίπων του συνιστώσων.

Μιά χρήσιμη ἐποπτεία τῶν διαμαχῶν πού ξεσποῦσαν γύρω ἀπό τό μπρεχτικό ἔργο στὸν οὕτως ἢ ἄλλως ταραγμένο πολιτικά γερμανόφωνο χῶρο προσφέρει τό κείμενο τοῦ Βέρνερ Μίτεντσαϊ (σσ. 187-252), ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀνήκει σέ ὅσους ὄχι ἀπλῶς ἔζησαν στό σύνολο τοῦ μήκους της ἀλλά καί συνδιαμόρφωσαν τήν ὑποδοχή τοῦ Μπρέχτ ἀπό τοὺς συμπατριῶτες του. Ἄλλοι ἐξέχοντες μελετητές τοῦ Μπρέχτ (Κάρλ Βέμπτερ, Τζόν Οὐίλετ) σκιαγραφοῦν τήν πρόσληψη τοῦ δραματούργου τοῦ Ἄουγκσμπουργκ στὸν ἀγγλόφωνο χῶρο, ὅπου, λόγω τόσο τῆς γλωσσικῆς καί πολιτιστικῆς ἀπόστασης, ὅσο καί τῶν κοινωνικο-πολιτικῶν διεργασιῶν πού συντελέστηκαν στήν περιοχή, ἰδίως μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καί ἐν πολλοῖς ξέφυγαν ἀπό τό πρίσμα τοῦ Μπρέχτ, τό μπρεχτικό ἔργο ἔμελλε νά ζήσει μιά συγκριτικά πιά ταπεινὴ ζωὴ, χωρὶς ὅμως ποτέ νά παραμείνει στό περιθώριο.

Ἡ ἐνασχόληση μέ τόν Μπρέχτ σήμερα μπορεῖ νά ἀποβεῖ πολύ πιά ὄριμη, ὑπὸ τό φῶς ἑνὸς γενικοῦ

συμπεράσματος, πού μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἀνεπιφύλακτα πλέον, γιά τή σχέση καί τήν ἀντιμετώπιση πού τοῦ ἐπιφύλαξε τό πρῶτο γερμανικό ἐργατο-αγροτικό κράτος, στό ὁποῖο ὁ ἴδιος ἐπέλεξε ἐλεύθερα νά ζήσει, διατηρώντας ἀπό τήν ἄλλη, χάρη στή σύζυγο καί συνεργάτιδά του Ἑλενα Βάιγκελ, τήν αὐστριακὴ ὑπηκοότητα, προκειμένου νά ἀπολαμβάνει ταξιδιωτικῆς ἐλευθερίας. Ἡ σχέση λοιπὸν τοῦ Μπρέχτ μέ τό ἀνατολικογερμανικό καθεστῶς ὑπῆρξε λοιπὸν πολύ πιά ταραγμένη ἀπὸ ὅσο μᾶς εἶχαν ὡς τώρα ἀφήσει νά ἐννοήσουμε οἱ ἐλάχιστες σχετικῆς δημόσιες ἀναφορές (ὅπως τό περίφημο καί πνευματώδες σχόλιο τοῦ Μπρέχτ γιά τήν ἐξέγερση τῆς 17ης Ἰουνίου 1953) καί σηματοδεύτηκε ἀπὸ ἀμοιβαῖες δυσανεχτικίες ἀλλὰ καί μιά αἴσθηση παραγνώρισης καί ἀδίκης μεταχείρισης πού καταλάμβανε ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τόν συγγραφέα. Τό γενικό αὐτό συμπέρασμα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τό ἀνοιγμα καί τήν ἀξιολόγηση σχετικῶν ντοκουμέντων, μᾶς ἐπιτρέπει νά δοῦμε πιά μέ διαφορετικὸ μάτι ἀκόμη καί τίς κατά κύριο λόγο διδακτικῆς καί νομιμόφρονες στιγμῆς τοῦ μπρεχτικοῦ ἔργου. Μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀνιχνεύσουμε μέσα σ' αὐτές μιά πιά σύνθετη καί διαθλασμένη σχέση τοῦ ἔργου τοῦ Μπρέχτ μέ τά γκριζὰ χρώματα τῆς ὑπαρκτῆς ἢ ἔστω παρελθούσας σοσιαλιστικῆς καταπίεσης, δίχως, ἀπὸ τήν ἄλλη ὅμως, νά ἐπιτρέπει τήν ὁποιαδήποτε διαπίστωση περὶ ἀποφασιστικοῦ κλονισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ φρονήματος τοῦ δημιουργοῦ. Ὁ Μπρέχτ πάντα ἀντιλαμβάνονταν τόν ἐαυτό του καί τό ἔργο του ὡς μέρος τῆς κοσμοϊστορικῆς σημαντικῆς πάλης τῶν συστημάτων καί φαίνεται πῶς δέν εἶχε ἐξαντλήσει τό προσωπικό του ἀπόθεμα διακειολόγησης τῶν ἀντιδημοκρατικῶν πρακτικῶν μέ βάση τίς ὑπαρκτές ἢ ὑποτιθέμενες ἔκτακτες συνθήκες.

Χρήσιμη λοιπὸν ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τίς δυσκολίες ἐκεῖνες ἐποχῆς στίς ὁποῖες προορίστηκε νά ζήσει καί νά κινηθεῖ ἀρχικά τό μπρεχτικό ἔργο· χρησιμὴ ἐπίσης καί ὅσον ἀφορᾶ στήν ἐλληνικὴ πρόσληψή του, ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἤδη σέ κάποιες δεκαετίες στό παρελθόν. Ἀπὸ τή συμβολὴ τοῦ Πέτρου Μάρκαρη στήν ἔκδοση (σσ. 253-267) μαθαίνουμε ὅτι καί στήν Ἑλλάδα περάσαμε ἀπὸ φάσεις μονομεροῦς ὑπερτονισμοῦ τῆς καθαρὰ μορφικῆς ἢ τῆς κοινωνικοπολιτικῆς διάστασης τοῦ μπρεχτικοῦ ἔργου (μέ χαρακτηριστικὲς τους ἐκφάνσεις τίς αἰχμηρῆς τοποθετήσεις τῶν Ἀλέξη Μινωτῆ καί Δημήτρη Μυράτ ἀντίστοιχα), ὅπως καί ἀπὸ μίαν περίοδο μπρεχτικῆς «μόδας» (στά χρόνια 1970-74 κατὰ τόν Πέτρο Μάρκαρη), ἡ ὁποία στή συνέχεια καταλάγιασε καί καταστάλαξε σέ μιά σταθερὴ σχέση τοῦ ἐλληνικοῦ θεατρικοῦ χώρου μέ τήν μπρεχτικὴ δημιουργία.

Γιά τό ἔργο, τήν προσωπικότητα καί τή συνεισφορά τοῦ Μπέρτολτ Μπρέχτ δέν εἶναι δυνατό νά ἔχει κανεὶς ὀλοκληρωμένη εἰκόνα ὅμως, ἂν δέ λάβει ὑπόψη του τίς θεωρητικῆς ἀναζητήσεις τοῦ συγγρα-

φέα, οι όποιες αποτέλεσαν για τον ίδιο ουσιαστικό πεδίο δραστηριοποίησης και σε καμία περίπτωση άπλο πάρεργο. Από τα διάφορα κείμενα του συλλογικού τόμου είναι δυνατό να κατατάξει κανείς τον θεωρητικό Μπρέχτ σε κάποιο ή κάποια διακριτά πεδία θεωρητικής παραγωγής, μπορεί να αποκομίσει ίσως και κάποιες νύξεις για τό επίπεδο των θεωρητικών του παρεμβάσεων στά πλαίσια της εποχής. Βέβαιο είναι ότι οι θεωρητικές παρεμβάσεις του, οι όποιες άσφαλώς κάθε άλλο παρά ύστερουσαν σε φιλοσοφικό ύπόβαθρο έναντι άλλων όμοτέχνων του (ας μίν ξεχνούμε ότι, σε αντίθεση με τό γνωστό στίχο του Μαγιακόφσκι, ό Μπρέχτ είχε πράγματι έγκύψει «στού Έγγελου τούς τόμους», βοηθούσης και της μαθητείας του στον Κάρλ Κόρς), ύπακούουν στο πρωτείο και τίς ανάγκες της καλλιτεχνικής δημιουργίας και ως τέτοιες πρέπει να κρίνονται. Για τό κατά πόσο οι θεωρητικές του επεξεργασίες είναι όργανικά ζυμωμένες με τό ύπόλοιπο έργο του μπορεί κανείς να έχει τή μία ή τήν άλλη εκτίμηση, όμως ό φιλοσοφών Μπρέχτ δέν παύει να είναι ταυτόχρονα και ύπόδηλα ό δραματοουργός Μπρέχτ. Καί είναι έτσι περισσότερο αξιοθαύμαστος έχοντας ανατρέξει σε θεωρητικά ζητήματα όρμώμενος από τίς ανάγκες της τέχνης του και όχι έχοντας κάνει άπλως κάποια φιλοσοφικά «διαλείμματα» (σ' αυτήν τήν εκτίμηση συγκλίνουν μεταξύ άλλων τόσο ό Φρίντριχ Τζέμσον όσο και ό Δημήτρης Καρύδας). Η ποιότητα της αισθητικής του απέχει επίσης πόρρω από μία θεωρητική κατασκευή με τούς όρους μιάς εκ των ύστερων έφαρμογής σε ένα έξωτερικό πρδς τή φιλοσοφία πεδίο.

Ό δρόμος του Μπρέχτ πρδς τό μαρξισμό δέν μπορεί να άνιχνευθεί χωρίς μία σύνδεση με τίς κεντρικές διαμάχες και άναζητήσεις πού διαπερνούσαν τον ευρωπαϊκό μαρξισμό πρώτης γραμμής κατά τό μεσοπόλεμο. Έκκινώντας από τήν άναπαραγόμενη με πολλούς τρόπους και κάθε άλλο παρά άβάσιμη εκτίμηση ότι τό θεωρητικό έργο του Μάρξ στερείτο ενός θετικά άρθρωμένου φιλοσοφικού θεμελίου, πολλοί επιχείρησαν τότε να «καλύψουν τό κενό» άνοιγοντας ένα κρίσιμο πεδίο διαλόγου με τίς «έξωτερικές» φιλοσοφίες, ένα πεδίο πού προσέφερε τίς έναλλακτικές λύσεις, είτε του έμπλουτισμού της μαρξιστικής σκέψης, είτε της άφομοίωσης της σε ύπέρτερες ενότητες. Τό γενικό αυτό περίγραμμα της πρώιμης ιστορίας αυτού πού άργότερα έμελλε να άποκληθεί «δυτικός μαρξισμός» είναι λίγο πολύ γνωστό. Σημασία έχει όμως να έπισημανθεί πώς ό Μπρέχτ ανήκει ουσιαστικά σε κείνους πού άποδέχτηκαν όλόψυχα τήν πρόκληση του διαλόγου. Δέ μπορεί λοιπόν παρά να είναι επίκαιρος ένας συγγραφέας πού μās προσέφερε ένα έργο χαρακτηριζόμενο «άπό τον συνεχή άναστοχασμό των αισθητικών του προκειμένων σε συνδυασμό με τήν πρόσληψη των σύγχρονων ριζικών τομών στις θετικές έπιστήμες, αλλά και τήν ψυχολογία και τήν κοινωνική θεωρία με άποκορύφωμα τίς μαρξιστι-

κές ιδέες, ιδιαίτερα ως πρδς τήν άνάδραση θεωρίας και πρακτικής της κοινωνικής άλλαγής» (όπως τονίζει ό Δημήτρης Καρύδας, σ. 408). Με τήν έννοια αυτή, ή «παρεμβατική σκέψη» του Μπρέχτ πρέπει να έκλαμβάνεται όχι ως ιδεολογική τοποθέτηση, αλλά ως «πρακτική άπαίτηση, πού ύπαγορεύεται από τίς άνάγκες προσανατολισμού μέσα στο άδιαφανές πλέγμα των συγκρούσεων και των αντιθέσεων της κοινωνικής πραγματικότητας» (ό.π.). Σε τελευταία άνάλυση αυτό πού είχε να διδάξει ό Μπρέχτ δέν ήταν ό έγχειριδιακός μαρξισμός, ή κάποιες φιλοσοφικές πρώτες αρχές, αλλά μία μέθοδο με τήν ευρύτερη έννοια της όξυνσης της κριτικής σκέψης (πρδλ. στο κείμενο του Φρίντριχ Τζέμσον, σ. 85).

Ό Μπέρτολτ Μπρέχτ ύπήρξε ίσως περισσότερο από κάθε άλλον δημιουργό του θεάτρου λάτρης των αντιθετικών ή και αντιφατικών πνευματικών συσχετισμών, όπως επίσης και θεωρητικός με άγαπημένο αντικείμενο τό αναπόφευκτο των άλλαγών. Ό σημερινός κόσμος θά έπιβεβαίωνε μάλλον περισσότερο από όσο ό ίδιος θά μπορούσε να φανταστεί τήν όρθότητα και τή γονιμότητα των θεμελιωδών του αυτών άφετηριών. Τό ότι οι άλλαγές αυτές σε γενικές γραμμές όμολογουμένως δέ βρίσκονται στην κατεύθυνση πού εκείνος επιδίωξε (πρδλ. τήν πρώτη φράση του προλόγου της Νάντιας Βαλαβάνη, σ. 11) μάλλον σε πρώτη φάση θά του ενέσπειρε άμηχανία. Από κεί και πέρα μπορεί κανείς να υποθέσει με μικρότερη ή μεγαλύτερη άθαιρεσία άν ό Μπρέχτ θά «άνθιζε» ή θά καταδυθιζόταν σε έναν κόσμο σαν τό σημερινό. Τό πιο σημαντικό από τά έρωτήματα πού είναι καταδικασμένα να μείνουν άναπάντητα θά ήταν ίσως τί περισσότερο και πιο συγκεκριμένο θά είχε να μās πεί σήμερα από τό ότι, μαζί με όλους τούς κόσμους, έτσι και ό σημερινός δέν είναι προορισμένος να μείνει αιώνια. Προτού όμως παραδοθούμε στην άλλόκοτη γοητεία των υποθετικών έρωτημάτων άς συνειδητοποιήσουμε τή σημασία της ένασχόλησης με τον Μπρέχτ στην εποχή μας πού φαίνεται να έκφεύγει δραματικά των δικών του όραμάτων και στοχοθεσιών. Με αυτόν τον τρόπο του άποδίδουμε συγκριτικά μεγαλύτερη τιμή από εκείνη πού θά του αναλογούσε σε έναν κόσμο ειδυλλιακής εκπλήρωσης των όραμάτων του. Καί όσο κι άν εκείνος είχε άναγάγει τή συγκεκριμένη στράτευση σε πεμπτουσία της σκέψης και της δημιουργίας του, οι πιο συγκεκριμένες πτυχές του έργου του μάλλον συνηγορούν στο ότι τελικά ό κόσμος της άρμονικής κατίσχυσης των σοσιαλιστικών όραμάτων, στην καλύτερη περίπτωση προϊόν της άρσης της διαλεκτικής μέσα στην όνειροπόληση, θά του ήταν μάλλον περισσότερο ξένος από τον σημερινό (αυτή μοιάζει να είναι και ή άποψη του Φρίντριχ Τζέμσον, βλ. σ. 83).

Γιώργος Ήλιόπουλος

ΑΝΙΣΤΟΡΗΤΟ

Ἐλάχιστα, γιά τήν ἀφηγηματική στροφή τῆς σύγχρονης ποίησης
καί τόν Σπύρο Βρεττό*

τοῦ Κώστα Βούλγαρη

Πρίν ἀπό λίγο καιρό, γράφοντας στά «Ἐνθέματα» τῆς *Κυριακάτικης Αὐγῆς* (3/2/2002) γιά τήν ἀνθολογία *Γενιά τοῦ '70* τῶν ἐκδόσεων Ὀμβρος, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε μέ ἐπιμέλεια τοῦ Δημήτρη Ἀλεξίου καί εἰσαγωγή τοῦ Ζήρα, καί ἔχοντας πλήρη συνείδηση τοῦ βαριοῦ συμβολικοῦ φορτίου τῆς κίνησής μου, ὑποστήριξα πῶς τά τελευταῖα χρόνια ἀρκετοί ἀπό τούς νεότερους ποιητές, ἀπ' αὐτούς πού ἐνηλικιώνονται καί ἐμφανίζονται στή Μεταπολίτευση (1974-1989), ἔχουν ἀρχίσει νά μάς δίνουν μιά ποίηση διαφορετική, στίς περισσότερες περιπτώσεις μὴ ἀναμενόμενη ἀπό τή φορά τῆς μέχρι τώρα ποιητικῆς τους. Ἰσχυρίστηκα μάλιστα, πῶς ἔτσι διακόπτεται ἡ συνέχεια ὡς πρὸς τούς ποιητές τοῦ '70 καί ἐπιπλέον, πῶς ἴσως θρῆσκόμεστε πρὸ μᾶς σημαντικῆς τομῆς στή διαδρομὴ τοῦ ποιητικοῦ λόγου, τομῆς πού πιθανόν νά προσκτῆσει σημασία ἀνάλογη μέ τὴν ἐμφάνιση τῆς γενιᾶς τοῦ '30, παρ' ὅ,τι αὐτές οἱ ἀντιστοιχίσεις πάντα εἶναι προβληματικές, ἀκόμα καί ἂν πρόκειται γιά δύο ἐξ ἴσου μεταβατικές ἱστορικές στιγμές. Τέλος, ἀναλαμβάνοντας, κατ' ἀρχὴν ἀλλὰ ἀνεπιφύλακτα, τίς εὐθύνες πού ἀπορρέουν ἀπὸ τέτοιες βαριές κουδέντες, εἶπα πῶς ἂν ἐκ τῶν πραγμάτων, δηλαδή ἐκ τοῦ ἔργου τους, ἐπιβληθεῖ νά διαχωρίσουμε, νά ὀνοματίσουμε καί νά συστεγάσουμε ὅσους ἀπ' τὴν ομάδα τῶν ποιητῶν τοῦ '80 ὀδηγοῦνται σέ ἄλλους δρόμους, ὁ πλέον δόκιμος ὄρος θά εἶναι «γενιά τοῦ '89». Λέγοντας ὅλα αὐτά τά ὠραῖα καί σχηματικά, πού ἴσως φαντάζουν κάπως, μέσα στὴν αὐτοαναφορικότητά τους, γνωρίζω πῶς ἐπωμίσθηκα τὴν εὐθύνη

νά τά ἀποδείξω, ἐνῶ οἱ ποιητές, μέ τὴν ποίηση πού μέλλει νά γράφουν, θά πρέπει νά τά ἐπιβεβαιώσουν, παρ' ὅ,τι δέν τό ὀφείλουν. Πρὸς τό παρὸν βέβαια, ὡς μόνο τεκμήριο ἔχουμε τό παραδεδομένο ἔργο τους καί ἐπ' αὐτοῦ ὁ λόγος, ἰσομερῶς μάλιστα κατανεμημένος στίς ὀφειλόμενες προκαταρκτικές ἐξηγήσεις καί στὸν τιμῶμενο ἐδῶ ποιητὴ Σπύρο Βρεττό.

Ἀνάμεσα στίς διαπιστώσεις οἱ ὁποῖες μέ ὀδήγησαν στά προηγούμενα, μιά βασικὴ θέση κατέχει ἡ στροφὴ ἀρκετῶν νεότερων ποιητῶν πρὸς ἀφηγηματικές τεχνικές, στροφὴ πού κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη μέ τό γεγονός, ὅτι ἡ μεγάλη τομὴ τῆς γενιᾶς τοῦ '30 φαίνεται νά ἐξαντλεῖ τὴ δυναμικὴ τῆς. Ἐπ' αὐτοῦ, ὅμως, δύο λόγια. Ἄν τό πέρασμα στὸν ἀστερισμὸ τοῦ μοντερνισμοῦ συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν μεγάλων κοσμολογικῶν ἢ ἐθνοφυλετικῶν ἀφηγήσεων, πού τοποθετοῦσαν τὸν ποιητὴ στή θέση τοῦ προφήτη ἢ τοῦ ταγοῦ (χαρακτηριστικὸ παράδειγμα καί τελευταῖα ἀπόληξη ὁ Ἄγγελος Σικελιανός), στά πλαίσια τοῦ μοντερνιστικοῦ κινήματος συγκροτήθηκαν πάλι μεγάλες ἀφηγήσεις, ἂν καί σαφῶς μικρότερου εὗρους, ὅμως μέ κύριο χαρακτηριστικὸ τὴ μερικότητά τους. Τό ὅλον, ὁ κόσμος καί ὁ ἰδρυτικὸς λόγος δίνουν τὴ θέση τους σέ διασπάσεις τους, σέ ἀντιτιθέμενες καί συχνά ἀσυμφιλίωτες εὐθέως ἀνταγωνιστικὲς ἐκδοχές τους, ἐνῶ οἱ νέες συνθέσεις καί οἰονεῖ ὀλοποιητικὲς ἀπόπειρες ὑποχρεοῦνται νά εἶναι αἰσθητικά πιὸ χαλαρὲς καί εὐέλκτες, ἐνῶ θεματικά λιγότερο πολυσυλλεκτικὲς. Βαίνοντας ἀπὸ τά χρόνια τοῦ '30 πρὸς τὴ μεταπολεμικὴ ποίηση καί καταλήγοντας στὴν ομάδα ποιητῶν τοῦ '70, καθῶς καί στίς πρῶτες ἐμφάνσεις τῶν νεότερων στά χρόνια τῆς Μεταπολίτευσης, ὁ κατακερματισμὸς ἐντείνεται καί τό ὀπτικὸ πεδίο συρρικνώνεται. Ὁ ποιητικὸς λόγος φθάνει κάποτε νά εἶναι μονοσήμα-

* Τό ὡς ἄνω κείμενο διαβάστηκε στό «Κέντρο Λόγου καί Τέχνης 104», σέ ἐκδήλωση γιά τὸν Σπύρο Βρεττό, στὴν ὁποία συμμετείχαν ἐπίσης ὁ Ἀλέξης Ζήρας καί ὁ Φίλιπ Ράμπ.

ντος και τό κυριότερο, σταδιακά απέμπολεϊ κάθε συνθετική του αξίωση. Έξαιρέσεις βέβαια υπάρχουν, και διατρέχοντας τις τρεις προηγούμενες δεκαετίες θά μπορούσαν νά αναφερθούν αρκετές περιπτώσεις, οι οποίες όμως δέν αλλάζουν τό τοπίο, γιατί δέν ανακόπτουν, παρά όριακά, τή γενική κατεύθυνση τών πραγμάτων.

Περί τό 1989 (ή χρονολογία είναι άπλως μία χρονολογία, αλλά επισημοποιεί σέ πολιτικό και διεθνές επίπεδο τό τέλος μιάς ολόκληρης εποχής), ή συζήτηση για τό τέλος τών μεγάλων αφήγήσεων, τό τέλος τής ιστορίας, τόν θάνατο τής λογοτεχνίας και τού συγγραφέα όχι μόνο θρίσκειται στην ήμερήσια διάταξη, αλλά ακολουθεί και επιτείνει τήν απογύμνωση τού θεματικού υλικού, τήν μοριακή κατάτμηση τού λόγου, τόν έξοβελισμό τού συναισθήματος, τήν απαξίωση τού λυρισμού, δημιουργώντας ένα ασφικτικό πλαίσιο για τή σύγχρονη ποιητική δημιουργία. Είναι όμως και ή στιγμή πού αρχίζουν νά εμφανίζονται οι αναδράσεις, μέ όχημα κάποιες ιδιότυπες, ασύμπτωτες και έντόνως αφηγηματικές ποιητικές. Μιά άλληλουχία γεγονότων αρχίζει μέ τό *Τριώδιο* (1991) τών Διονύση Καψάλη, Γιώργου Κοροπούλη και Ήλια Λάγιου, τό οποίο επικυρώνεται δυό χρόνια αργότερα μέ τήν τετραμερή *Ανθοδέσμη*, διά τής προσθήκης και τού Μιχάλη Γκανά. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, ή ποίηση αρχίζει νά αφηγείται τήν ιστορία της, για τήν ακρίβεια τήν ιστορία τών τεχντροποιών της, φωτίζοντας επιπλέον τόν προδρομικό χαρακτήρα τού έργου τού Λάγιου, ό οποίος ήδη από τά πρώτα χρόνια τής δεκαετίας τού '80 καταγράφεται ως μία διακριτή όσο και διαφορετική περίπτωση. Η συνέχεια θά οδηγήσει τούς ποιητές αυτούς σέ δρόμους αποκλίνοντες, αφήνοντας μετέωρη και όλη τή φιλολογία πού αναπτύχθηκε μέ άφορμή τήν συστέγασή τους, μαζί και τή ρετσέτα τής παρωδίας. Έτσι, ή ποίηση τού Διονύση Καψάλη, εκκινώντας από τή νοσταλγική αναβίωση τών παραδοσιακών μέτρων, επέστρεψε και συνεχίζει νά επιστρέφει, συστηματικά και προγραμματικά, σέ προνεοτερικές μορφές, μέ κυρίαρχο πρόταγμα μία άντινεοτερική πειθαρχία, ενώ ό Κοροπούλης επιδίδεται σέ ένα συμπίλημα πρωτοφανούς εύρους, χωρίς τέλος (και μέ τις δυό σημασίες τής λέξης), όπου δάνεια, παρωδιακά στοιχεία και φευγαλέες πρωτογενείς προυέτες συναποτελούν ένα ασσάφές αλλά γοητευτικό λυρικό παλίμψηστο. Αντίθετα, ό Λάγιος, παρά τά επιφαινόμενα, δέν προσφεύγει στην ένδοκεμενικότητα έλλείψει αξιόλογων πρωτογενών έρεθισμάτων, αλλά διατρέχει ολόκληρη τήν ποιητική παράδοση, επιζητώντας όμως τή σύνθεση μιάς νέας, συνεκτικής και ισχυρής αφήγησης, ή οποία τοποθετείται, αισθητικά μά και πολιτικά, ακριβώς στην στιγμή τού «τέλους τών μεγάλων αφήγήσεων», μέ τό αγωνιώδες αίτημα νά ξαναρχίσει τό παιχνίδι άπ' τήν αρχή. Τήν άφετηρία ενός καινούριου μεγάλου αφήγη-

ματικού ποιήματος άναζητά και τούς όρους του διαμορφώνει ό Λάγιος, γι' αυτό και είναι όχι μόνο λάθος, νά διαβάζεται π.χ. ή *Έρημη γή* του ως παρωδία τής έλιωτικής *Έρημης χώρας*, αλλά και άκύρωση τού όλου ποιητικού του έγχειρήματος.

Τό 1991, όμως, εκδίδονται και οι συλλογές τών Γιώργου Μπλάνα *Η Νύχτα* και Χάρη Βλαβιανού *Η νοσταλγία τών ουρανών*, οι οποίες σημαδεύουν τή στροφή τών δυό αυτών ποιητών σέ φιλοσοφικές άτραπούς, σέ αφηγήσεις πού εκκινούν άπό και έδράζονται στην ιστορία τών ιδεών, παρ' ότι στην συνέχεια θά ακολουθήσουν δρόμους αποκλίνοντες, ό μέν Βλαβιανός πρós τήν επικράτεια τού συγχρονικού βιωματικού, ό δέ Μπλάνας πρós μή ύποστασιοποιημένες εκφράσεις τού διαχρονικού, μέσω τής έξακτινωτικής δυναμικής ιστορικών ύποκειμενικότητων. Επίσης, ανάμεσα στό 1989 και τό 1998, θά μεσολάβήσουν έννια χρόνια έκδοτικής σιωπής τού Βαγγέλη Κάσσου, μέχρι νά μās δώσει τή συλλογή *Αδιαπέραστο φως*, όπου οι άλλεπάλληλοι δραματικοί μονόλογοι, ή επιστροφή έμβληματικών μορφών άπ' όλη τή διαδρομή τής ιστορίας, τής σκέψης και τής τέχνης, δημιουργούν σταθερά έρείσματα και προκεχωρημέθυ θύλακες, ώστε ό ποιητικός λόγος νά συναρθρωθεί εκ νέου μέ αφήγησης τής διαχρονίας τών όντολογικής φύσεως έρωτημάτων τού άνθρώπου και τής καλλιτεχνικής δημιουργίας. Παράλληλα, ή Μαρία Κούρση επιλέγει ένα φαινομενικά άθωο αλλά άκραίο δρόμο, στεγάζοντας τά μικροποήματα τής κάθε συλλογής της κάτω από τίτλους, οι όποιοι συναποτελούν ένα ακόμα ποίημα. Μάλιστα, στό τελευταίο της βιβλίο *Νομίζουν ότι λείπω* (2001) οι τίτλοι τών ποιημάτων συμπληρώνουν δυό σειρές, οι όποιες όμως δέν επαναλαμβάνουν τό κυλιόμενο ποίημα πού δοκιμάστηκε παλαιότερα στό *Πιστό αντίγραφο μέ μαλλιά* (1987) ή τό παρατακτό σχήμα πού έπέλεγε στό *Δωμάτιο τών ξένων* (1993), αλλά συνιστούν μία δεύτερη, άποστασιοποιημένη ματιά, εισάγουν ένα τρίτο πρόσωπο, τό όποιο υπό λοξή γωνία παρατηρεί και σχολιάζει, συγκρατεί και συνδέει τις πράξεις και τις λέξεις τού πρώτου πού κατά κύριο λόγο αφηγείται. Έτσι, ή Κούρση φθάνει νά δημιουργήσει μία άπρόσμενη έκδοχή πολυφωνικής αφήγησης.

Στήν ποίηση τού Σπύρου Βρεττού ή τομή πρέπει νά τοποθετηθεί άνάμεσα στό τελευταίο βιβλίο του, πού φέρει τόν χαρακτηριστικό τίτλο *Ανιστόρητο* (1999), και στα προηγούμενα, τά όποια, τέσσερα τόν αριθμό, αρχής γενομένης μέ τή συλλογή *Ως Αζτέκοι στις Αζόρες* (1985), είναι όντως άντιπροσωπευτικά και από τά πιο αξιόλογα δείγματα τής δημιουργικής συνέχειας και τής άμεσης προέκτασης τής ποίησης τού '70, μέσω τών νεότερων ποιητών τής «ομάδας τού '80», οι περισσότεροι άπό τούς όποιους εξακολουθούν και σήμερα νά γράφουν μέσα στό δεδομένο γενικό πλαίσιο και νά προσφεύγουν σέ έλεγχομένες

ἀνακαινιστικές ἀπόπειρες, είτε δοκιμάζοντας γλωσσοκεντρικές πρακτικές, είτε, κυρίως, ἐπεξεργαζόμενοι ἐπανακαθορισμούς τοῦ δοκιμασμένου (καί δοκιμαζόμενου) λυρικοῦ παραδείγματος, μέ κυρίαρχες τίς ἐξπρεσσιονιστικές, τίς μεταφυσικές ἢ τίς ποιητικοκεντρικές ἀποχρώσεις, ἔστω καί ἂν συχνά ἢ φορᾶ τῆς ποιητικῆς τους δείχνει νά ὑπερβαίνει τίς ὅποιες προθέσεις. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, στήν τελευταία συλλογή τοῦ Θανάση Χατζόπουλου *Κελί* (2000) τά διλήμματα τοῦ ποιητῆ, πού ἀφοροῦν τούς ἐκφραστικούς τρόπους ἀλλά ἀκόμα καί τή θεματική του, ἔρχονται σέ πρῶτο πλάνο, ἡ ἀνομοιογένεια τῶν ποιημάτων φθάνει νά χαρακτηρίζει τή συλλογή, ἡ συνεκτικότητα τοῦ ὕφους κερδίζεται ἀλλά καί συνεχῶς ἀνακύπτει ὡς τό μέγα ζητούμενο, καί μάλιστα μετά ἀπό μιά γόνιμη διαδρομή δέκα ποιητικῶν βιβλίων, ἡ συνέχεια τοῦ ποιητῆ δέ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ προβλέψιμη. Τί ἄλλο γιά νά μιλήσει κανεῖς γιά ἓνα ἀκόμα τεκμήριο τῆς μεταβατικότητας τῆς στιγμῆς;

Ἐδῶ ὅμως πρέπει νά σταματήσω, παρ' ὅτι αὐτή ἡ στοιχειώδης ἀνιχνευτική περιήγηση δέν ὀλοκληρώθηκε. Ὅχι μόνο γιατί ἐπείγει νά περάσω στόν Σπύρο Βρεττό, ἀλλά καί γιατί κινδυνεύουμε νά διολισθήσουμε στήν κατάρτιση ἑνός πρόχειρου καί συνοπτικοῦ καταλόγου τῆς «γενιᾶς τοῦ '89», πράγμα τό ὁποῖο θεωρῶ ὄχι μόνο ἄστοχο ἀλλά καί ἀνεπίτρεπτο καί ὀψωδῆποτε ἀνώριμο. Καί ἐλάχιστα διορατικό, θά πρὸσθετα, γιατί καί σέ ἄλλους ποιητές ὑπάρχουν ἰσχυρότατοι ἀφηγηματικοί πυρήνες (ἐνδεικτικά ἀναφέρω τόν *Μιχαήλ* τοῦ Στρατή Πασχάλη), οἱ ὁποῖοι πρέπει νά ἀξιολογηθοῦν, ἀλλά ἴσως μέλλει καί νά σχηματοποιηθοῦν κατά τά ἐπόμενα χρόνια (ἐδῶ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Βασίλη Λαλιώτη) καί οἴγουρα εἶναι λάθος ἓνα μόνο χαρακτηριστικό νά ἀναγορευεῖται σέ κριτήριο διαμόρφωσης ἑνός οἰονεῖ κανόνα. Ἄλλωστε, καί κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς ἐμφάνισης τῶν ποιητῶν τοῦ '70, προέκυψε ἓνα κοινό ἀμφισβητησιακό ὕφος, τό ὁποῖο ὅμως σύντομα ἐγκαταλείφθηκε. Τέλος, ἂν δικαίωμα τοῦ κριτικοῦ εἶναι νά ὑπερασπίζεται τίς προτιμήσεις του, ἀκόμα καί τίς ἐμμονές του, ὑποχρέωσή του εἶναι νά ἀνοίγει καί ὄχι νά κλείνει τό παιχνίδι, ἔστω καί ἂν σήμερα ὁ κριτικός διεκδικεῖ περισσότερο δικό του χῶρο, περισσότερο ἐλευθερία ἀπό τίς συμβάσεις τῆς φιλολογίας, γιά νά ὀργανώσει, γιατί ὄχι, τή δικιά του ἀφήγηση. Ἐν κατακλείδι, θά σημειώσω μόνο πῶς οἱ ἀφηγηματικές τεχνικές τῶν ποιητῶν τοῦ '89, δέν συνιστοῦν κάποια ἀπόπειρα οἰκειοποίησης ἑνός χαμένου παρελθόντος, οὔτε βιομηχανία εἰκονικῶν ἀναπαραστάσεων, διά τῆς προσφυγῆς π.χ. στήν ἀναπαραγωγή τῆς ποιητικῆς τελετουργίας, οὔτε βέβαια ρέπουν πρὸς ἀπομιμήσεις τῆς ἴδιας τῆς ποίησης. Πρόκειται, μᾶλλον, γιά ἀφηγηματικές κατασκευές ἐν χῶρῳ, μέ ὑλικά σύγχρονα καί ἀνομοιογενή, πού ἐν συνόλῳ παραπέμπουν τίς ἀναπαραστάσεις τοῦ βιομηχανικοῦ καί διανοητικοῦ παρόντος

στά πλαίσια μιᾶς ἐπιζητούμενης νέας ἱστορικότητας, τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς ὁποίας προσώρας ἀγνοοῦμε. Ἦδη ὅμως εἶναι πολύ νά ἀναδεικνύεται ἡ ἔλλειψή της, νά διαφαίνεται τό αἴτημα τῆς δημιουργίας της.

Περνᾶμε ὅμως στόν Σπύρο Βρεττό καί στό *Ἀνιστόρητο*. Θέλω ἐξ ἀρχῆς νά δηλώσω πῶς θεωρῶ τήν ἐν λόγω συλλογή ἐνδεικτική αὐτοῦ τοῦ νέου ποιητικοῦ κλίματος πού προσπάθησα νά περιγράψω, γι' αὐτό καί βρῖσκω ἐνδιαφέρουσα τήν ἰδέα νά ἐξετασθεῖ σέ συνάφεια μέ τήν ποίηση τοῦ Γιώργου Σεφέρη καί εἰδικά μέ τό *Μυθιστόρημα*, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά χαρακτηριστικά ἔργα τῆς γενιᾶς τοῦ '30 καί, βέβαια, ἓνα ἀπό τά κορυφαία τοῦ ἑλληνικοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

Ἐν ἀρχῇ οἱ τίτλοι τῶν δύο αὐτῶν ποιητικῶν συνθέσεων: *Μυθιστόρημα* καί *Ἀνιστόρητο*. Κοινή τους ρίζα ἡ ἱστορία, ἀλλά στόν τίτλο τοῦ Σεφέρη τό δεύτερο συνθετικό «ιστόρημα», ἀκόμα καί μέ τήν ἠχητική του περαιτέρω κατάτμηση σέ «ιστό» καί «ρημα», ἀναδίδει τήν ἐδραία καί πρωτογενή του ἰσχύ, ἡ ὁποία ὀρίζεται, τονίζεται καί γενικεύεται μέ τό μορφολογικό καί ἀφηγηματικό εὔρος πού ἐνσωματώνει καί ἀναπέμπει ἡ εἰδολογική κατασκευή «μυθιστόρημα». Ἀντίθετα, τό *Ἀνιστόρητο* τοῦ Βρεττοῦ ἔχει ἀφετηριακά ἐνσωματώσει μιᾶ σχάση ἀνάμεσα στό γεγονός καί τήν ἀφήγησή του, ἔχει καταθέσει μιᾶ ἐπιφύλαξη ἀνάμεσα στήν ποίηση καί τή δυνατότητά της νά ὑπάρξει (ἐν τέλει ἀνάμεσα στό λόγο καί στήν κειμενική πραγματικότητα), ἔχει ἀποτυπώσει μιᾶ ρωγμή στήν ἀκολουθία τοῦ χρόνου. Οἱ εἰδολογικές συνδηλώσεις τοῦ *Ἀνιστόρητου* εἶναι ἀσαφεῖς, γιατί δέν ἀρκεῖ ἡ ἐνδειξη «ποιήματα», ἀφοῦ, κατά τά μέχρι τώρα γνωστά, σέ αὐτή τήν ἐνδειξη θά ἀντιστοιχοῦσε κάτι ἄλλο, π.χ. τό «Ἄφατο». Τέλος, τό *Μυθιστόρημα* ἐγκαλεῖ τόν ἀναγνώστη ὡς ὑποκείμενο σέ μιᾶ ἀφηγηματική σχέση, ἐνῶ τό *Ἀνιστόρητο* τόν προϋποθέτει σέ κατάσταση ἀμηχανίας, μαζί μέ τόν γράφοντα. Ἄπλως τόν προϋποθέτει παρόντα στήν ἀπόπειρα δημιουργίας μιᾶς συνθήκης ἐξιστόρησης, τόν καθιστᾶ μέρος ἑνός διακυβεύματος καί ὄχι ἑνός σχεδίου.

Ἐκανα ὅμως λόγο γιά δύο ποιητικές συνθέσεις, ἔστω καί ἂν τό *Ἀνιστόρητο* ἀποφεύγει νά δηλώσει, μέσω τῆς διάρθρωσής του, τή συνθετική ἀγωνία του. Ἐδῶ ἔχουμε μιᾶ ἀκόμα ἀντίστιξη μέ τό *Μυθιστόρημα*, ἀλλά καί μιᾶ χαρακτηριστική συνέπεια τῶν προηγούμενων. Ὁ Σεφέρης πατᾶ στό στέρεο ἔδαφος τῆς ποίησης καί ἡ ἀγωνία τοῦ ποιητῆ ἀφορᾶ κυρίως τίς ἀναγκαῖες ἀνακαινιστικές πρωτοβουλίες του, ἐνῶ οἱ ἐκβολές τῶν ἱστορικῶν συμφραζομένων φθάνουν στά κρᾶσπεδα τῆς ποιητικῆς του μέ τρόπο συντεταγμένο καί τοῦ ἐπιτρέπουν τήν ψύχραιμη ἐξέτασή τους, τήν ἀξιοποίησή τους μέ τά μέσα τῆς τέχνης του. Ὁ ποιητής ἐπεξεργάζεται ἀλλά καί φωτίζει τήν εὐελξία τῶν μέσων του πάνω στό ταμπλό ἑνός κλειστοῦ

ιστορικού σχήματος, ή συνοχή του οποίου δέν εδράζεται βέβαια στή γραμμική καί έντόνως νοσταλγική συνέχεια (π.χ. του έλληνισμού), ούτε στήν έπιγονικότητα, ή όποια τονίζει ή έστω ύποσκάπτει τήν αίγλη τής προηγηθείσης μεγάλης ιδρυτικής στιγμής, αλλά στή νόμιμη διαδοχή. Η συνθετική άφηγηματική φόρμα του σεφερικού *Μυθιστορήματος* έντάσσεται στή διαδικασία νομιμοποίησης τής ποιητικής του. Ο Βρεττός καί οι άλλοι ποιητές τής υπό διαμόρφωση γενιάς του '89, στερούνται τήν ιστορική συναίνεση σέ όποιαδήποτε συνθετική τους άπόπειρα, γιατί δέ δικαιούνται νά επικαλεστούν κανένα τίτλο διαδοχής παρά μόνο τά ύποθηκείμνα κιτάπια τής έπιγονικότητας, τά όποια όμως πιά δέν έχουν κανένα αντίκρουσμα. Μέ αυτή τήν έννοια, ή αφήγησή τους άποκτά, κατ' ανάγκην, ακόμα καί παρά τή θέλησή τους, μιá ιδρυτική χροιά. Καί μιá συστολή βέβαια, όχι έκφραστική όπως του Έλύτη ή όποια ύπερκεράσθηκε μέσω τής έπαφής του μέ τόν σουρρεαλισμό, αλλά συστολή πού άφορά τόν όρίζοντα τών προσδοκιών του ποιητή σέ σχέση μέ τήν ίδια τήν ποίηση, τήν όποια όμως, παρ' όλα αυτά, είναι αναγκασμένος νά τήν προωθήσει, νά τήν συναρθρώσει μέ τά ευρύτερα αίτούμενα του ιστορικού παρόντος. Άλλά ύποχρεωτικά μέ τά ευρύτερα, γιατί τώρα οι έκβολές είναι άπρόδλεπτες, άδοξες καί έν τέλει άπομυθοποιημένες. Ο σημερινός ποιητής πρέπει νά άφηγηθεί υπό τό βάρος τής έκπτωσης τής ιστορικά βιωμένης έμπειρίας, τής έλλειψης σαφούς καί ισχυρού έννοιολογικού φορτίου στό φτωχό σακούλι τών Άλβανών ή Ιρακινών μεταναστών, οι όποιοι περνούν μέσα στό *Άνιστόρητο* όχι πλέον σάν βιβλικές, ούτε καν σάν έφιαλτικές φιγούρες, αλλά σάν άφωνες παρουσίες. Όμως, ό σιωπηλός Έλληνας προϋποθέτει τόν Όδυσσα, γι' αυτό καί μόνο μέ Έλληνορες δέ φτιάχεται Όδυσσα, ούτε καν ανακαλείται. Αυτή τή συνθήκη έξιστόρησης, ως προϋπόθεση για νά βλαστήσει εκ νέου ή ποίηση, ό Βρεττός είναι ύποχρεωμένος νά τή δημιουργήσει μέ τά υλικά πού του είναι διαθέσιμα, άλλωστε μόνο από υλικά άποτελείται πιά ό κόσμος του, ανάμεσα σέ αυτά ύπάρχει καί ό ποιητής.

Στό *Μυθιστόρημα* ή άπρόσκοπτη χρήση προσώπων έπιτρέπει στόν ποιητή νά δημιουργήσει ισχυρότατες συνάψεις ανάμεσα στήν προσωπική καί τή συλλογική περιπέτεια, δίνοντας στήν άφηγηματική σύνθεση τήν επιδιωκόμενη έκταση καί στή φωνή του ποιητή τήν γοητευτική της διαύγεια μέσα από τίς διακυμάνσεις του τόνου της. Στό *Άνιστόρητο* είναι άσαφές ποιός μιλά καί σέ ποιόν άπευθύνεται, άσαφή καί κάποτε άπροσδιόριστα είναι καί τά πρόσωπα πού συμμετέχουν, ένω ή φωνή του ποιητή είναι διακριτή μόνο ως προς τήν ύφή της καί πρόκειται για φωνή ανθρώπινη μέσα σέ έναν πλήθος ήχων, μέσα στήν πολυσημία διάχυτων εικόνων. Η άπόσταση ανάμεσα σέ πρόσωπα καί προσωπεΐα έχει σχεδόν μη-

δενιστεί. Άκόμα καί ή έντονη μουσικότητα του λόγου του Βρεττού λειτουργεί μόνο σέ δεύτερο πλάνο, σάν «χαλί», για νά χρησιμοποιήσουμε μιá τεχνική όρολογία. Δέν προκύπτει ως άπαύγασμα του λόγου αλλά χρησιμοποιείται για νά συγκρατήσει τίς φυγόκεντρες δυνάμεις καί νά ύποστηρίξει τίς ύπόρρητες συνθετικές επιδιιώξεις.

Άς μή μās ξεγελάσει τό τελευταίο ποίημα τής συλλογής «Ο πρώτος, ό άλλος, ό ποιητής καί τό καράβι» πού έχει σάν μότο τόν στίχο του Σεφέρη

Τό καράβι πού ταξιδεύει τό λένε ΑΓ ΩΝΙΑ 937

γιατί οι στίχοι του Βρεττού

*Έξήντα χρόνων τό σκαρί·
τό '37 ξεκίνησε κι ακόμα τρέχει*

δέ μās ειδοποιούν μόνο πώς πρόκειται για σαπιοκάραβο, αλλά καί για τό ιστορικό άνυσμα πού πλέον είναι έξήντα χρόνων καί κάτι, ισούται μέ μιá ανθρώπινη ζωή. Καί βέβαια, τό καράβι δέν ταξιδεύει πιά, αλλά «ακόμα τρέχει». Άν αυτό τό ποίημα του Βρεττού έξεταστεί σέ σχέση μέ τό έμβληματικό ποίημα του Σεφέρη «Μέ τόν τρόπο του Γ.Σ.», απ' όπου καί ό στίχος του μότο, μπορούμε νά δούμε αρκετά καθαρά πώς ό μέν Σεφέρης, δηλαδή ό ποιητής του ακμαίου μοντερνισμού, θεάται τόν κόσμο καί τό παρελθόν μέ τήν άνεση νά τόν θεάται είτε ως παρελθόν είτε ως ζώσα, έστω καί παγωμένη, πραγματικότητα, ένω ό Βρεττός, δηλαδή ό σύγχρονος ποιητής, ύπόκειται στό παρόν καί ύπόκειται μέ τρόπο άπόλυτο. Άν ό άφετηριακός στίχος του ποιήματος του Σεφέρη «Όπου καί νά ταξιδέψω ή Ελλάδα μέ πληγώνει ένσωματώνει τή βεβαιότητα του ύποκειμένου πού αυτοβούλως περιηγείται τή χώρα του, στό ποίημα του Βρεττού «Μέρες του 1995 μ.Χ.» ό άνέστιος περιπλανώμενος άπολογείται στήν ξεπαγιασμένη ζητιάννα Ιστορία (έξοχη αντίστιξη μέ τόν μαρμαρωμένο καπετάνιο του Σεφέρη) καί έχοντας σωματοποιήσει τίς έννοχές του τής άπαντά:

*Ήταν χειμώνας ξαφνικός.
Λάσπες στά πόδια μου καί κολλημένα χόρτα.
Κατέβαινα από σχισμένα κράτη.*

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΧΑΜΕΝΟ ΜΠΛΕ

Anna Seghers, *Έκείνο ακριβώς τό μπλέ,*

μτφρ. Γιώργος Δεπάστας, επίμετρο: Hélène Roussel, εκδ. "Αγρρα, 'Αθήνα 2002

Η Νέττυ Ράιλινγκ, μέ τό ψευδώνυμο Άννα Ζέγκερς, γεννιέται τό 1900 στό Μάιντς τής Γερμανίας από έβραϊκή οικογένεια και πεθαίνει στό 'Ανατολικό Βερολίνο τό 1983. Τό όνομα Ζέγκερς προέρχεται από τόν 'Ολλανδό ζωγράφο Ηρακλή Ζέγκερς (Hercules Seghers, 1589-1638) τού όποιου τά υπέροχα τοπία θαύμαζε. Τό 1928 γίνεται μέλος τού Κομμουνιστικού Κόμματος. Μέ τήν έγκαθίδρυση τού χιτλερισμού στή Γερμανία αρχίζει ή μεγάλη περιπέτεια: Παρίσι, Μασσαλία και τό 1941 καταφέρει μαζί μέ άλλους διανοούμενους νά φύγει μ' ένα φορτηγό πλοίο γιά τή Μαρτινίκα. Τελικά καταλήγει στό Μεξικό, όπου και παραμένει μέχρι τό 1947 πού επιστρέφει στό Βερολίνο.

Άν και ή ίδια δέν υπήρξε ποτέ σέ στρατόπεδο συγκέντρωσης, πήρε συνεντεύξεις από έξόριστους πρώην κρατούμενους και αυτές τής μαρτυρίες χρησιμοποίησε στόν *"Έβδομο Σταυρό"* (1942). Έγραψε πολλά δοκίμια, μικρές ιστορίες και νουθέλες μεταξύ τών όποιων *"Η έκδρομή τών κοριτσιών πού χάθηκαν"*, επίσης μεταφρασμένο από τής εκδόσεις Άγρρα. Κυρίαρχες θεματικές στά έργα τής: ή κοινωνική αδικία, οι έντονες πολιτικές αναταράξεις τού 20ού αιώνα, ή ιδέα τής επανάστασης. Ένεπλάκη ενεργά στήν πολιτιστική και πολιτική οικοδόμηση τού σοσιαλιστικού καθεστώτος. 'Ως αντίδοτο στήν καταπίεση τού «σοσιαλιστικού ρεαλισμού», πού γίνεται δόγμα στήν τέχνη τών σοσιαλιστικών χωρών, αναπτύσσει έναν απλό και κομψό, περιεκτικό και λακωνικό τρόπο γραφής.

Τό 1967 γράφει τό *Έκείνο ακριβώς τό μπλέ* στήν Άρμενία, σχεδόν είκοσι χρόνια άφότου είχε έγκαταλείψει τό Μεξικό. Μετά από τόσα χρόνια συγκρούσεων στή σοσιαλιστική παράταξη και αναταραχών στήν πατρίδα τής, ή Ζέγκερς ξαναζωντανεύει τό Μεξικό τής έξορίας τής μέ διάθεση άναστοχασμού, νοσταλγίας και φιλοσοφικής ένατένισης. Ξαναγυρίζει στους τροπικούς ένδεχομένως γιά νά αναζητήσει κι εκείνη, όπως ό ήρωάς τής, τήν ήρεμία και τή ζεστασιά, τή συμφιλίωση και τήν ουσία τής τέχνης. Έξάλλου, ήδη από τό 1948, μετά τά χρόνια τής έξορίας τής, γράφει στόν Γκέοργκ Λούκατς: «Νιώθω πώς έχω μεταβληθεί σέ πάγο. Έχω τήν έντύπωση πώς βρίσκομαι στήν εποχή τών παγετώνων, τόσο ψυχρά μου φαίνονται όλα [...] πολλά πράγματα είναι όντως καταθλιπτικά [...] είτε πρόκειται γιά τή δουλειά, γιά τής φίλιες, είτε γιά θέματα πολιτικά ή άνθρωπιστικά».²

Ο άγγειοπλάστης Μπενίτο Γκερέρο ψάχνει άπεγνωσμένα νά βρει μιά σπάνια άπόχρωση τού μπλέ

χρώματος. Μ' αυτή τήν πολύτιμη σκόνη βάφει τά κεραμικά του. Όμως άπ' τή στιγμή πού μπλέκεται ή Άμερική στόν πόλεμο ή προμήθεια χρωμάτων και άλλων πρώτων ύλών σταματά. Οι γερμανικές εταιρείες πού παράγουν αυτά τά υλικά μπαίνουν στή μαύρη λίστα, τά προϊόντα τους κατάσχονται και έτσι τό εμπόριο από τούς Γερμανούς προμηθευτές σταματά. Τό περίφημο χρώμα πού χρόνια χρησιμοποιεί ό Μπενίτο και έχει κάνει τά κεραμικά του περιζήτητα στήν άγορά, δέν βρίσκεται πλέον. Άπό κει και πέρα αρχίζει ή λυσασμένη και άγωνιώδης αναζήτησή του, ψάχνοντας εκείνο τό άσύγκριτο μπλέ, «τό μπλέ πού κάνει τήν καρδιά σου νά άνοιγει», τό μπλέ πού ή άπαράμιλλη λάμψη του γοητεύει και άναστατώνει, «τό μπλέ πού άνήκε μόνο σ' αυτόν». Μιά περιπλάνηση στό Μεξικό τήν περίοδο τού Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Πώς μπλέκεται ό πόλεμος μέ τήν προσωπική αναζήτηση ενός Μεξικανού κεραμοπλάστη; Ο πόλεμος βρίσκεται μακριά δέν άφορά τούς ανθρώπους τού Μεξικού ή ίσως τούς άφορά μόνο στό μέτρο πού πλήττει τά συμφέροντά τους. Ο καθένας θέλει νά κάνει τή δουλειά του όσο πιο άνώδυνα και άποτελεσματικά γίνεται. Οι φτωχοί βιοπαλαιστές ζοϋν μέ τό όνειρο αλλά και τήν διαβολεμένη αναζήτηση αυτού τού όνειρου. Ο Μπενίτο θά γυρίσει όλο τό Μεξικό, θά ύποφέρει, θά μείνει χωρίς λεφτά, θά δουλέψει ως μεταλλωρύχος, θά κοιμηθεί σέ άθλια παραπήγματα, θά περπατήσει λόφους, ποτάμια, θά άνέβει άγκομαχώντας βουνά μέ σκοπό νά βρει τήν πολύτιμη χρωστική πού ψάχνει. Χωρίς νά λογαριάσει τίποτα, κρατώντας όμως τήν άξιοπρέπεια και ήθική του άνέγγιχτες. Σέ αντιδιαστολή πρós τούς άστους Μεξικανούς πού όλα θά μπορούσαν νά τά ξεπουλήσουν γιά τό προσωπικό τους όφελος και τό κέρδος.

Δύο είναι τά επίπεδα τής αφήγησης. Τό πρώτο περιγράφει τής περιπέτειες τής αναζήτησης ενός σπάνιου μπλέ από τόν άγγειοπλάστη Μπενίτο Γκερέρο, ενός μπλέ πού θά μπορούσε νά θυμίζει βαθιά θάλασσα φωτισμένη μέ ύποβρύχιο φωτισμό, ένα χρώμα πού ίσως μόνο στά όνειρά μας μπορούμε νά βροϋμε. Τόσο λαμπερό και τόσο βαθύ. Τό μπλέ πού δέν αναδίδει μελαγχολία και θλίψη αλλά έσωτερική άνάταση, εύχαρίστηση και εύτυχία. Η αναζήτηση αυτού τού σπάνιου χρώματος μοιάζει νά βρίσκεται μονίμως στό πρώτο πλάνο, παρασύροντας και τόν άναγνώστη σέ μία άγωνιώδη προσομνή.

Τό δεύτερο επίπεδο άναφέρεται στόν πόλεμο, τήν

ἀναγκαιότητα τοῦ ὁποίου συμμερίζονται οἱ πολιτικοὶ τῆς χώρας – ἤδη ἔχει προηγηθεῖ ὁ βομβαρδισμὸς τοῦ Πέρλ Χάρμπορ – εἶναι ὡστόσο μακρινὸς στοὺς πολίτες τοῦ Μεξικικοῦ. «Δέν εἶναι ὁ δικός μου πόλεμος», λέει ὁ ἐπιχειρηματίας Φερνάντες, ἀποψη πού ἐπαναλαμβάνεται λίγο πολύ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἥρωες. «Τί σχέση ἔχει τὸ μπλέ μας μέ τόν πόλεμο;», ἀπορεῖ ἡ γυναῖκα τοῦ ἀγγειοπλάστη Μπενίτο. Ὁ πόλεμος καί οἱ ἀλλαγές πού αὐτός ἐπιφέρει ἀκόμα καί στίς συναλλαγές – πολλές φορές ὄχι καθαρές – στίς τάξεις τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί πολιτικῶν τοῦ Μεξικικοῦ.

Σάν κινηματογραφική ταινία περνᾶ μπροστά στά μάτια τοῦ ἀναγνώστη ἡ ἐνδοχώρα τοῦ Μεξικικοῦ, τὰ σκαμμένα βουνά τῶν μεταλλωρυχείων, τὰ ἀπέραντα χρωματιστά λιβάδια, τὰ ἀπότομα φαράγγια, τὰ ρυάκια, τὰ ποτάμια, τὰ δάση ἀλλά καί οἱ ἄνθρωποι, οἱ περισσοῦτεροι ἀγρότες, ἐργάτες, ζιοτέγνες καί λιγοστοὶ μεγαλοεπιχειρηματίες ἢ πολιτευόμενοι. Πόλεις καί κωμπολεις μέ ταβέρνες καί μικρομάγαζα πού πουλοῦν κίτρινα καί πράσινα ἀναψυκτικά, φουρνιοὶ πού ψήνουν κρέας γιά νά γεμίζονται τορτίγιας, χωριά μέ ξύλινες παράγκες ἢ καλύβες καί μικρές πουλκερίες,³ εἰκόνας ἀγορᾶς ὅπου οἱ πάγκοι μέ τὰ συμπρέρος εἶναι δίπλα σέ πάγκους μέ πήλινα σκεύη, καλάθια μαζί μέ κόσκινα, κλουβιά καί ψάθες.

Ἐνα Μεξικό τῆς ἡρεμίας, τῶν χρωμάτων, τῶν βιοπαλαισῶν ἀλλά καί τῶν μεγαλέμπορων καί τῶν πλουσίων. Οἱ βίλα τοῦ βουλευτῆ Ραμίρες ἀπὸ τῆ μιά καί τὸ μικρὸ σπιτάκι τοῦ Μπενίτο μέ τὰ χρειώδη ἀπ' τὴν ἄλλη. Ρύζι καί μαῦρα φασόλια τὸ γεῦμα τῶν φτωχῶν, κρέας τὸ γεῦμα τῶν πλουσίων. Τὸ Μεξικό τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, τὸ Μεξικό στήν ἀρχὴ τῆς βιομηχανοποίησης. Οἱ πλούσιοι δροῦν μέ βάση τὸ οικονομικὸ συμφέρον, ἐπιδεικνύοντας ἀδιαφορία γιά τὸν ἀντίκτυπο τῶν κινήσεών τους, φτάνοντας στά ὄρια τῆς κερδοσκοπίας, ἐνῶ οἱ φτωχοὶ ἀγωνίζονται ἀπλῶς γιά νά μὴν πεθάνουν τῆς πείνας. Ὁ Μπενίτο ψάχνει ἀπεγνωσμένα τὸ χρώμα του γιά νά μὴν ἐξαρτάται ἀπὸ τίς μεγάλες ἐταιρεῖες καί τὰ τράστ.

Ἡ Ζέγκερς προφανῶς μεταφέρει τὸ ἄρωμα καί τὸ χρώμα τοῦ δικοῦ της Μεξικικοῦ στό βιβλίο. Ἄν ἀναζητήσει κανεὶς στό χάρτη τὰ ἴχνη τῆς διαδρομῆς τοῦ Μπενίτο δέν θά τὰ βρεῖ. Δέν ὑπάρχει ἓνα χωριὸ κοντὰ στό Μεξικό μέ τὸ ὄνομα Σαντιάγκο Ἴξκουίντλα: ἂν καί ὑπάρχουν ἀρκετὰ μέρη μέ τὸ ὄνομα Σάν Ματέο, Σάν Μπλάς, Σάν Κριστομπάλ δέν εἶναι αὐτὰ πού συναντᾶ ὁ Μπενίτο.

Ἡ διαδρομὴ εἶναι φανταστική καί ἡ πορεία τοῦ Μεξικικοῦ κεραμοπλάστη γιά νά βρεῖ «ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ μπλέ» εἶναι ἀλληγορική. Ἡ διαδρομὴ εἶναι συμβατική καί ἡ Ζέγκερς μέ πινελιές γεμάτες χρώμα ζωγραφίζει αὐτὴ τὴ χώρα, τοὺς ἀνθρώπους, τὴ ζωὴ τους, βρίσκει ὡς ἀφορμὴ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ μοναδικοῦ μπλέ γιά νά ἀφηγηθεῖ τίς περιπέτειες μιᾶς ἐντέλει ὑπαρξιακῆς ἀναζήτησης. Ἡ ἱστορία αὐτὴ θά μπορούσε νά εἶναι τὸ ταξίδι τῆς προσωπικῆς ἀναζήτησης τοῦ καθενὸς πού φαίνεται ὅμως ὅτι ξεκινᾶ μόνο

ὅταν συμβεῖ νά χαθεῖ κάτι πολύτιμο. Στόν πόλεμο ὀφείλεται ἡ ἀπώλεια τοῦ μπλέ τοῦ Μπενίτο. Ὁ πόλεμος βάζει τὸν ἄνθρωπο σέ περιπέτειες πού μπορεῖ νά εἶναι ἐπώδυνες ὅσο καί εὐχάριστες, μοιάζει νά λέει ἡ Ζέγκερς στό βιβλίο αὐτό. Ὁ πόλεμος δέν ἔχει τὴ δύναμη νά καταστρέφει τὴν ἐλπίδα, τὸ ὄνειρο, τὴν ἐσωτερικὴ ἀναζήτησιν. Λειτουργεῖ ὅμως ὡς ἀφορμὴ γιά μιὰ μεγάλη καί δύσκολη διαδρομὴ ἢ ὁποία μπορεῖ νά εἶναι διδακτικὴ καί ἀπελευθερωτικὴ.

Ἡ Ζέγκερς φαίνεται νά πιστεύει στήν οὐτοπία. Ἡ οὐτοπία ἐνός κόσμου ὅπου ὅλα εἶναι συμφιλωμένα. Ὁ Μπενίτο εἶναι τεχνίτης-καλλιτέχνης, ἡ χρησιμότητα συμβαδίζει μέ τὴν ὁμορφιά, οἱ πελάτες ἐκτιμοῦν τὴν αἰσθητικὴ διάσταση τῶν προϊόντων. Ὅλα γίνονται ἀπλά χωρὶς ἰδιαίτερο κόπο γιά τὴν κατανόησιν τοῦ νοήματος τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Οἱ μετανυμίες εἶναι ἐνδεικτικὲς γιά τὴν κοσμοθεωρία τῆς Ζέγκερς. Κονσεψιόν (σύλληψη, ἀντίληψη), τὸ ὄνομα μιᾶς ἡρωίδας, ζωγράφος αὐτὸς τοῦ ὁποίου ἡ συγγραφέας οικειοποιήθηκε τὸ ὄνομά του, ὁ ἥρωας τῆς νουβέλας λέγεται Γκερέρο (ὑπαρκτὸ πρόσωπο-Μεξικανὸς τοιχογράφος καί σχεδιαστής). Ἡ σύλληψη, ἡ ἰδέα, ἡ σκέψη πᾶνε μαζί μέ τὴν τέχνη, δέν διαχωρίζονται, πλουτίζει ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, δέν λειτουργεῖ περιοριστικά ἢ ἐννοια ἀλλά συμπορεύεται μέ τὴν αἰσθητικὴ. Ὑπάρχει αἰσιοδοξία στήν ἱστορία αὐτὴ καί ἡ σιγουριά ὅτι αὐτὸ πού ψάχνουμε, ὅταν πιστέψουμε ὅτι ὑπάρχει, μπορεῖ νά βρεθεῖ.

Ἡ ἔκδοση τοῦ παρόντος βιβλίου εἶναι ἰδιαίτερα προσηγμένη, παρατίθεται χρονολόγιο καί ἐργογραφία τῆς συγγραφέως καθὼς κι ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἐπίμετρο ἀπὸ τὴν Ἑλέν Ρουσέλ⁴ ἐρχεται νά συμπληρώσει μέ διεισδυτικὲς καί καιρῆς παρατηρήσεις τὴ συγκεκριμένη νουβέλα. Ἡ μετάφραση ἀπὸ τὸν Γιώργο Δεπάστα δίνει ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ λιτό καί περιεκτικὸ ὕφος τῆς Ζέγκερς.

«Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά νιώσει μιὰ τέτοια ἐλπίδα, τέλεια καί σίγουρη, μόνο ὅταν ἔχει δοκιμάσει προηγούμενως πραγματικὴ στενοχώρια, πικρὴ ἀπογοήτευση». Ἡ ἀναζήτησιν τοῦ «ὕλικου πού δέν ὑπάρχει», δηλαδή τελικά τῆς εὐτυχίας, τῆς ἐσωτερικῆς γαλήνης ἢ ὅ,τι ἄλλο θέλει ὁ καθένας, δέν εἶναι μάταιη, μοιάζει νά λέει ἡ Ζέγκερς. Ὅχι γιατί ἦταν ὑπερραιοδοξία, οὔτε ρομαντικὴ ἀλλά γιατί ἀγωνίστηκε λυσαλέα καί ἡ ἴδια γιά αὐτὸ πού θεωροῦσε «δικὸ της μπλέ». Ἐξἄλλου «[...] στό τέλος βρίσκει κανεὶς αὐτὸ πού τοῦ ἀνήκει». Ἐρώτημα ἀνοιχτὸ τὸ τί τοῦ ἀνήκει.

Μαρίνα Κόντη

1. Τὸ βιβλίο αὐτὸ γυρίστηκε καί σέ ταινία τὸ 1944 ἀπὸ τὸν Φρέντ Τσίνεμαν.

2. Anna Seghers, ὀπ.π., σελ. 117, ἀναφέρεται στό ἐπίμετρο τῆς Ἑλέν Ρουσέλ, ὑπόσημ. 1.

3. Μικρὸ μπάρ μέ ποτὰ.

4. Ἡ Héléne Roussel διδάσκει γερμανικὴ ἱστορία καί λογοτεχνία στό Πανεπιστήμιο τῆς Βενσέν στό Παρίσι.